

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΤΟΝ «ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΕΧΘΡΟ»

ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΟΨΕΙΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

Τριμελής Επιτροπή:

Γ. Κουζέλης (επιβλέπων)

Ε. Παπαβλασόπουλος

Δ. Χριστόπουλος

Φοιτητής: Αλέξανδρος Νικολούζος

A.M: 18510

Αθήνα, Φεβρουάριος 2021

«Γιατί υπάρχει ένας απλός κανόνας, ένας κανόνας αμοιβαιότητας, που λέει: «Μπορούμε να δείχνουμε σεβασμό μόνο στους ανθρώπους εκείνους που δείχνουν οι ίδιοι σεβασμό στους ανθρώπους».

Γκύντερ Άντερς, Έμείς οι γιοί του Άιχμαν

Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 2005

(μτφρ. Κώστας Σπαθαράκης)

Συγκέντρωση υποστηρικτών του νεοναζιστικού NPD στο Bremerhaven της Γερμανίας στις 17.10.2020.

Στο πανό αναγράφεται: «Καμία απαγόρευση δεν σταματά το NPD – Μαύρο Λευκό Κόκκινο!»

Πηγή: <https://recherche-nord.com/>

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω τον Καθηγητή μου κ. Γεράσιμο Κουζέλη τόσο για το γεγονός, ότι δέχτηκε να είναι ο επιβλέπων Καθηγητής αυτής της εργασίας, όσο και για την εν γένει επιστημονική του συμβολή στο διάλογο για τη δημοκρατία και για την αντιμετώπιση της φασιστικής απειλής. Οι κατά καιρούς τοποθετήσεις του με οποιαδήποτε μορφή τα τελευταία χρόνια αναζωπύρωσαν το ενδιαφέρον μου για την έννοια της «μαχόμενης δημοκρατίας», ενδιαφέρον που για πρώτη φορά εκδηλώθηκε στα χρόνια των νομικών σπουδών μου στη Γερμανία και με έναυσμα την - εν εξελίξει τότε - διαδικασία απαγόρευσης του νεοναζιστικού NPD.

Ευχαριστώ, επίσης, τον Επίκουρο Καθηγητή κ. Ευθύμη Παπαβλασόπουλο για την ενθάρρυνσή του ως προς την ανάληψη του θέματος, για την υπόδειξη κάποιων βασικών βιβλιογραφικών αναφορών, καθώς και για το χρόνο που διέθεσε για την ανάγνωση και αξιολόγηση αυτής της μελέτης.

Τέλος, ευχαριστώ τον Καθηγητή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Δημήτρη Χριστόπουλο, διότι δέχτηκε να είναι μέλος της τριμελούς επιτροπής, με την επιβάρυνση που αυτό συνεπάγεται, αλλά και για τις δημόσιες παρεμβάσεις του και το επιστημονικό του έργο σχετικά με την κατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την ποιότητα της δημοκρατίας στη χώρα μας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΟΞΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ	6
1.1 Η «αυτοκτονία» της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ως το κλασικό παράδειγμα προς αποφυγή για τους δημοκράτες	6
1.2 Το «παράδοξο της δημοκρατίας». Ένα άλυτο πρόβλημα για την πολιτική φιλοσοφία;	11
2. ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ	15
2.1 Η διαμόρφωση της έννοιας. Η μαχόμενη δημοκρατία του Karl Loewenstein ως απάντηση στην απειλή κατά της δημοκρατίας στο Μεσοπόλεμο	15
2.2 Μια νύξη από τα μέσα του 19 ^{ου} αιώνα: Ο John Stuart Mill «περί ελευθερίας»	27
2.3 Η σημαντική συμβολή ενός καιροσκόπου διανοητή: Η περίπτωση του Carl Schmitt	30
2.4 Μια υποσημείωση μεστή περιεχομένου: Τα «παράδοξα» του Karl Popper	37
2.5 Ο σεβασμός στους θεμελιώδεις κανόνες του παιχνιδιού: ο John Rawls και οι μη ανεκτικοί	41
3. ΠΑΡΕΚΒΑΣΗ. Η ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΗΣ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΑΠΟ ΕΝΑΝ ΑΦΟΣΙΩΜΕΝΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΗ. Ο HANS Kelsen ΚΑΙ Ο ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ	48
4. Η ΔΟΣΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΑΧΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	54
5. Η ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ ΩΣ ΑΡΧΕΤΥΠΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ	65
6. Η ΕΠΙΛΥΣΗ ΕΝΟΣ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΔΙΛΗΜΜΑΤΟΣ: ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΟΧΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ	77
7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ. ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΣΜΟΣ ΜΕ ΑΝΤΙΝΑΖΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΣΗΜΟ. ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΑΚΤΕΟΥ ΤΗΣ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ	88
8. ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ	92
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	94

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ «ΠΑΡΑΔΟΞΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ»

1.1 Η «αυτοκτονία» της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ως το κλασικό παράδειγμα προς αποφυγή για τους δημοκράτες

Στις 23 Μαρτίου του 1933, περίπου στις 8 το βράδυ, ψηφίστηκε στο γερμανικό Κοινοβούλιο (“Reichstag”) στο Βερολίνο με 444 θετικές ψήφους έναντι 94 αρνητικών και σε κλίμα τρομοκρατίας ο περιβόητος «Εξουσιοδοτικός Νόμος» (“Ermächtigungsgesetz”), με τον οποίο σφραγίστηκε το τέλος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Τα βασικά σημεία του συγκεκριμένου νομοθετήματος ήταν τα εξής: α) η νομοθετική λειτουργία θα ασκείτο εφεξής όχι μόνο από τη Βουλή αλλά και από την Κυβέρνηση β) οι κυβερνητικοί νόμοι θα μπορούσαν να αποκλίνουν από τις διατάξεις του Συντάγματος, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα έθιγαν τους θεσμούς του Κοινοβουλίου και της Άνω Βουλής, στην οποία αντιπροσωπεύονταν τα ομόσπονδα κρατίδια γ) οι κυβερνητικοί νόμοι θα εκδίδονταν από τον καγκελάριο, χωρίς σύμπραξη του Προέδρου του Ράιχ, και θα δημοσιεύονταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Χωρίς να καταργείται τυπικά το Σύνταγμα της Βαϊμάρης (“Weimarer Reichsverfassung”), με τον Εξουσιοδοτικό Νόμο το σχέδιο του Hitler για τη μετατροπή της δημοκρατίας σε ολοκληρωτικό καθεστώς, χωρίς μάλιστα να χρειασθεί η προσφυγή στην ωμή πραξικοπηματική βία, τέθηκε σε άμεση εφαρμογή.¹ Εκείνη την ημέρα ο Joseph Goebbels κατέγραψε στο ημερολόγιό του: «*Τώρα είμαστε άρχοντες και αφέντες*».²

Η περίπτωση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης έχει καταγραφεί στην Ιστορία ως η αρχετυπική περίπτωση δημοκρατίας που διαπράττει αυτοκτονία, καθώς οι θεσμοί της και η «υπερβολική δημοκρατικότητά» της επέτρεψαν, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, την ανατροπή της με νόμιμα – ή έστω νομιμοφανή - μέσα. Η κατάρρευση της είναι το πιο δραματικό και τρομακτικό από τα πρόσφατα παραδείγματα «δημοκτονίας», σύμφωνα με τον - μάλλον παραπλανητικό - νεολογισμό του John Keane, με τον οποίο περιγράφεται η εκ των έσω διάβρωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, αυτή δηλαδή που οφείλεται στη ίδια

¹ Αλέξανδρος Κεσσόπουλος, *Η αυτοκτονία του δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Βαϊμάρη*, Ευρασία, Αθήνα, 2018, σ. 275-278.

² Bastiaan Rijpkema, *Militant democracy. The limits of democratic tolerance*, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη, 2018, σ. 2.

τη φύση της δημοκρατίας και όχι σε εξωτερικούς παράγοντες (π.χ στην κατοχή από μια ξένη στρατιωτική δύναμη). Η «δημοκτονία» είναι, επομένως, η αυτοκτονία του δημοκρατικού πολιτεύματος.³

Σύμφωνα με το ερμηνευτικό αυτό στερεότυπο η Βαϊμάρη έπεσε θύμα του ίδιου του Συντάγματός της, το οποίο δικαίως θεωρείται ως το πιο προοδευτικό διεθνώς κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ταυτόχρονα, όμως, παρά το προοδευτικό της Σύνταγμα, η Βαϊμάρη ήταν μια «δημοκρατία χωρίς δημοκράτες» και οι εχθροί της εκμεταλλεύτηκαν και καταχράστηκαν τις πιο δημοκρατικές ρυθμίσεις και διαδικασίες, που προβλέπονταν στην έννομη τάξη της, προκειμένου να την ανατρέψουν, κινούμενοι τυπικά εντός του πλαισίου της νομιμότητας.⁴ Η αντιδημοκρατική, αντικοινοβουλευτική και αντιφιλελεύθερη προδιάθεση της πλειονότητας των Γερμανών πολιτών μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οδήγησαν στην ανάδειξη και σταδιακή εκλογική ενίσχυση των αντιδημοκρατικών δυνάμεων, με αποκορύφωμα την αναρρίχηση του Hitler στο αξίωμα του Καγκελαρίου το έτος 1933 χωρίς να παραβιαστεί τυπικά το γράμμα του Συντάγματος.⁵

Ασφαλώς η Βαϊμάρη δεν ήταν η μοναδική περίπτωση «αυτοκτονίας του δήμου».⁶ Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο φασισμός επελαύνει σε παγκόσμιο επίπεδο, αποκτώντας σε κάποιες περιπτώσεις κινηματικά χαρακτηριστικά, καθώς και την εξουσία σε διάφορες χώρες με ποικίλα μέσα, άλλες φορές νόμιμα (ή νομιμοφανή) και άλλες προδήλως παράνομα και αντισυνταγματικά.⁷ Ο Benito Mussolini κατέλαβε την εξουσία στην Ιταλία με νομιμοφανή τρόπο τη δεκαετία του 1920, ενώ στις 10 Ιουλίου του 1940 το Γαλλικό Κοινοβούλιο ψήφισε με συντριπτική πλειοψηφία από το Vichy την απροϋπόθετη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων στον στρατάρχη Henri-Philippe Pétain για να εφαρμόσει το πρόγραμμά του περί «ηθικής και πνευματικής αποκατάστασης».⁸ Στην Ελλάδα ο Ιωάννης Μεταξάς, αρχηγός του Κόμματος

³ Mark Chou, *Theorising democide. Why and how democracies fail*, Palgrave Macmillan, Χάμψαϊρ / Νέα Υόρκη, 2013, σ. 12, 66.

⁴ Jan Werner-Müller, *Constitutional patriotism*, Princeton University Press, Πρίνστον / Οξφόρδη, 2007, σ. 18.

⁵ Chou, ό.π, σ. 67-69.

⁶ Σύμφωνα με τον εύστοχο τίτλο του βιβλίου του Κεσόπουλου (βλ. υποσημ. 1).

⁷ Στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου, εκτός από τη Γερμανία και την Ιταλία, αυταρχικά καθεστώτα εγκαθιδρύθηκαν για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα στην Ουγγαρία, στη Βουλγαρία, στην Αυστρία, στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στην Ελλάδα, στη Φιλανδία, στην Πολωνία, στη Ρουμανία και στη Γιουγκοσλαβία. Επίσης, ως αυταρχικά μπορούν να χαρακτηριστούν τα καθεστώτα στην Τουρκία, στην Αλβανία, στη Λεττονία, στη Λιθουανία και στην Εσθονία, αν και κάποια από αυτά εργάστηκαν στην κατεύθυνση του αστικού εκσυγχρονισμού (π.χ Kemal Atatürk). Βασίλης Λιόσης, *Ναζισμός. Τα αίτια γέννησης και γιγάντωσής του*, ΚΨΜ, Αθήνα, 2020, σ. 41-44.

⁸ Ripjkema, ό.π, σ. 2.

των Ελευθεροφρόνων του 4%, ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας το Μάρτιο του 1936 και εξουσιοδοτήθηκε από το Κοινοβούλιο με ευρεία πλειοψηφία να ασκεί τη νομοθετική λειτουργία μέσω της έκδοσης διαταγμάτων. Στις 4 Αυγούστου του 1936 με πρόταση της κυβέρνησης Μεταξά ο βασιλιάς ανέστειλε δια διαταγμάτων την ισχύ των σπουδαιότερων ατομικών δικαιωμάτων και διέλυσε τη Γ' Αναθεωρητική Βουλή.⁹

Η «αυτοκτονία» της δημοκρατίας, βεβαίως, δεν συντελείται σε κενό αέρος ούτε σχετίζεται αποκλειστικά με την ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων. Οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις δεν εξαρτώνται από τη συνταγματική μηχανική, μολονότι επηρεάζονται σε κάποιο βαθμό από αυτήν. Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης «έπεσε» υπό το βάρος παραγόντων που καθιστούσαν την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος ανέφικτη, όπως για παράδειγμα η αποστροφή μεγάλου μέρους του πληθυσμού προς το δημοκρατικό πολίτευμα λόγω της αδυναμίας του πολιτικού συστήματος να ανακουφίσει τα πιεστικά προβλήματα των πολλών, καθώς και από τη συστηματική καταστρατήγηση του Συντάγματος στο πλαίσιο του λεγόμενου «Προεδρικού Καθεστώτος» (“Präsidentialregime”). Βάσει της εξωσυνταγματικής αυτής πρακτικής ενισχύθηκε υπέρμετρα η εκτελεστική εξουσία σε βάρος της νομοθετικής υπό την επίκληση του δικαίου της ανάγκης. Αυτό συνέβη κυρίως λόγω της άρνησης του Κοινοβουλίου να ψηφίσει σειρά νομοσχεδίων της κυβέρνησης με αντικείμενο τη διαχείριση της οξείας οικονομικής κρίσης της περιόδου. Διαχείριση όμως, η οποία συνίστατο πρωτίστως στη χάραξη μιας περιοριστικής οικονομικής πολιτικής, που έθιγε την πλειονότητα των πολιτών – πλην των αγροτικών και επιχειρηματικών ελίτ.¹⁰

Η ιστορία της Βαϊμάρης είναι μια ιστορία κρίσεων ενός νεοπαγούς δημοκρατικού πολιτεύματος μπροστά σε ανυπέρβλητες προκλήσεις: η οικονομία του πολέμου έπρεπε να μετασχηματιστεί ταχύτατα σε μια οικονομία που λειτουργεί ομαλά εν καιρώ ειρήνης, να τιθασευθεί ο αχαλίνωτος πληθωρισμός και να καταβληθούν τεράστιες πολεμικές αποζημιώσεις βάσει της Συνθήκης των Βερσαλλιών (28.6.1919), ενώ ταυτόχρονα η κοιλάδα του Ρουρ ήταν υπό γαλλική και βελγική κατοχή.¹¹ Οι συνθήκες αυτές θα υπέσκαπταν την

⁹ Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα, 2011, σ. 295-300.

¹⁰ Κεσσόπουλος, ό.π, σ. 26-31.

¹¹ Arthur J. Jacobson / Bernhard Schlink, “Introduction”, στο: Arthur J. Jacobson / Bernhard Schlink (επιμ.), *Weimar. A jurisprudence of Crisis*, University of California Press, Μπέρκλεϊ / Λος Άντζελες / Λονδίνο, 2000. σ. 1-39 (11-12).

σταθερότητα οποιουδήποτε πολιτικού συστήματος, πόσο μάλλον μιας εύθραυστης δημοκρατίας προερχόμενης από το αυταρχικό στρατοκρατικό παρελθόν της Γερμανικής Αυτοκρατορίας του Otto von Bismarck και του Γουλιέλμου Β'.¹² Η αναζήτηση των αιτιών της κατάρρευσης στην «υπερβολική δημοκρατικότητα» του Συντάγματος παραγνωρίζει τη γενική εικόνα και την πληθώρα των δυσμενών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων, που κατέστησαν εφικτή την κατάληψη την εξουσίας από τον Hitler.¹³ Τα χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1919-1933) ήταν μεν η εποχή της έντονης κοινωνικοπολιτικής αστάθειας και της διάχυτης πολιτικής βίας, αλλά ταυτόχρονα ήταν και η εποχή μιας μεγάλης δημοκρατικής υπόσχεσης και της παθιασμένης παραγωγής θεωρητικής σκέψης γύρω από τη δημοκρατία, τους θεσμούς της και τη φύση εν γένει τη δημοκρατικής πολιτικής.¹⁴ Όπως επισημαίνεται, η έννοια της «κρίσης» στις μελέτες για τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης λειτουργεί συχνά ως ο «οιονεί μαγικός όρος», που χρησιμοποιείται εκεί που άλλες ερμηνευτικές απόπειρες συναντούν τα όριά τους.¹⁵

Η Βαϊμάρη ήταν πράγματι κάτι παραπάνω από μια ιστορία διαδοχικών κρίσεων και κατάρρευσης της δημοκρατίας, η οποία άλλωστε δεν προέκυψε κατά νομοτελειακό τρόπο, όπως σωστά ισχυρίζεται ο Winkler.¹⁶ Ο απειλητικός κλοιός, όμως, που σχηματίστηκε γύρω από τις εύθραυστες δημοκρατίες του Μεσοπολέμου και η εκούσια σε αρκετές περιπτώσεις παράδοσή τους στον αυταρχικό, αντιδημοκρατικό εχθρό υπό όρους νομιμότητας (ή

¹² Όπως επισημαίνουν οι Jacobson και Schlink, η Δημοκρατία της Βαϊμάρης δεν διαμορφώθηκε μέσα από την ώσμωσή της με τις δημοκρατικές παραδόσεις της Γαλλίας, της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ αλλά έχοντας στραμμένο το βλέμμα της στο δικό της παρελθόν. Στο ίδιο, σ. 17.

¹³ Εφικτή, αλλά εξυπακούεται όχι και αναπόφευκτη. Η ανάθεση της Καγκελαρίας στο Hitler ήταν πολιτική επιλογή του Προέδρου von Hindenburg, των συμβούλων του και των κέντρων εξουσίας που τους περιέβαλλαν (π.χ μεγάλη γαιοκτησία των περιοχών ανατολικά του Έλβα, δεξιά πτέρυγα της βαριάς βιομηχανίας) και δεν ήταν ούτε αναπότρεπτη ούτε τυχαία. Heinrich Winkler, *Βαϊμάρη. Η ανάπληρη δημοκρατία 1918-1933*, Πόλις, Αθήνα, 2011, σ. 338-339. Κάθε γενιά ερευνητών του φασισμού έχει επισημάνει ότι τα καθεστώτα αυτά (π.χ φασιστική Ιταλία, ναζιστική Γερμανία) βασίζονταν σε κάποιου είδους συμφωνία ή συμμαχία ανάμεσα στο κόμμα και στις ισχυρές συντηρητικές δυνάμεις. Robert O. Paxton, *Η ανατομία του φασισμού*, Κέδρος, Αθήνα, 2006, σ. 167-168, με περαιτέρω παραπομπές. Σύμφωνα με το συμπέρασμα του – σημειωτέον φιλελεύθερου ιδεολογικά - Paxton: «Οι φασίστες βρίσκονται κοντά στην εξουσία όταν οι συντηρητικοί αρχίζουν να υιοθετούν τις τεχνικές τους, να επικαλούνται τα πάθη που κινητοποιούν και προσπαθούν να προσελκύσουν τους οπαδούς τους». Στο ίδιο, σ. 284.

¹⁴ Udi Greenberg, *The Weimar Century. German émigrés and the ideological foundations of the Cold War*, Princeton University Press, Πρίνστον / Οξφόρδη, 2014, σ. 14.

¹⁵ Moritz Föllmer/ Rüdiger Graf/Per Leo, "Einleitung: Die Kultur der Krise in der Weimarer Republik", στο: Moritz Föllmer/ Rüdiger Graf (επιμ.), *Die "Krise" der Weimarer Republik. Zur Kritik eines Deutungsmusters*, Campus Verlag, Φρανκφούρτη / Νέα Υόρκη, 2005, σ. 9-41 (21).

¹⁶ Βλ. υποσημ. 13.

νομιμοφάνειας)¹⁷ φάνηκε να επιβεβαιώνει τον κυνικό, σαρκαστικό αφορισμό του Goebbels: «Αυτό θα αποτελεί πάντα ένα από τα καλύτερα ανέκδοτα της δημοκρατίας, ότι παρείχε δηλαδή στους πιο θανάσιμους εχθρούς της τα μέσα με τα οποία καταστράφηκε».¹⁸

Ο Goebbels σε άλλα σημεία επεξηγεί χωρίς περιστροφές γιατί το NSDAP (“Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei” – «Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα»), αν και αντικοινοβουλευτικό κόμμα που απορρίπτει το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, επιθυμεί την είσοδό του στο Κοινοβούλιο και αποδέχεται φαινομενικά το πλαίσιο διεξαγωγής του δημοκρατικού ανταγωνισμού: «Μπαίνουμε στο Reichstag για να εξασφαλίσουμε τους εαυτούς μας με τα δημοκρατικά όπλα. Εάν η δημοκρατία είναι αρκετά ανόητη ώστε να μας χορηγήσει δωρεάν σιδηροδρομικά εισιτήρια και μισθούς, αυτό είναι πρόβλημά της. Δεν μας αφορά. Κάθε τρόπος που θα φέρει την επανάσταση είναι ευχαρίστησή μας...Μια ψήφος είναι μόνο ένα εργαλείο για εμάς, όπως ακριβώς και για εσάς. Θα προχωρήσουμε στις μαρμάρινες αίθουσες του κοινοβουλίου, φέροντες την επαναστατική βούληση των μεγάλων μαζών από τις οποίες ήρθαμε, καλούμενοι από τη μοίρα και διαμορφώνοντας τη μοίρα. Δεν θέλουμε να ενταχθούμε στον σωρό κοπριάς. Ερχόμαστε να τον πετάξουμε έξω...Δεν ερχόμαστε ως φίλοι ή ουδέτεροι. Ερχόμαστε ως εχθροί! Όπως ο λύκος επιτίθεται στο πρόβατο, έτσι ερχόμαστε και εμείς».¹⁹ Οι δημοκρατικοί κανόνες, με τις ευκαιρίες που παρέχουν στις ανταγωνιζόμενες πολιτικές δυνάμεις, χρησιμεύουν για τους Ναζί ως ο πολιορκητικός κριός για την κατάλυση του δημοκρατικού συστήματος εν συνόλω. Η απεχθής φιγούρα του Goebbels, με την επηρμένη ειλικρίνεια που απορρέει από τη μέθη

¹⁷ Ως «νομιμοφάνεια» εννοούμε την τυπική μεν τήρηση διατάξεων του Συντάγματος, με ταυτόχρονη καταστρατήγηση του πνεύματός του και παραγνώριση της τελολογίας του. Έτσι π.χ η στερεοτυπική, θα λέγαμε, επίκληση του δικαίου της έκτακτης ανάγκης από την κυβέρνηση και τον Πρόεδρο του Ράιχ στα χρόνια της Βαϊμάρης (1919-1933) συνιστά αναμφισβήτητα αντισυνταγματική πρακτική παρά την ύπαρξη στην έννομη τάξη του σχετικού άρθρου 48 του τότε Συντάγματος περί κατάστασης εξαίρεσης, καθώς αυτή από τη φύση των πραγμάτων μπορεί να είναι μόνο προσωρινή και δε νοείται έκτακτη ανάγκη υπερβολικά μακράς διάρκειας. Εντούτοις το άρθρο 48 χρησιμοποιήθηκε με χαρακτηριστική ευκολία κάθε φορά που δεν εξυπηρετούσε την εκτελεστική εξουσία η εμπλοκή του Κοινοβουλίου στη νομοθετική διαδικασία και η συνεπαγόμενη κοινοβουλευτική και δημοκρατική αντιπαράθεση ανάμεσα στους εκλεγμένους αντιπροσώπους του εκλογικού σώματος.

¹⁸ Svetlana Tyulkina, *Militant Democracy. Undemocratic political parties and beyond*, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη, 2015, σ. 1. Ο Έλληνας «Φύρερ», Νίκος Μιχαλολιάκος, απάντησε στην ερώτηση του δημοσιογράφου Σταύρου Θεοδωράκη, λίγα εικοσιτετράωρα μετά την είσοδο της νεοναζιστικής Χρυσής Αυγής στην ελληνική Βουλή, ως εξής: Ερώτηση: «Το ότι θα εισάστε στο Κοινοβούλιο δεν είναι ένδειξη δημοκρατίας;» Απάντηση: «Είναι ένδειξη αδυναμίας της δημοκρατίας». Και λίγο αργότερα: «Οι οπαδοί μας δόξα τω Θεώ είναι 440.000 Έλληνες. Τουτέστιν 30 με 40 μεραρχίες». Δημήτρης Ψαρράς, *Ο Αρχηγός. Το αίνιγμα του Ν. Μιχαλολιάκου*, Πόλις, Αθήνα, 2018, σ. 150.

¹⁹ Λιόσης, ό.π, σ. 148.

της επερχόμενης απόλυτης εξουσίας, είναι η καλύτερη προσωποποίηση του «παραδόξου της δημοκρατίας».

1.2 Το «παράδοξο της δημοκρατίας». Ένα άλυτο πρόβλημα για την πολιτική φιλοσοφία;

Εάν, όμως, η Δημοκρατία της Βαϊμάρης αυτοϋπονομεύθηκε από το Σύνταγμά της, το οποίο ως υπερβολικά ανεκτικό, φιλελεύθερο και χωρίς επαρκή μέσα άμυνας απέναντι στον εσωτερικό εχθρό, άνοιξε το δρόμο στον εθνικοσοσιαλιστικό όλεθρο, εάν και άλλες δημοκρατίες του Μεσοπολέμου, όπως αναφέρθηκε, είχαν παρόμοια τύχη, αναφύεται αναγκαστικά το ακόλουθο ερώτημα: Πώς αμύνεται το δημοκρατικό πολίτευμα απέναντι σε αυτούς που επιθυμούν να το καταστρέψουν, ακολουθώντας εντούτοις του κανόνες του συνταγματικού και κοινοβουλευτικού παιχνιδιού; Απέναντι δηλαδή σε όσους με ειρηνικό τρόπο επιδιώκουν την κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας, ιδρύοντας πολιτικά κόμματα, αρθρώνοντας δημόσια προγραμματικό λόγο βάσει ενός περισσότερο ή λιγότερο συνεκτικού ιδεολογικού/κοσμοθεωρητικού συστήματος, συμμετέχοντας στις εκλογές κ.κ.ε; Εντός του δημοκρατικού πλαισίου οι πάντες έχουν το δικαίωμα να διεκδικήσουν την ψήφο του εκλογικού σώματος, με προφανή σκοπό τον προσεταιρισμό της πλειοψηφίας.²⁰ Το ανώτατο όργανο του κράτους, ο λαός, αποφαινεται κυριαρχικά για την κυβέρνησή του για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, και ο λαός ως εκλογικό σώμα δεν κατατέμεται ανάλογα με ιδεολογικές, πολιτικές και κομματικές προτιμήσεις, παρά μόνο βάσει γενικών αντικειμενικών κριτηρίων που ρυθμίζουν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι (π.χ ηλικία, στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων ως παρεπόμενη ποινή για την τέλεση συγκεκριμένων αξιόποινων πράξεων σύμφωνα με τον Ποινικό Κώδικα, δικαιοπρακτική ανικανότητα).²¹ Ο εκδημοκρατισμός, άλλωστε, του φιλελεύθερου πολιτεύματος δεν άρχισε

²⁰ Σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 29 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος: «1. Έλληνες πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα μπορούν ελεύθερα να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα, που η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Πολίτες που δεν απέκτησαν ακόμη το δικαίωμα να εκλέγουν μπορούν να συμμετέχουν στα τμήματα νέων των κομμάτων».

²¹ Σύμφωνα με την παράγραφο 3 του άρθρου 51 του ελληνικού Συντάγματος: «3. Οι βουλευτές εκλέγονται με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία από τους πολίτες που έχουν εκλογικό δικαίωμα, όπως νόμος ορίζει. Ο νόμος δεν μπορεί να περιορίσει το εκλογικό δικαίωμα παρά μόνο αν δεν έχει συμπληρωθεί κατώτατο όριο ηλικίας ή για ανικανότητα δικαιοπραξίας ή ως συνέπεια αμετάκλητης ποινικής καταδίκης για ορισμένα εγκλήματα».

παρά με την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας. Μέχρι τότε εκλογείς ήταν μόνο οι ιδιοκτήτες, ενώ η μεγάλη μάζα του λαού έμενε στο περιθώριο ως «παθητικοί πολίτες». Το καθεστώς ήταν ίσως φιλελεύθερο αλλά όχι δημοκρατικό, μια χρήσιμη υπόμνηση για όσους επιμένουν να ταυτίζουν τις δύο έννοιες ως μη έδει. Η ελευθερία λειτουργούσε μόνο μεταξύ των μελών των κυρίαρχων τάξεων.²²

Η δημοκρατία, επομένως, εάν δεν θέλει να παρακολουθεί άπραγη την εκ των έσω διάβρωσή της με νόμιμα μέσα, καλείται να επιλύσει το ακόλουθο παράδοξο: Η αντιμετώπιση του εσωτερικού εχθρού, εφόσον ασφαλώς αυτός δεν καταφεύγει στη βία και σε παράνομα εν γένει μέσα,²³ προϋποθέτει πως ο βαθμός δημοκρατικότητας της πολιτείας συρρικνώνεται. Η μαχόμενη δημοκρατία περιορίζει ένα τμήμα του εκλογικού σώματος ως προς τα δικαιώματά του πολιτικής συμμετοχής και πολιτικής δράσης, καθώς είτε ένα πολιτικό κόμμα απαγορεύεται είτε δεν επιτρέπεται καν να συσταθεί είτε τίθενται όρια στη δημόσια χρήση του λόγου και πολιτικών συμβόλων είτε κρατικές υπηρεσίες παρακολουθούν κομματικά στελέχη και οπαδούς είτε περιορίζεται το δικαίωμα του συνέρχεσθαι για συγκεκριμένους πολιτικούς σχηματισμούς κλπ.²⁴ Η διαδικασία προάσπισης της δημοκρατίας μπορεί εν τέλει να συνεπάγεται την απίσχνασή της και τούτο συνιστά το «δημοκρατικό δίλημμα ή παράδοξο», για την επίλυση του οποίου η συμβολή της πολιτικής φιλοσοφίας και θεωρίας θα ανέμενε κανείς πως θα ήταν καθοριστική.²⁵

²² Αριστόβουλος Μάνεσης, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», Σύγχρονα Θέματα, τ. 8, Ιούλιος 1980, σ. 20-35 (22-23).

²³ Είναι αυτονόητο, ότι το ερώτημα της μαχόμενης δημοκρατίας δεν αναφύεται καν εφόσον αναφερόμαστε σε παράνομες πράξεις, βίαιες ενέργειες κλπ. Η πάταξη αυτών τελείται με το οπλοστάσιο του Ποινικού Κώδικα και μέσω της αστυνομικής και εισαγγελικής αρχής, χωρίς να χρειαζόμαστε το θεωρητικό πλαίσιο της μαχόμενης δημοκρατίας. Στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα τυποποιούνται π.χ ως ποινικά αδικήματα τόσο προσβολές κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος (εσχάτη προδοσία και προπαρασκευαστικές πράξεις αυτής) όσο και εγκλήματα κατά των πολιτειακών και πολιτικών οργάνων (δωροδοκία πολιτικών, νόθευση εκλογής, διατάραξη συνεδριάσεων του Υπουργικού Συμβουλίου ή της Βουλής και πολλά άλλα). Αυτό το πλέγμα ποινικών διατάξεων δεν καθιστά την Ελλάδα μαχόμενη δημοκρατία, εάν θέλουμε η έννοια αυτή να διατηρήσει κάποια αναλυτική χρησιμότητα. Δεν γνωρίζουμε άλλωστε κανένα κρατικό σχηματισμό, που να μην προβλέπει τέτοιου τύπου κυρώσεις για παράνομες πράξεις σε βάρος της πολιτειακής εξουσίας. Όπως αναφέρει ο Αριστόβουλος Μάνεσης: «Το κράτος, κάθε κράτος εξ ορισμού, μεριμνώντας για την αυτοσυντήρηση και αυτοπροστασία του - που είναι συμμετρικά αντίστοιχο του αυτοκαθορισμού και αυτοπεριορισμού, που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της κρατικής εξουσίας σαν ικανότητας αποτελεσματικής επιβολής - προσπαθεί να εξασφαλίσει επιτυχώς από κάθε έμπρακτη αμφισβήτηση το μονοπώλιο της βίας, η οποία, θεσμοποιημένη, αποτελεί το σκληρό πυρήνα του». Στο ίδιο, σ. 25.

²⁴ Η απαγόρευση εν λειτουργία πολιτικού κόμματος συνιστά το δραστικότερο – και πλέον αμφιλεγόμενο – μέσο άμυνας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Είναι, θα λέγαμε, το «σήμα κατατεθέν» της έννοιας της μαχόμενης δημοκρατίας.

²⁵ Jan Werner-Müller, “A “practical dilemma which philosophy alone cannot resolve”? Rethinking militant democracy: An introduction”, Constellations, 19 (4), 2012, σ. 536-539 (537).

Όπως, όμως, επισημαίνει ο Jan Werner-Müller, επικαλούμενος τον John Rawls και τη Nancy Rosenblum, τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Η πολιτική θεωρία φαίνεται να σηκώνει τα χέρια ψηλά μπροστά σε αυτό το παράδοξο, θεωρώντας το εν τέλει ως πρακτικό επίδικο, ως μια πολιτική απόφαση που σχετίζεται με τις ιδιαιτερότητες και την ιστορία του εκάστοτε πολιτικού σχηματισμού. Η πολιτική φιλοσοφία από μόνη της δεν μπορεί να μας δώσει την απάντηση, λέει ο Rawls, ενώ η Rosenblum αμφιβάλλει για το κατά πόσο το εν λόγω ερώτημα μπορεί να τύχει ακριβούς αναλυτικής επεξεργασίας και να υπαχθεί σε σταθερές κανονιστικές αρχές, παρά μόνο εάν αυτές γίνουν αντιληπτές υπό την ευρύτατη δυνατή έννοια.²⁶

Στις σελίδες που ακολουθούν θα παρουσιαστούν κάποιες βασικές θέσεις, που διατυπώθηκαν από την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι σήμερα σε σχέση με το ερώτημα της νομιμοποίησης της «μαχόμενης δημοκρατίας»²⁷ και με το προαναφερθέν δημοκρατικό δίλημμα. Κάποιες είναι εκ διαμέτρου αντίθετες, άλλες συγκλίνουν. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί προκαταβολικά πως από τη σχετική επισκόπηση καθίσταται σαφές πως ο Jan Werner-Müller έχει δίκιο: κανείς στοχαστής δεν υφαίνει ένα συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο που να απαντά πειστικά σε όλα τα ερωτήματα και τα προβλήματα που θέτει ενώπιον μας η έννοια μιας δημοκρατίας, η οποία γίνεται πιο αυταρχική και λιγότερο δημοκρατική, προκειμένου να μην πέσει αυτοκτονικά στα χέρια των εχθρών της. Διότι το ερώτημα δεν είναι μόνο εάν νομιμοποιείται εν γένει μια τέτοια «αιχμηρή» όψη του δημοκρατικού πολιτεύματος αλλά αναφύονται και πολυάριθμα πρακτικά ερωτήματα σε σχέση με αυτή την όψη.

Ενδεικτικά παραθέτουμε ορισμένα διλήμματα προς επίλυση: Πότε πρέπει να παρέμβει το κράτος απαγορευτικά; Όταν ο αντιδημοκρατικός πολιτικός σχηματισμός είναι στα σπάργανα, παντελώς αδύναμος ως προς την επίτευξη των στόχων του, ή όταν πια γιγαντώνεται, κερδίζοντας ολοένα περισσότερους οπαδούς; Αρκεί γενικά η αντιδημοκρατική ιδεολογία του κόμματος ή πρέπει αυτό να επιδιώκει εμπράκτως την αλλοίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος (π.χ με την κατάθεση προτάσεων νόμου στη Βουλή σε πρόδηλη αντίθεση με βασικές δημοκρατικές αρχές ή κατοχυρωμένα συνταγματικά δικαιώματα);²⁸ Οι

²⁶ Στο ίδιο, σ. 537.

²⁷ Σχετικά με την έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας αναλυτικά αμέσως κατωτέρω υπό 2.1.

²⁸ Άρα, κατά λογική ακολουθία, σε περίπτωση ανάληψης της εξουσίας από αυτό αναμένεται μετά βεβαιότητας η υλοποίηση των αντιδημοκρατικών του σχεδίων.

μυστικές υπηρεσίες νομιμοποιούνται να χρησιμοποιούν πληροφοριοδότες από τις τάξεις του αντιδημοκρατικού κόμματος ή με τον τρόπο αυτό χειραγωγούν το κόμμα προκειμένου να επιτύχουν την απαγόρευσή του; Χωρίς πληροφοριοδότες και μυστικούς αστυνομικούς, όμως, μπορεί να προστατευθεί η δημοκρατία από τα αντιδημοκρατικά σχέδια σχηματισμών που ακολουθούν συνωμοτικούς κανόνες, μακριά από τη δημοσιότητα, προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους, διατηρώντας ταυτόχρονα ένα πιο ήπιο, «συνταγματικό» προφίλ προς τα έξω; Όλα αυτά έχουν απασχολήσει τη θεωρία και την πράξη σε διάφορες χώρες και συγκυρίες και δεν συνιστούν απλά θεωρητικά ερωτήματα.

Σε κάθε περίπτωση υπάρχει κάτι που πρέπει να καταστεί εξαρχής σαφές: η μαχόμενη δημοκρατία εγκυμονεί κινδύνους κατάχρησης. Πολλούς και σοβαρούς. Η γραμμή μεταξύ της προάσπισης των θεμελιωδών αρχών της δημοκρατίας και του εξοβελισμού μη αρεστών πολιτικών αντιπάλων δεν είναι τόσο διακριτή, όσο πιστεύουν κάποιοι. Κάθε πολιτική τάξη είναι ευάλωτη στον πειρασμό να χρησιμοποιήσει υπό την επίκληση υψηλών ιδανικών δραστικά μέσα για να αποτρέψει την πολιτική αλλαγή, εφόσον τα μέσα αυτά προβλέπονται στο Σύνταγμα ή στην κοινή νομοθεσία. Ως εκ τούτου η προσέγγιση του ζητήματος πρέπει να διακρίνεται από εξαιρετική καχυποψία απέναντι στα όπλα της μαχόμενης δημοκρατίας και απέναντι στην έννοια του «εσωτερικού εχθρού». “In dubio pro democratia” θα διατυπώναμε ως ερμηνευτικό κριτήριο κατά την επίλυση των αναφυόμενων ζητημάτων, χωρίς, όμως, και να μπορούμε να δεχτούμε απαθείς το κυνικό σχόλιο του Goebbels για την «αυτοκτονικότητα» της δημοκρατίας ως κάτι εγγενές στη φύση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Εάν η ιστορική εμπειρία έχει κάποια αξία, πρέπει να απορρίψουμε τη «δημοκρατική μοιρολατρία» και να βρούμε τα κριτήρια διάκρισης μεταξύ της νομιμοποιημένης δημοκρατικής άμυνας και της αυταρχικής διολίσθησης του δημοκρατικού πολιτεύματος.

2. ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

2.1: Η διαμόρφωση της έννοιας. Η μαχόμενη δημοκρατία του Karl Loewenstein ως απάντηση στην απειλή κατά της δημοκρατίας στο Μεσοπόλεμο

Ο Karl Loewenstein (1891-1973) ήταν εβραϊκής καταγωγής πολιτικός επιστήμονας και νομικός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, το οποίο αναγκάστηκε να εγκαταλείψει στις αρχές του 1934 με τη σύζυγό του για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όταν λίγο νωρίτερα του είχε γνωστοποιηθεί από τις αρμόδιες αρχές της Βαυαρίας πως «η συνταγματική θεωρία και το δίκαιο δεν μπορούν να διδάσκονται από μη Άριους στο Εθνικοσοσιαλιστικό κράτος».²⁹ Από το Πανεπιστήμιο του Yale, στο οποίο ξεκίνησε να διδάσκει, συνέγραψε σε δύο μέρη το ιδιαίτερα επιδραστικό άρθρο του «Militant democracy and fundamental rights», στο οποίο θεμελίωσε την ανάγκη η δημοκρατία να πολεμήσει δυναμικά τους εσωτερικούς της εχθρούς, αυτούς δηλαδή που προσπαθούν να την υπονομεύσουν με νόμιμα (κυρίως) μέσα, ασκώντας τα δημοκρατικά τους δικαιώματα και υπό τις εγγυήσεις του δημοκρατικού κράτους δικαίου.³⁰

Για τον Loewenstein η δημοκρατία πρέπει να καταστεί «μαχόμενη» (“militant”), εάν είναι πεπεισμένη πως ο ιστορικός της ρόλος δεν έχει εκπληρωθεί. Απέναντι στον φασισμό, που για τον Loewenstein δεν είναι ιδεολογία αλλά τεχνική κατάληψη της εξουσίας, χάριν της εξουσίας και μόνο, η δημοκρατία πρέπει να καταστρώσει το δικό της σχέδιο δράσης.³¹ Το σχέδιο αυτό περιλαμβάνει μια πλειάδα περιοριστικών μέτρων επί βασικών δημοκρατικών δικαιωμάτων, όπως η ελευθερία της έκφρασης, του τύπου και του συνεταιρίζεσθαι, την απαγόρευση ανατρεπτικών πολιτικών κομμάτων και στρατιωτικού τύπου μονάδων, καθώς

²⁹ Rijkema, ό.π, σ. 25.

³⁰ Της «μαχόμενης δημοκρατίας» είχε προηγηθεί η έννοια της «μαχόμενης Εκκλησίας» (“ecclesia militans”), δηλαδή η αυστηρά οργανωμένη συγκεντροποίηση της Καθολικής Εκκλησίας στο ιεραποστολικό πεδίο της Δύσης και η ανάπτυξη του σχετικού τεχνικού μηχανισμού της. Max Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, Ε' τομ.: *Κοινωνιολογία της εξουσίας*, Σαββάλας, Αθήνα, 2009, σ. 287. Οφείλω την επισήμανση αυτή στον κοινωνιολόγο Κώστα Πολύζο.

³¹ Karl Loewenstein, “Militant democracy and fundamental rights I”, *The American Political Science Review*, 31 (3), 1937, σ. 417-432 (422-423).

και συμβόλων ή στολών σε δημόσια θέα.³² «Η φωτιά καταπολεμάται με τη φωτιά» είναι η εμβληματική κατηγορηματική απόφαση του Loewenstein.³³

Ειδικότερα, ο Loewenstein εντάσσει - κατόπιν ενδελεχούς συγκριτικής επισκόπησης διαφόρων κρατών σε όλη την υφήλιο - στη φαρέτρα της μαχόμενης δημοκρατίας τα ακόλουθα νομοθετικά και διοικητικά μέτρα, χωρίς η αναφορά αυτή να είναι εξαντλητική:

- Την κοινή ποινική νομοθεσία των κρατών (π.χ διατάξεις για την εσχάτη προδοσία και άλλες προσβολές του πολιτεύματος), καθώς και την επιβολή στρατιωτικού νόμου και την κήρυξη καθεστώτος έκτακτης ανάγκης ή πολιορκίας, σε περίπτωση εξέγερσης σε τμήμα του εδάφους του κράτους.³⁴
- Η απαγόρευση ανατρεπτικών πολιτικών κομμάτων και κινήσεων εν γένει, η οποία χαρακτηρίζεται ως το πιο δραστικό μέσο κατά του εχθρού. Η επανασύσταση του κόμματος θεωρείται έγκλημα, ενώ η όποια περιουσία του δημεύεται.³⁵
- Απαγόρευση παραστρατιωτικού χαρακτήρα τμημάτων των πολιτικών κομμάτων και απαγόρευση ομοιόμορφων στολών ή συμβόλων, που αποσκοπούν να τονίσουν εμφατικά στο δημόσιο χώρο την κομματική και ιδεολογική ένταξη του ατόμου. Τα μέτρα αυτά παρεμποδίζουν κατά τον Loewenstein τη φασιστική προπαγανδιστική τεχνική, που έγκειται στην αυτοπροβολή του κομματικού μέλους και αποσκοπεί στην τρομοκράτηση του αντιπάλου, στη ρίζα της. Ταυτόχρονα πλήττεται η αίσθηση της ένταξης σε μια μυστική ένοπλη αδελφότητα μεταξύ των μελών, που σφυρηλατείται μέσω των στρατιωτικού τύπου σχηματισμών και των στολών.³⁶

³² Karl Loewenstein, "Militant democracy and fundamental rights II", The American Political Science Review, 31 (4), 1937, σ. 638-658 (646-653).

³³ Στο ίδιο, σ. 656.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 640. Βλ. όμως την σχετική επιφύλαξή μας στην υποσημ. 23 Επιπροσθέτως, κατά τη γνώμη μας η έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας και της κατάστασης εξαίρεσης δεν πρέπει να συγχέονται. Η μαχόμενη δημοκρατία είναι παγίως μαχόμενη, όχι μόνο σε περιόδους οξείας κρίσης ή άμεσης απειλής. Η μαχητικότητά της είναι η κανονικότητά της, ανεξαρτήτως του πόσο συχνά υιοθετούνται διάφορα μέτρα άμυνας. Και μόνο η ύπαρξή τους στην έννομη τάξη αρκεί για να της προσδώσει το χαρακτηρισμό «μαχόμενη».

³⁵ Στο ίδιο, σ. 646-648.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 648-649. Ο πρώτος που διέταξε τους οπαδούς του να φορούν ειδική στολή ήταν ο Hitler, ο οποίος ήδη από το 1920 είχε επιβάλει στα μέλη του NSDAP να ντύνονται ομοιόμορφα, έτσι ώστε ο πολίτης να βλέπει στους δρόμους «ένστολους πολιτικούς» και να τους διακρίνει από τους μέχρι τότε πολιτικούς, διότι «το θεμέλιο της πολιτικής δουλειάς στη Γερμανία είναι στρατιωτικό». Όπως εξηγεί ο ίδιος ο Hitler: «Ήταν απαραίτητο να καθιερώσουμε μια ενιαία στολή για τα Τάγματα Εφόδου, όχι μόνο για να ενδυναμώσουμε την πίστη τους, αλλά και για να αποφύγουμε τις συγχύσεις δημιουργώντας ένα σημείο αναγνώρισης. Μέχρι τότε φορούσαν μόνο τα περιβραχίονα. Τώρα πρόσθεσαν το χιτώνιο και το κασκέτο». Δημήτρης Ψαρράς, *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Πόλις, Αθήνα, 2012, σ. 128-129.

- Απαγόρευση ιδιωτικών στρατών και «σωμάτων ασφαλείας» υπό οιοδήποτε πρόσχημα (π.χ προστασία από επιθέσεις τρίτων, τάγματα εφόδου), καθώς και απαγόρευση στρατιωτικής εκπαίδευσης από μη εξουσιοδοτημένα από το κράτος άτομα, ακόμα και χωρίς στολές.³⁷
- Αυστηροί νομοθετικοί περιορισμοί ως προς την κατασκευή, μεταφορά, κατοχή και χρήση όπλων.³⁸
- Περιορισμοί στην κατάχρηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών από ακραίες πολιτικές δυνάμεις (π.χ απαγόρευση ομιλίας κοινοβουλευτικών εκπροσώπων στη Βουλή, εφόσον ασκούν ανατρεπτική προπαγάνδα, κατάργηση της βουλευτικής ασυλίας για δραστηριότητες που θεωρούνται αντιδημοκρατικές).³⁹
- Ποινικές διατάξεις κατά της πρόκλησης δια του λόγου σε πράξεις βίας ή υποκίνηση μίσους και εχθρότητας κατά τμημάτων του πληθυσμού λόγω θρησκείας, φυλής ή πολιτικών απόψεων.⁴⁰
- Περιορισμοί στο δικαίωμα της συνάθροισης (π.χ απαγόρευση αντισυγκεντρώσεων, απαγόρευση πορειών σε συγκεκριμένες περιοχές με σκοπό να προκαλέσουν τους κατοίκους και να προκληθούν συγκρούσεις μεταξύ αντίπαλων πολιτικών ομάδων).⁴¹
- Περιορισμοί στην ελευθερία του λόγου (π.χ αξιόποινες προσβολές κατά του αρχηγού του κράτους ή κατά των πολιτειακών οργάνων κλπ). Είναι προφανές, ότι η γραμμή μεταξύ της θεμιτής πολιτικής κριτικής και της αξιόποινης συκοφαντίας είναι μερικές φορές δυσδιάκριτη και ο Loewenstein το αναγνωρίζει ρητά. Θεωρεί, όμως, πως οι περιορισμοί αυτοί προστατεύουν σε γενικές γραμμές το κύρος των δημοκρατικών θεσμών και εναπόκειται στα δημοκρατικά κράτη και στη νομολογία των δικαστηρίων τους να επιλύσουν τα αναφεύμενα ζητήματα, τα οποία ήταν όντως τότε καινοφανή.⁴²
- Η εξύμνηση και ο εγκωμιασμός πολιτικών εγκληματιών (π.χ δολοφόνων πολιτικών τους αντιπάλων) και των κινήτρων τους, κυρίως από φασίστες πολιτικούς, είναι

³⁷ Στο ίδιο, σ. 649. Το σημείο αυτό, καθώς και το αμέσως προηγούμενο, καθιστά αναπόδραστη τη συσχέτισή τους με τη δομή και τη δράση της νεοναζιστικής Χρυσής Αυγής στα καθ' ημάς.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 650.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 650-651.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 651.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 651-652.

⁴² Στο ίδιο, σ. 652-654.

μοιώς αξιόποινη σε κάποιες χώρες, μολοντί οι περισσότερες δημοκρατίες του μεσοπολέμου δεν είχαν θεσπίσει αντίστοιχες διατάξεις.⁴³

- Μέτρα για την αποτροπή της ανατρεπτικής προπαγάνδας στο στρατό και στα σώματα ασφαλείας. Ο Loewenstein πάντως κομίζει γλαύκα εις Αθήνας, όταν αναφέρει πως τα μέτρα αυτά, καθώς στόχο έχουν κυρίως τον περιορισμό των κομμουνιστικών ιδεών, δεν έχουν κανένα αποτέλεσμα ως προς τη διαπιστωμένη συμπάθεια των αξιωματικών για τις φασιστικές ιδέες και την εν γένει διάδοση του φασισμού στο στρατό και στα σώματα ασφαλείας, διάδοση που αποδίδει κυρίως στη σύζευξη φασισμού – εθνικισμού.⁴⁴
- Διασφάλιση της πίστης των δημοσίων υπαλλήλων στο δημοκρατικό πολίτευμα και ποικίλοι περιορισμοί στην πολιτική τους δραστηριότητα και κομματική ένταξη, οι οποίοι μπορούν να φθάνουν μέχρι την απόλυση σε περίπτωση εμπλοκής σε αντιδημοκρατικές δραστηριότητες.⁴⁵
- Σύσταση ειδικής μονάδας της αστυνομίας με ειδική εκπαίδευση, επιφορτισμένη με την προστασία του πολιτεύματος από ανατρεπτικές δραστηριότητες.⁴⁶
- Τέλος, ο Loewenstein δίνει έμφαση στον περιορισμό της φασιστικής προπαγάνδας από το εξωτερικό και στις επισκέψεις αλλοδαπών πολιτικών, που προπαγανδίζουν ανατρεπτικές δραστηριότητες και αντιδημοκρατικές ιδέες. Η επιρροή της Φασιστικής Διεθνούς στα δημοκρατικά κράτη χρήζει κατά το συγγραφέα συντονισμένης αντιμετώπισης, η οποία προϋποθέτει τόσο αποφασιστικότητα όσο και λεπτότητα, προκειμένου να αποφευχθούν οικονομικά και πολιτικά αντίποινα.⁴⁷

⁴³ Στο ίδιο, σ. 654. Ο Loewenstein αναφέρει, μάλιστα, ως παράδειγμα τον Hitler, ο οποίος διακήρυξε την ενότητα πνεύματος μεταξύ αυτού και των δολοφόνων στελεχών του NSDAP, τα οποία είχαν ξυλοκοπήσει μέχρι θανάτου στις 9.8.1932 στο σπίτι του, μπροστά στη μητέρα του, έναν κομμουνιστή συνδικαλιστή ανθρακωρύχο, τον Konrad Pietrzuch, στην Ροτεμπα της Άνω Σιλεσίας. Η υπόθεση, γνωστή ως «Οι πέντε της Ροτεμπα», ήταν ο αδιαμφισβήτητος προπομπός για τα όσα θα επακολουθούσαν μετά την αναρρίχηση του Hitler στην Καγκελαρία λίγους μήνες αργότερα.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 654.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 654-655. Σύμφωνα με την παράγραφο 3 του άρθρου άρθρο 29 του ελληνικού Συντάγματος, απαγορεύονται απολύτως οι οποιασδήποτε μορφής εκδηλώσεις υπέρ ή κατά πολιτικού κόμματος κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, στους δημοσίους υπαλλήλους, σε υπαλλήλους ΟΤΑ κλπ. Αυτό, όμως, δεν συνιστά στοιχείο μιας ελληνικής εκδοχής της μαχόμενης δημοκρατίας αλλά αποσκοπεί στη διασφάλιση της ουδετερότητας και αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης κατά πάγια συνταγματική πρακτική.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 655. Στη μεταπολεμική περίοδο το αντιπροσωπευτικότερο και γνωστότερο παράδειγμα τέτοιας μονάδας είναι το γερμανικό Ομοσπονδιακό Γραφείο για την Προστασία του Συντάγματος (“Bundesamt für Verfassungsschutz”) με έδρα την Κολωνία.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 655-656.

Το μαχητικό φιλελεύθερο πνεύμα του Loewenstein δεν μπορούσε να αποδεχθεί τον δημοκρατικό «φονταμενταλισμό» και τη «νομικίστικη τύφλωση», που ως Δούρειος Ίππος επιτρέπουν στους εχθρούς της δημοκρατίας να κάνουν χρήση της δημοκρατικής ανεκτικότητας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων προκειμένου να καταστρέψουν την ίδια τη δημοκρατία με νόμιμα μέσα.⁴⁸ Δεν θα διστάσει μάλιστα να χαρακτηρίσει το δημοκρατικό μοντέλο που ευαγγελίζεται «πειθαρχημένη» ή «αυταρχική» δημοκρατία.⁴⁹

Στην επιχειρηματολογία του Loewenstein δύο σημεία κατέχουν κεντρική θέση, η ανάπτυξη των οποίων θα αποτελέσει τη γραμμή άμυνας της θεωρίας του απέναντι στην κριτική. Το πρώτο αφορά την πραγματική φύση του φασισμού, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε ήδη επιγραμματικά, δεν συνιστά κατά τον Loewenstein ιδεολογία αλλά πολιτική τεχνική, και μάλιστα την πιο αποτελεσματική στη σύγχρονη ιστορία. Ο φασισμός για τον Loewenstein επιθυμεί απλά να ασκεί την εξουσία, χωρίς να επενδύει την επιθυμία αυτή για δύναμη με φιλοσοφικό υπόβαθρο ή, έστω, ένα πραγματιστικό πολιτικό πρόγραμμα. Ως τεχνική χρησιμοποιεί την διέγερση του συναισθήματος στις μάζες, την οποία επιτυγχάνει με ποικίλα μέσα: προπαγάνδα εις βάρος των πιο ευάλωτων στόχων ή εις βάρος υποτιθέμενων βάσει των κυρίαρχων προκαταλήψεων εχθρών (Εβραίοι, Μασόνοι, τραπεζίτες κλπ.), επαναλήψεις, υπερβολικές δηλώσεις, υπεραπλουστεύσεις, κινητοποίηση του κοινωνικού αυτοματισμού. Είναι δε ίδιον αυτής της τεχνικής πως τα θύματα της συναισθηματικής χειραγώγησης δεν συνειδητοποιούν πως γίνονται υποχείρια στους ψυχρούς υπολογισμούς των αντιδημοκρατικών ηγετών. *«Ο φασισμός είναι γνήσιο τέκνο της εποχής των τεχνολογικών θαυμάτων και των συναισθηματικών μαζών».*⁵⁰ Η δημοκρατία αντίθετα δεν μπορεί να απαντήσει στις πρακτικές αυτές με μια «συναισθηματική αντεπίθεση». Η συνταγματική διακυβέρνηση από τη φύση της απευθύνεται στη λογική των ανθρώπων. Το όποιο συναισθηματικό φορτίο του πρώιμου φιλελευθερισμού έχει εξασθενήσει. Οι άνθρωποι δεν είναι πια πρόθυμοι να πεθάνουν για την ελευθερία. Ο δημοκρατικός ρομαντισμός συνιστά για τον Loewenstein αντίφαση εν τοις όροις.⁵¹

⁴⁸ Loewenstein, "Militant democracy and fundamental rights I", ό.π, σ. 425-426.

⁴⁹ Loewenstein, "Militant democracy and fundamental rights II", ό.π, σ. 657.

⁵⁰ Loewenstein, "Militant democracy and fundamental rights I", ό.π, σ. 423.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 428.

Το δεύτερο κεντρικό σημείο αφορά τον παραλληλισμό της απειλής που αντιμετωπίζει η δημοκρατία με τον πόλεμο. Στον πόλεμο η νομιμότητα «πάει διακοπές», είχε παρατηρήσει ο σοσιαλιστής Γάλλος Πρωθυπουργός Λέον Βλουμ και ο Lowenstein αξιώνει να ισχύσει η θέση αυτή και στον υπόγειο πόλεμο που δέχεται η δημοκρατία στο εσωτερικό μέτωπο από τους εχθρούς της. Η προσωρινή αναστολή ισχύος βασικών δημοκρατικών δικαιωμάτων εντάσσεται στην πολεμική προσπάθεια της δημοκρατίας, που δέχεται επίθεση όμοια με την επίθεση που εξαπολύει ένας εξωτερικός εχθρός έναντι του κράτους. Η φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη είναι φτιαγμένη για τις ομαλές περιόδους. Όταν αντιμετωπίζει επίθεση που στοχεύει στην καταστροφή της πρέπει να σκληρύνει και να εφαρμόσει έκτακτα μέτρα. Εάν η δημοκρατία πιστεύει στην ανωτερότητα των απόλυτων αξιών της, πρέπει να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για να τις διασώσει, ακόμη και εάν αυτό συνεπάγεται την παραβίαση κάποιων θεμελιωδών αρχών της.⁵² Η κατάρρευση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η οποία βρέθηκε τελείως απροετοίμαστη να αντιμετωπίσει τις ανατρεπτικές τεχνικές του εχθρού, εμποτισμένη καθώς ήταν με την ιδεολογία της δημοκρατικής ισότητας για όλους στο πλαίσιο ενός αυτοκτονικού «λεγκαλισμού», συνιστά για τον Lowenstein ατράνταχτη επαλήθευση της θέσης του.⁵³

Με την επιχειρηματολογία αυτή ο Lowenstein απαντά, άμεσα ή έμμεσα, στην ένσταση, ότι η καταφυγή σε αντιδημοκρατικά μέτρα για την προάσπιση της δημοκρατίας συνιστά το τέλος της ίδιας της δημοκρατίας, την αυτοϋπονόμευσή της. Ο Lowenstein γνωρίζει αυτή την κριτική και τις εντάσεις που διατρέχουν την επιχειρηματολογία του. Με απόλυτο τρόπο απορρίπτει τη «νομικίστικη αυταρέσκεια» και τον «αυτοκτονικό λήθαργο» του δημοκρατικού φονταμενταλισμού.⁵⁴ Εάν, άλλωστε, ο φασισμός δεν συνιστά, όπως ισχυρίζεται ο Lowenstein ιδεολογία αλλά απλά τεχνική κατάληψη της εξουσίας, τότε ο αποκλεισμός του από τη δημόσια σφαίρα δεν συνιστά αντιδημοκρατικό μέτρο, που πλήττει την ελεύθερη κυκλοφορία των ιδεών, *conditio sine qua non* της δημοκρατίας, αλλά εντάσσεται στην οριοθέτηση των κανόνων του δημοκρατικού παιχνιδιού. Τέτοιοι κανόνες δεν είναι ασυνήθιστοι σε καμία δημοκρατία του κόσμου (π.χ η υπόσχεση ωφελημάτων στους ψηφοφόρους απαγορεύεται, ενώ τα οικονομικά των πολιτικών κομμάτων υπόκεινται σε ρύθμιση εκ του νόμου). Ομοίως, εάν η δημοκρατία βρίσκεται σε πόλεμο με έναν ύπουλο

⁵² Στο ίδιο, σ. 432.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 426-427.

⁵⁴ Lowenstein, "Militant democracy and fundamental rights I", ό.π, σ. 430-431.

εσωτερικό εχθρό, σε μια «εικονική κατάσταση πολιορκίας»,⁵⁵ τότε δικαιολογείται και η προσφυγή σε εξαιρετικά μέτρα, τα οποία αποσκοπούν στη διάσωση του δημοκρατικού πολιτεύματος και αποκτούν προβάδισμα έναντι της έννομης τάξης της κανονικότητας. Το πνεύμα του Ιακωβίνου ηγέτη Saint-Just αντανακλάται στα δύο μέρη του άρθρου του Loewenstein: «Καμία ελευθερία για τους εχθρούς της ελευθερίας».⁵⁶

Ο Loewenstein θεωρείται ο πατέρας της έννοιας της «μαχόμενης» δημοκρατίας, η οποία ενίοτε αποκαλείται και «αμυνόμενη».⁵⁷ Το άρθρο του άσκησε ιδιαίτερη επίδραση μεταπολεμικά, γεγονός που οφείλεται και στη φήμη που είχε ήδη αποκτήσει ως συνταγματολόγος αλλά και λόγω του ρόλου του στην διαδικασία εκδημοκρατισμού και «αποναζιστικοποίησης» (“Entnazifizierung”) της μεταπολεμικής Γερμανίας ως μέλος της αμερικάνικης στρατιωτικής αποστολής.⁵⁸ Εντούτοις, παρά τον παθιασμένο, πολεμικό τόνο του συγγραφέα, τα θεωρητικά θεμέλια της θέσης του είναι μάλλον σαθρά.

Η προσέγγιση του φασισμού ως τεχνικής για την κατάληψη και διατήρηση της εξουσίας και μόνο, αρνούμενη την ιδεολογική του διάσταση, φαίνεται να χρησιμεύει στην

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 432.

⁵⁶ Müller, “A “practical dilemma...,” ό.π, σ. 536.

⁵⁷ Σύμφωνα με τον περιεκτικό ορισμό του Jan Werner-Müller, ως «μαχόμενη δημοκρατία» νοείται το δημοκρατικό καθεστώς, το οποίο προβλέπει τη λήψη προληπτικών, εκ πρώτης όψεως ανελεύθερων (“prima facie illiberal”) μέτρων, για να αποτρέψει όσους αποσκοπούν στην ανατροπή της δημοκρατίας από το να καταστρέψουν το καθεστώς αυτό. Jan Werner-Müller, “Militant democracy”, στο: Michael Rosenfeld / Andrés Sajó (επιμ.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2012, σ. 1253-1268 (1253-1254). Η βαρύτητα της σημασιολογικής μετατόπισης από τη «μαχόμενη» στην «αμυνόμενη» δημοκρατία, για όσους προτιμούν το δεύτερο αυτό όρο, είναι προφανής, αν και όχι ιδιαίτερα σημαντική επί της ουσίας (περί αυτού κατωτέρω υπό 4.). Στην καθιέρωση της έννοιας, πάντως, συνέβαλε και η χρήση της από τον κοινωνιολόγο Karl Mannheim, ο οποίος το 1943 έκανε έκκληση υπέρ της μαχόμενης δημοκρατίας, προκειμένου να επιβιώσει το δημοκρατικό πολίτευμα. Για τον Mannheim η δημοκρατία πρέπει να αποκτήσει μια νέα θετική στάση απέναντι σε αξίες, όπως η αλληλεγγύη, η κοινωνική δικαιοσύνη και η ελευθερία και να απομακρυνθεί από τον άκρατο σχετικισμό. Μια δημοκρατία που μάχεται υπέρ της πραγμάτωσης αυτών των αξιών δεν έχει σχέση με το δικτάτορα που επιβάλλει ένα ολοκληρωτικό καθεστώς. Karl Mannheim, *Diagnosis of our Time: Wartime essays of a sociologist. Collected works of Karl Mannheim*, τομ. III, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη, 2010, σ. 7. Ο Mannheim πάντως δεν επεξεργάζεται περαιτέρω τη θεωρητική θεμελίωση της μαχόμενης δημοκρατίας και αρκείται σε περιγραφικές γενικόλογες διαπιστώσεις. Για τον Greenberg επειδή το βιβλίο του Mannheim δημοσιεύθηκε στη Μ. Βρετανία το 1943 και κυκλοφόρησε μεταφρασμένο στη Γερμανία από πρόσφυγες που επέστρεψαν στα πατρίδα εδάφη το 1951, όταν δηλαδή η έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας χρησιμοποιούνταν ήδη αρκετά χρόνια, η δημοφιλία του όρου οφείλεται στον Loewenstein και μόνο. Greenberg, ό.π, σ. 204.

⁵⁸ Rijkema, ό.π, σ. 30-31. Μετά τον πόλεμο ο Loewenstein, με την υποστήριξη της αμερικανικής στρατιωτικής αποστολής στη Γερμανία, μίλησε ενώπιον χιλιάδων πανεπιστημιακών, ερευνητών, φοιτητών και πολιτικών σε όλη την επικράτεια για την ανάγκη υιοθέτησης ενός μοντέλου μαχόμενης δημοκρατίας, καθιστώντας την έννοια εξαιρετικά δημοφιλή. Όπως σημειώνει με δηκτικό τρόπο ο Greenberg, οι θεωρητικές επεξεργασίες του Loewenstein έπεισαν τους ακροατές του, πως οι πολιτικές διώξεις και ο περιορισμός των πολιτικών ελευθεριών στην πραγματικότητα δεν έβλαπταν τη δημοκρατία αλλά ήταν αναγκαία μέσα για τη θωράκισή της. Greenberg, ό.π, σ. 171.

απόκρουση της αναμενόμενης κριτική κατά της μαχόμενης δημοκρατίας ως αντιδημοκρατικού περιορισμού της μάχης των ιδεών, που σε μια δημοκρατία πρέπει να διεξάγεται ακώλυτα.

Η αφαίρεση, όμως, του ιδεολογικού στοιχείου από το φασισμό δεν είναι ιδιαίτερα πειστική. Το άρθρο του Ιταλού θεωρητικού του φασισμού Giovanni Gentile από το 1928 φέρει τον εύγλωττο τίτλο: «Η φιλοσοφική βάση του φασισμού». Στο άρθρο αυτό αναδεικνύεται η ιδεολογική διάσταση του φασισμού ως αρχής που ρυθμίζει τη σχέση του ατόμου με το έθνος και το κράτος. Το κράτος αναδεικνύεται ως πνευματική δημιουργία και το φασιστικό κράτος, κατά τον Gentile, είναι το κατ' εξοχήν ("par excellence") δημοκρατικό κράτος. Η σχέση του φασιστικού κράτους και του ατόμου είναι τόσο στενή, που διαμορφώνει μια ειδική συνείδηση στο άτομο και στις μάζες. Ο φασισμός δεν αποσκοπεί μόνο στη ρύθμιση της πολιτικής ζωής και οργάνωσης αλλά επιδιώκει να καθορίσει τη συνολική θέληση και σκέψη του έθνους, άρα και των μεμονωμένων ατόμων που το απαρτίζουν. Η θεωρία και η πράξη πρέπει να είναι άρρηκτα συνδεδεμένες. Το «τέλειο» φασιστικό σύστημα αποτελεί τη ζώσα σκέψη του έθνους και οικουμενική πρακτική αρχή, που αναδεικνύει καθημερινά τη γονιμότητα και τη σημασία της.⁵⁹

Τόσο ο μουσολινικός φασισμός, με την αναγόρευση της εθνικής συλλογικότητας σε μια μορφή επανάστασης ενάντια στην ψυχρή λογική, όσο και ο χιτλερικός εθνικοσοσιαλισμός, με την αποκρυφιστική εξιδανίκευση της Αρίας φυλής, είναι αναμφισβήτητα ιδεολογίες της νεοτερικότητας παρά το αντιρασιοναλιστικό τους πρόσημο και το απεχθές περιεχόμενο.⁶⁰ Σύμφωνα με τον περιεκτικό ορισμό του Roger Griffin, «ο φασισμός είναι ένα γένος πολιτικής ιδεολογίας, του οποίου ο μυθικός πυρήνας, στις διάφορες παραλλαγές του, έγκειται στο λαϊκιστικό υπερεθνικισμό, με υποσχέσεις εθνικής

⁵⁹ Giovanni Gentile, "The philosophic basis of fascism", Foreign Affairs, 6 (2), 1928, σ. 290-304 (299-301).

⁶⁰ Παντελής Λέκκας, *Αφαίρεση και εμπειρία. Μια φαρμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Τόπος, Αθήνα, 2012, σ. 115. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί πως παρόμοια θέση με του Loewenstein σχετικά με το φασισμό υιοθετούν και άλλοι στοχαστές. Για τον Adorno π.χ ο φασισμός δεν αποτελεί σαφώς διαμορφωμένη θεωρία αλλά αποσκοπεί πρωτίστως στην ωμή απεριόριστη εξουσία, ενώ το ιδεολογικό του υπόβαθρο είναι σε κάθε περίπτωση δευτερεύον. Αυτή η διάσταση εξηγεί κατά τον Adorno τη χαρακτηριστική ευελιξία και προσαρμοστικότητα των φασιστικών κινήσεων, εντάσσεται δε στο κυρίαρχο πνεύμα της εποχής, που ευνοεί την πράξη χωρίς θεωρία, «χωρίς έννοιες» ("begriffslose Praxis"). Theodor W. Adorno, *Aspekte des neuen Rechtsradikalismus*, Suhrkamp, Βερολίνο, 2019, σ. 40-41.

Παλιγγενεσίας».⁶¹ Ειδικά για τον ιταλικό φασισμό υποστηρίζεται, πως μία από τις αιτίες της παταγώδους αποτυχίας του δεν ήταν η έλλειψη ιδεολογίας αλλά η συστέγαση εντός αυτού ποικίλων, συχνά αντικρουόμενων και ασυμβίβαστων ιδεολογικών εκδοχών και παραλλαγών, που καθιστούσαν αδύνατη την εφαρμογή μια συνεπούς, συνεκτικής «φασιστικής» πολιτικής.⁶²

Ως εκ τούτου, μπορεί ο φασίστες πολιτικοί να ελίσσονταν με χαρακτηριστική άνεση μέσα στο ρηχό χυλό της φασιστικής ιδεολογίας, προκειμένου να πετύχουν άλλους τακτικούς στόχους στο πεδίο της πολιτικής (π.χ συνεργασία με συντηρητικές ελίτ), μπορεί ο φασισμός να μη διαθέτει διανοητές σαν τον Marx ή τον Tocqueville και να μην αποτελεί ένα συνεκτικό φιλοσοφικό σύστημα, αλλά ορθά επισημαίνεται πως δεν μπορεί κανείς να αφαιρέσει τις ιδέες από τη μελέτη του φασιστικού φαινομένου.⁶³ Όσο ασαφείς, ρευστές, χυδαίες, ανέμπνευστες, στερεοτυπικά επαναλαμβανόμενες, μισανθρωπικές ή καταστροφικές και εάν είναι αυτές, η ιδεολογική διάσταση του φασισμού δεν μπορεί να εξοβελιστεί. Ο Adorno έχει επομένως δίκιο,⁶⁴ στο βαθμό που αναγνωρίζει ότι ο φασισμός έχει ιδεολογικό υπόβαθρο, ακόμη και εάν είναι πρωτίστως και γενετικά προσανατολισμένος στην ωμή, ανεξέλεγκτη εξουσία και στη «γυμνή» πράξη.

Επιπροσθέτως, ο Loewenstein μπορεί να έχει μεν πρωτίστως κατά νου την άνοδο του φασισμού σε πολλές χώρες του κόσμου, εντούτοις η θεωρία του κατευθύνεται κατά του «εξτρεμισμού» και από τα αριστερά και από τα δεξιά. Ο «κόκκινος κίνδυνος» τον απασχολεί εξίσου με τον «μαύρο».⁶⁵ Ουδείς μέχρι σήμερα έχει αμφισβητήσει την ιδεολογική διάσταση του μαρξισμού και του κομμουνισμού ως χειραφετητικού προτάγματος (πέρα από τη φιλοδοξία να αποτελέσει θετικιστική γνώση). Επομένως, το συγκεκριμένο επιχείρημα του Loewenstein δεν είναι ούτε πειστικό ούτε επαρκές, καθώς, μολονότι ο ίδιος αναγνωρίζει τον κομμουνισμό ως γνήσια πολιτική ιδεολογία, αποδέχεται πλήρως τα ποικίλα νομοθετικά μέτρα περιορισμού του. Πρέπει, πάντως, για λόγους δικαιοσύνης να του αναγνωριστεί, πως ενώ απορρίπτει την καταστολή εκ μέρους των δημοκρατικών κρατών αποκλειστικά του

⁶¹ Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, Routledge, Νέα Υόρκη, 1993, σ. 35. Επί λέξει: *"Fascism is a genus of political ideology whose mythic core in its various permutations is a palingenetic form of populist ultranationalism"*.

⁶² Στο ίδιο, σ. 97, 101.

⁶³ Paxton, ό.π, σ. 29-36, 302.

⁶⁴ Βλ. υποσημ. 60.

⁶⁵ Loewenstein, "Militant democracy and fundamental rights II", ό.π, σ. 638-640.

κομμουνισμού, και όχι και του φασισμού αντίστοιχα, το αντίστροφο μάλλον του φαίνεται ανεκτό, λόγω ακριβώς της γνήσιας ιδεολογικής διάστασης του πρώτου σε αντίθεση με την κυνική ρηχότητα του δεύτερου.⁶⁶

Πέραν αυτών, ο παραλληλισμός της επίθεσης από έναν εξωτερικό εχθρό με την ανάδειξη αντιδημοκρατικών ρευμάτων εντός της χώρας είναι μάλλον ατυχής. Και τούτο καθώς στη δεύτερη περίπτωση ο «εσωτερικός εχθρός» αποτελεί μέρος του δήμου, είναι δηλαδή πολίτες, οι οποίοι μάλιστα – εάν ασφαλώς, δεχτούμε ότι δεν μετέρχονται βιαιών μέσων και εν γένει δεν παρανομούν – ασκούν προστατευόμενα συνταγματικά δικαιώματα, όπως π.χ της ελεύθερης έκφρασης, του συνεταιρίζεσθαι, της συνάθροισης, της ίδρυσης πολιτικού κόμματος κ.ο.κ. Μέχρι η μαχόμενη δημοκρατία να περιορίσει αυτά τα δικαιώματα οι αντιδημοκράτες κινούνται στο πλαίσιο της έννομης τάξης. Άλλωστε, ο πόλεμος με έναν εξωτερικό εχθρό έχει συγκεκριμένη διάρκεια και αναγνωρίσιμο αντίπαλο. Κάποια στιγμή λήγει με τη σύναψη ειρήνης, την ανακωχή ή την παράδοση. Στη μαχόμενη δημοκρατία, όμως, κάποιος εχθρός θα είναι πάντοτε παρών. Είναι ανέφικτο το σύνολο του πληθυσμού να συμμερίζεται τις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Αντιδημοκράτες θα υπάρχουν παντού και πάντοτε. Σημαίνει, άραγε, αυτό ότι το δημοκρατικό πολίτευμα είναι διαρκώς σε εσωτερικό πόλεμο, σε μόνιμη εγρήγορση προκειμένου να καταπνίγει την εκδήλωση αντιδημοκρατικών, αυταρχικών και ολοκληρωτικών τάσεων σε ένα μέρος του πληθυσμού; Δεν συνεπάγεται κάτι τέτοιο την αύξηση του κινδύνου κατάχρησης των μέσων της μαχόμενης δημοκρατίας από την πλειοψηφία απέναντι στους πολιτικούς αντιπάλους της;⁶⁷

Ο κίνδυνος αναδεικνύεται ακόμη εναργέστερα, εάν λάβουμε υπόψη ότι ο Loewenstein συνδέει τη δημοκρατία με την καπιταλιστική οικονομία.⁶⁸ Η σύζευξη είναι άμεση και αδιαμφισβήτητη: *«Παρά τους κινδύνους που απορρέουν από την καθολικότητα της ψήφου, ο καπιταλισμός ακμάζει στη δημοκρατία με την προβλεψιμότητα του κράτους δικαίου [...]η δημοκρατία και ο καπιταλισμός χρειάζονται την ειρήνη και την προστασία των*

⁶⁶ Peter Niesen, "Anti-extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties", *German Law Journal*, 3 (7), 2002, σ. 81-112 (95).

⁶⁷ Rijpkema, ό.π, σ. 28-29.

⁶⁸ Graham Maddox, "Karl Loewenstein, Max Lerner, and militant democracy: an appeal to "strong democracy", *Australian Journal of Political Science*, 54 (4), 2019, σ. 490-504 (496).

επενδύσεων όσο τίποτε άλλο». ⁶⁹ Αυτή, όμως, είναι αναμφισβήτητα μια ιδεολογική θέση του συγγραφέα, που δεν μπορεί να αποκλείσει από την αρένα των ιδεών αντίθετες (π.χ αντικαπιταλιστικές) κοσμοθεωρίες. Άλλωστε, εάν λάβει κανείς υπόψη π.χ την οικονομική εξέλιξη της – σχετικά νεοφώτιστης στον καπιταλισμό - Κίνας τις τελευταίες δεκαετίες, δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει με τον Žižek στο ότι η Κίνα αναπτύχθηκε τόσο γρήγορα με όρους καπιταλιστικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης του ΑΕΠ όχι σε πείσμα ενός αυταρχικού μοντέλου διακυβέρνησης, κατάλοιπο του κομμουνιστικού παρελθόντος της, αλλά ακριβώς εξαιτίας αυτού. ⁷⁰ Κάτι ανάλογο μπορούμε να ισχυριστούμε και για τη Ρωσική Ομοσπονδία, παρά τις εμφανείς διαφορές με το κινέζικο μοντέλο και την παταγώδη αποτυχία της να προστατεύσει στοιχειωδώς τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού της από τις συνέπειες της ληστρικής επέλασης των ελίτ στη δημόσια περιουσία κατά το στάδιο – «σοκ» της μετάβασης στην ελεύθερη οικονομία της αγοράς. Η ταύτιση της οικονομίας της αγοράς με τη δημοκρατία αποτελεί ένα ιδεολόγημα και μόνο, με φθίνουσα απήχηση. ⁷¹

Στην πραγματικότητα η πρόταση του Loewenstein δεν παρέχει κανένα κριτήριο οριοθέτησης για το εύρος της «μαχητικότητας» της μαχόμενης δημοκρατίας. Το ποιος μπορεί να θεωρηθεί ευλόγως «εσωτερικός εχθρός» και με ποια μέσα μπορεί αυτός να καταπολεμηθεί δεν καθίσταται αντικείμενο λεπτομερούς θεωρητικής επεξεργασίας. Στη φαρέτρα της μαχόμενης δημοκρατίας φαίνεται να συμπεριλαμβάνεται αδιαφοροποίητα μια πληθώρα περιοριστικών μέτρων, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν κατά το δοκούν. Από την ενίσχυση του ποινικού κώδικα κατά ανατρεπτικών ενεργειών και την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων και λοιπών οργανώσεων μέχρι τους περιορισμούς στην ελευθερία του λόγου και του τύπου ή τη σύσταση ειδική μονάδας της αστυνομίας για την προστασία του πολιτεύματος, οι δημοκρατικές ελίτ μπορούν να επιλέγουν απεριόριστα τα κατάλληλα μέτρα ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης. ⁷² Η έλλειψη ακριβέστερης οριοθέτησης της έννοιας καθιστά την κατάχρησή της εξαιρετικά πιθανή.

⁶⁹ Loewenstein, “Militant democracy and fundamental rights I”, ό.π, σ. 422. Εδώ βέβαια ο Loewenstein συγχέει την αρχή του κράτους δικαίου με τη δημοκρατική αρχή. Σταθερό δικαϊκό πλαίσιο, ασφάλεια και προστασία των επενδύσεων θα μπορούσε να εξασφαλίσει π.χ και ένα μοναρχικό αυταρχικό καθεστώς.

⁷⁰ Slavoj Žižek, “From democracy to divine violence”, στο: Amy Allen (επιμ.), *Democracy in what state?*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, 2010, σ. 100-120 (103-104).

⁷¹ Αρκεί, βεβαίως, να αναλογιστεί κανείς και τη Χιλή του Pinochet ως την πιο κραυγαλέα και βάρβαρη διάψευση της συγκεκριμένης θεωρητικής κατασκευής.

⁷² Loewenstein, “Militant democracy and fundamental rights II”, σ. 645-656, όπου παρατίθενται τα νομοθετικά μέτρα σε διάφορες χώρες χωρίς κριτική διάθεση πέραν από τον επικριτικό σχολιασμό της αρχικής απόπειρας

Η κριτική που ασκεί ο Udi Greenberg στον Loewenstein είναι δικαιολογημένη. Η μανιχαϊστική θεώρηση του Loewenstein επεκτάθηκε από το εγχώριο σε παγκόσμιο επίπεδο και έγινε ασμένως δεκτή από τους Αμερικανούς διώκτες του κομμουνισμού από τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Όλα τα δημοκρατικά κράτη έπρεπε πλέον να αναγνωρίσουν την υπαρξιακή απειλή από του εχθρούς της δημοκρατίας και να αναμορφώσουν αντίστοιχα όχι μόνο τους εγχώριους πολιτικούς θεσμούς αλλά και την εξωτερική τους πολιτική. Ο Loewenstein, όμως, ενώ αναγνωρίζει ότι σε καταπιεστικά αντιδημοκρατικά μέτρα, παρόμοια με αυτά που ο ίδιος εισηγείται, κατέφυγαν και οι Γερμανοί Εθνικοσοσιαλιστές μετά την κατάληψη της εξουσίας το 1933, δεν ασχολείται σοβαρά με τους κινδύνους κατάχρησης σε βάρος πολιτικών μειοψηφιών και νόμιμων πολιτικών αντιπάλων. Οι «φωτισμένες» δημοκρατικές ελίτ έπρεπε κατ' αυτόν σε κάθε περίπτωση να έχουν το σθένος να περιορίσουν τα δικαιώματα των αντιδημοκρατών αντιπάλων, προκειμένου μακροπρόθεσμα να προστατεύσουν τα δικαιώματα του συνόλου. Αυτές γνωρίζουν καλύτερα, φαίνεται να είναι το πνεύμα του Loewenstein, που δεν τρέφει ιδιαίτερη συμπάθεια για τις ελλιπώς πεπαιδευμένες μάζες. Αποτελεί έτσι καθήκον των ελίτ να ενισχύσουν τη σταθερότητα και την υγεία της δημοκρατίας.⁷³

Η δυσπιστία του Loewenstein προς το λαό, τις «μάζες», τον οδηγεί στο να τις τοποθετήσει στην καρδιά του προβλήματος. Η εγγύτητα του λαού στα κέντρα αποφάσεων αποτελεί κατ' αυτόν εγγενές πρόβλημα της δημοκρατίας. Η πεπαιδευμένη ελίτ, επομένως, επαρκώς αφοσιωμένη στο δημοκρατικό πολίτευμα και στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, είναι καλύτερο να αφεθεί ελεύθερη να προστατεύσει το πολίτευμα αυτό από τον εσωτερικό εχθρό, μιας και ο λαός από μόνος του δεν μπορεί να το πράξει. Η αντίληψη αυτή, όπως σωστά επισημαίνεται, γειτνιάζει με παλαιότερες ελιτίστικες αντιδραστικές θεωρίες περί δημοκρατίας, όπως αυτή του Edmund Burke, βάσει των οποίων η δημοκρατία είναι καταδικασμένη σε αποτυχία και σε μετεξέλιξη σε χειρότερη τυραννία ακριβώς λόγω του ευεπίφορου του λαού στη δημαγωγία και στη χειραγώγηση. Ομοιάζει, επίσης, με τη θεώρηση της δημοκρατίας από τον Schumpeter ως απλού ανταγωνισμού μεταξύ των ελίτ για τις ψήφους της μάζας, η οποία, όμως, έχει, κατ' αυτόν, μειωμένο το αίσθημα ευθύνης,

της Ελβετίας τη δεκαετία του 1930 να απαγορεύσει αποκλειστικά το κομμουνιστικό κόμμα. Οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν οδήγησαν τελικά στην απαγόρευση όλων των ανατρεπτικών κινημάτων. Εξυπακούεται, ότι ο κίνδυνος να αλωθεί η Ελβετία από τους κομμουνιστές ήταν τότε (και όχι μόνο τότε) ανύπαρκτος.

⁷³ Greenberg, ό.π, σ. 176-179, 198, 209.

μειωμένη αντιληπτική ικανότητα και γνώση, καθώς και μειωμένη ετοιμότητα να δράσει, όταν χρειαστεί.⁷⁴

Η θεωρία του Loewenstein όχι μόνο δεν μας διαφωτίζει ιδιαίτερα για τα όρια της μαχόμενης δημοκρατίας, όχι μόνο δεν κομίζει επαρκώς επεξεργασμένες προτάσεις για τη θέσπιση εγγυήσεων που θα αποτρέπουν από αυταρχικές καταχρήσεις αλλά μάλλον παρέχει η ίδια στις εκάστοτε ελίτ τη θεωρητική βάση άσκησης μιας απεριόριστης σχεδόν εξουσίας κατά του εσωτερικού εχθρού. Μοιάζει δηλαδή περισσότερο με μια πρόσκληση προς κατάχρηση.⁷⁵

2.2 Μια νύξη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα: Ο John Stuart Mill «περί ελευθερίας»

Το 1859, έτος δημοσίευσης του σημαντικού δοκιμίου του John Stuart Mill «Περί ελευθερίας», η διατύπωση της έννοιας της «μαχόμενης δημοκρατίας» απείχε ακόμα αρκετές δεκαετίες. Ως εκ τούτου η σύνδεση του ονόματος του John Stuart Mill με αυτήν φαντάζει στην καλύτερη περίπτωση ως ανώφελος αναχρονισμός, εάν όχι ως θεωρητικό ατόπημα. Εντούτοις όχι αδικώς, ένα εμβληματικό απόσπασμα του κειμένου, με εξαιρετική ρητορική ισχύ, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια πρώτη νύξη για την ανάγκη προάσπισης της δημοκρατίας από τους εκ των ένδον εχθρούς της:

«[...] Όχι μόνο τα άτομα δεν υποχρεούνται να τηρούν συμβόλαια που παραβιάζουν τα δικαιώματα τρίτων, αλλά θεωρείται ενίοτε επαρκής λόγος για να απαλλαχτούν από αυτά τα συμβόλαια το να είναι επιζήμια για τους ίδιους. Σε αυτή, όπως και στις περισσότερες άλλες πολιτισμένες χώρες, λόγου χάρη, ένα συμβόλαιο με το οποίο ένα άτομο πουλάει τον εαυτό του ή δέχεται να πουληθεί σαν σκλάβος θα ήταν άκυρο – και δεν θα το ενέκρινε ούτε η νομοθεσία ούτε η κοινή γνώμη. Η αιτία για τον περιορισμό της εξουσίας του ατόμου να παραχωρεί εθελοντικά την ελευθερία του είναι προφανής και φαίνεται ξεκάθαρα σε αυτή την ακραία περίπτωση. Ο λόγος για τον οποίο απαγορεύεται η παρέμβαση στις εθελοντικές πράξεις ενός ατόμου, παρεκτός για το καλό των άλλων, είναι ότι λαμβάνεται υπόψη η

⁷⁴ Anthoula Malkopoulou / Ludvig Norman, “Three models of democratic self-defence: Militant democracy and its alternatives”, *Political Studies*, 66 (2), 2018, σ. 442-458 (444-445).

⁷⁵ Rijkema, ό.π, σ. 30.

ελευθερία του. Η εθελοντική επιλογή του αποδεικνύει πως ό,τι έχει επιλέξει είναι επιθυμητό, ή έστω υποφερτό, για εκείνον και το καλό του προστατεύεται γενικά καλύτερα αν του επιτρέπεται να το επιδιώκει με τα δικά του μέσα. Πουλώντας όμως τον εαυτό του σαν σκλάβο, αρνείται την ελευθερία και αρνείται οποιαδήποτε μελλοντική χρήση της μετά από αυτή τη μία και μοναδική πράξη. Ακυρώνει συνεπώς, για τον εαυτό του, τον σκοπό ακριβώς που δικαιολογεί την αυτενέργειά του. Παύει να είναι ελεύθερος και, από τούδε και στο εξής, βρίσκεται σε μια θέση που έχει πάψει να δικαιολογεί το να παραμείνει εθελοντικά σε αυτή. Η αρχή της ελευθερίας δεν μπορεί να απαιτεί να έχει κάποιος το ελεύθερο να μην είναι ελεύθερος. Δεν είναι ελευθερία να επιτρέπεται να απαλλοτριώσει την ελευθερία του. Αυτοί οι λόγοι, η ισχύς των οποίων είναι τόσο απερίφραστη στη συγκεκριμένη περίπτωση, ισχύουν σαφώς πολύ ευρύτερα, εντούτοις περιορίζονται παντού από τις αναγκαιότητες του βίου, οι οποίες απαιτούν συνεχώς όχι τόσο να παραιτηθούμε από την ελευθερία μας, αλλά να υποκύψουμε στον έναν ή τον άλλο περιορισμό της [...].⁷⁶

Εάν, όμως, αυτά ισχύουν στο επίπεδο των μεμονωμένων κοινωνιών, υποστηρίζεται πως μπορούν να επεκταθούν και στο επίπεδο της οργανωμένης πολιτείας. Εάν ουδείς μπορεί να καταστεί εκών σκλάβος, τότε ούτε η κοινωνία μπορεί να παραδοθεί οικειοθελώς στην εξουσία ενός δικτάτορα. Το κράτος επομένως νομιμοποιείται να περιορίσει την ελευθερία ενός αντιδημοκρατικού κόμματος, προκειμένου να διασφαλίσει πως και στο μέλλον άλλα πολιτικά κόμματα θα μπορούν να ανταγωνιστούν ελεύθερα και επί ίσοις όροις στην εκλογική αρένα για την ψήφο του εκλογικού σώματος.⁷⁷ Η υποδούλωση της κοινωνίας σε μια αντιδημοκρατική, αυταρχική και ολοκληρωτική εξουσία δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή.

Για τον John Stuart Mill η απόρριψη της εκούσιας απεμπόλησης της ελευθερίας είναι απόλυτη. Αρνείται τη δυνατότητα της ανεξάρτητα από τα κίνητρα του υποκειμένου (π.χ φόβος, στάθμιση κόστους - οφέλους, προτίμηση της ενδεχόμενης ασφάλειας που παρέχει ο κύριος - αφέντης κλπ).⁷⁸ Με το ίδιο σκεπτικό θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως και η

⁷⁶ Τζον Στιούαρτ Μιλλ, *Περί ελευθερίας* (μτφρ. Γιάννης Βογιατζής), Ηριδανός, Αθήνα, 2018, σ. 175-176. Υπογράμμιση δική μας.

⁷⁷ Gur Bligh, "Defending democracy: A new understanding of the party - banning phenomenon, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*", 46 (5), 2013, σ. 1321-1379 (1328).

⁷⁸ Ακόμα, δηλαδή, και εάν το υποκείμενο δεν απειλείται από τον ισχυρό αντισυμβαλλόμενο, δεν είναι άπειρο στις συναλλαγές ή δεν είναι δικαιοπρακτικά ανίκανο (π.χ λόγω διατάραξης των πνευματικών και νοητικών λειτουργιών), καταστάσεις που αναμφισβήτητα αποδοκιμάζονται από το δίκαιο και δεν ενδιαφέρουν εν προκειμένω.

κοινωνία, ακόμα και εάν τηρηθεί στο ακέραιο η δημοκρατική διαδικασία διαμόρφωσης της απόφασής της, στερείται του δικαιώματος να παραχωρήσει την ελευθερία της σε μια δεσποτική εξουσία, έστω και εάν το πράττει αυτό για να διασφαλίσει κάποιο άλλο αγαθό, όπως αυτό γίνεται αντιληπτό σε μια συγκεκριμένη συγκυρία από την πλειοψηφία (π.χ πολιτική σταθερότητα, ασφάλεια, ισχυρή ηγεσία ενώπιον μιας εξωτερικής απειλής, εθνική παλιγγενεσία κλπ). Η θέση του Mill μπορεί έτσι να συμβάλει σε μια απόπειρα θεωρητικής θεμελίωσης της μαχόμενης δημοκρατίας και από τη θέση «ουδείς εκών σκλάβος» να καταλήξουμε στη γνωστή θέση του Saint-Just: «Καμιά ελευθερία για τους εχθρούς της ελευθερίας».

Ακόμα κι έτσι, όμως, παραμένουμε πάντα στο επίπεδο ενός υπαινιγμού, μιας διαίσθησης για το τί μπορεί να σκεφτόταν πράγματι ο John Stuart Mill για το υπό πραγμάτευση ζήτημα, εάν ζούσε στις μέρες μας. Εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη την υπεράσπιση από τον Mill της απόλυτης ελευθερίας της γνώμης και της άποψης σε κάθε ζήτημα, πρακτικό ή θεωρητικό, επιστημονικό, ηθικό ή θεολογικό, καθώς – όπως λέει - ποτέ δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι πως η άποψη που θέλουμε να περιορίσουμε είναι ψευδής, ίσως αχθεί κανείς στο ακριβώς αντίθετο συμπέρασμα, δηλαδή στην εν τέλει αποδοχή της δημοκρατικής απόφασης μιας κοινωνίας περί μη δημοκρατικής οργάνωσής της εφεξής.⁷⁹

Σε κάθε περίπτωση δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με την άποψη, πως οι σχετικές συνοπτικές αναπτύξεις του Mill δεν μας βοηθάνε σήμερα ιδιαίτερα στη θεωρητική

⁷⁹ John Stuart Mill, ό.π, σ. 34-35, 42-44. Η θέση του Mill παρουσιάζεται εδώ απλουστευμένη, καθώς εγγύτερη εξέταση του ζητήματος παρουσιάζει μια αρκετά διαφοροποιημένη εικόνα. Στην πραγματικότητα η ελευθερία της έκφρασης είναι για αυτόν μια δραστηριότητα που δεν αφορά αμιγώς την ιδιωτική σφαίρα του ατόμου αλλά ενέχει και μια κοινωνική διάσταση. Η έκφραση της άποψης συνιστά μια «κοινωνική πράξη», άρα δεν απολαμβάνει υποχρεωτικά την απόλυτη προστασία που πρέπει να παρέχεται στην ελευθερία της γνώμης καθ' αυτήν. Τυχόν κρατικοί περιορισμοί πρέπει να κρίνονται ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης. Σε κάθε περίπτωση είναι αδιαμφισβήτητο πως ο Mill, υπερασπιζόμενος την ελεύθερη γνώμη και έκφραση, είχε κατά νου πρωτίστως θρησκευτικές μειονότητες, που απειλούνταν από τις θέσεις μιας καταπιεστικής πλειοψηφίας ή άθεους και αγνωστικιστές, των οποίων οι αντιθρησκευτικές απόψεις καταπνίγονταν στη θρησκευόμενη Αγγλία της εποχής του. Δεν επεδίωκε να προστατεύσει εν δυνάμει τυραννικές πλειοψηφίες, που επιδιώκουν το διωγμό – έως φυσικής εξόντωσης - των διαφορετικών, το λόγο μίσους ή την υποκίνηση σε διάπραξη εγκλημάτων. Για μια πειστική πραγμάτευση του θέματος, L.W Sumner, "Should Hate Speech Be Free Speech? John Stuart Mill and the Limits of Tolerance", στο: Raphael Cohen-Almagor (επιμ.), *Liberal Democracy and the Limits of Tolerance. Essays in Honor and Memory of Yitzhak Rabin*, The University of Michigan Press, Μίσιγκαν, 2000, σ. 133-150.

θεμελίωση της μαχόμενης δημοκρατίας. Μπορεί να περιέχουν τον σπόρο για τη συνεκτική θεωρία που αναζητούμε, αλλά η εις βάθος επιχειρηματολογία δεν έχει ακόμα ξεκινήσει.⁸⁰

2.3 Η σημαντική συμβολή ενός καιροσκόπου διανοητή: Η περίπτωση του Carl Schmitt

Η νομική και πολιτική σκέψη του Carl Schmitt (1888-1985) έχει καταστεί εξαιρετικά δημοφιλής εδώ και αρκετά χρόνια ανάμεσα σε ιδεολογικούς φίλους και εχθρούς του. Μολονότι φρονούμε, πως οι θεωρητικές του θέσεις δεν είναι πιο οξυδερκείς και διεισδυτικές από αυτές άλλων εκπροσώπων της νομικής και συνταγματικής θεωρίας στα χρόνια της Βαϊμάρης (π.χ Hans Kelsen, Herman Heller, Richard Thoma, Gerhard Anschütz και πολλοί άλλοι),⁸¹ από τους νοσταλγούς των Ναζί μέχρι μέρος της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς συναντά κανείς ποικίλες αναφορές στο έργο του, ειδικά στη θεμελιώδη πολιτική διάκριση «Εχθρός/Φίλος», στην έννοια της κατάστασης εξαίρεσης και στις παραδοχές του Schmitt ως προς τη φύση και το ρόλο του Κράτους στον 20^ο αιώνα.

Η προσωπική διαδρομή του Schmitt, όμως, και η σχέση του με το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς δεν τον καθιστούν απλώς μια «αμφιλεγόμενη» προσωπικότητα, όπως με μια διάθεση αδικαιολόγητης επιείκειας χαρακτηρίζεται ενίοτε, αλλά έναν κυνικό καιροσκόπο, ο οποίος συμμετείχε ενεργά στη βαρβαρότητα των ναζιστικών εγκλημάτων και παρέμεινε εν πολλοίς αμετανόητος για αυτήν παρά τις όψιμες επιμέρους διαφοροποιήσεις του. Την 1^η Μαρτίου του 1933 ο Schmitt έγινε μέλος του NSDAP. Λίγο αργότερα δεν δίστασε να δικαιολογήσει πλήρως τις ενέργειες του Hitler κατά τη μακρά «Νύχτα των Μεγάλων Μαχαιριών» (30.6-2.7.1934), παρά το γεγονός ότι μεταξύ των δολοφονηθέντων από τα SS και τη Gestapo ήταν και ο πρώην εργοδότης του, ο τελευταίος Καγκελάριος πριν τον Hitler, Kurt von Schleicher, σύμβουλος του οποίου είχε διατελέσει ο ίδιος ο Carl Schmitt.⁸² Μερικές διατυπώσεις του Schmitt, στην απόπειρα να δικαιολογήσει το χιτλερικό έγκλημα, είναι

⁸⁰ Rijpkema, ό.π, σ. 80, Gereon Flümann, *Streitbare Demokratie in Deutschland und den Vereinigten Staaten. Der staatliche Umgang mit nichtgewalttätigem politischem Extremismus im Vergleich*, Springer, Βίμπαντεν, 2015, σ. 108-109.

⁸¹ Βλ. τη βιβλιογραφική αναφορά στην υποσημ. 11.

⁸² Benjamin A. Schupmann, *Leviathan Run Aground: Carl Schmitt's State Theory and Militant Democracy*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Columbia University, 2015, σ. 9-10, διαθέσιμη στο: <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8ZP44V0> (ημερομηνία επίσκεψης: 4.9.2020).

ενδεικτικές του πολιτικού του καιροσκοπισμού: «Ο Φίρερ προστατεύει το Δίκαιο από τη χειρότερη κατάχρησή του, όταν, ενόψει του κινδύνου και βασισμένος στην ηγετική του θέση, δημιουργεί αδιαμεσολάβητα δίκαιο ως ανώτατος αρχηγός της δικαιοδοτικής εξουσίας...Ο αληθινός Φίρερ είναι πάντα και Δικαστής».⁸³

Αν και ρατσιστής, αντισημίτης και προπαγανδιστής των εθνικοσοσιαλιστικών ιδεωδών, αρκετές από τις ιδέες του προξένησαν το ενδιαφέρον και της Αριστεράς κατά τη θεωρητική προσέγγιση του Πολιτικού και του κρατικού φαινομένου, μολονότι, όπως σωστά έχει επισημανθεί, το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώνεται ενίοτε σε υπερβολικό βαθμό. Ειδικά όταν επιχειρείται να παραχθεί αριστερή/ επαναστατική θεωρία και πρακτική με αναφορές στον Carl Schmitt, ο οποίος όχι σπάνια εκλαμβάνεται ως πρότυπο και μείζων πολιτικός στοχαστής, νομίζουμε πως πράγματι κάτι έχει παρερμηνευθεί θεμελιωδώς.⁸⁴ Όχι μόνο γιατί ο Schmitt ήταν ο επιφανέστερος νομικός του Γ' Ράιχ,⁸⁵ παράγοντας την αντίστοιχη συνταγματική θεωρία για το καθεστώς, αλλά και γιατί το ίδιο το περιεχόμενο των ιδεών του δεν περιέχει τίποτα το επαναστατικό ή «αριστερό». Μπορεί κάποιες θέσεις του, αφοριστικά διατυπωμένες, όπως συνήθιζε, να ασκούν γοητεία και να κεντρίζουν τη σκέψη, αλλά εάν ασχοληθεί κανείς συστηματικά με το έργο του, αντιλαμβάνεται πως ο πυρήνας του θεωρητικού του σύμπαντος μόνο σε ένα συντηρητικό – έως και εξτρεμιστικά δεξιό – ακροατήριο μπορεί να είναι θελκτικός. Όπως επισημαίνει ο Schurmann, η θεωρία περί κράτους του Schmitt τοποθετείται στο δεξί άκρο του πολιτικού φάσματος μεταξύ αυταρχισμού και δημοκρατίας.⁸⁶ Οι εκδοχές ενός «αριστερόστροφου σμιτιανισμού», που επιδιώκουν να καταδείξουν το ασυμβίβαστο του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας, προκειμένου εν συνεχεία να απορριφθεί ο φιλελευθερισμός στο σύνολό του, οδηγούν σε επικίνδυνες ατραπούς, καθώς όσο και εάν αδυνατούν να το διακρίνουν, χρησιμοποιούν

⁸³ Μετάφραση δική μας. Επί λέξει στο πρωτότυπο: “Der Führer schützt das Recht vor dem schlimmsten Missbrauch, wenn er im Augenblick der Gefahr kraft seines Führertums als oberster Gerichtsherr unmittelbar Recht schafft. Der wahre Führer ist immer auch Richter“. Carl Schmitt, “Der Führer schützt das Recht”, Deutsche Juristen-Zeitung, 39 (15), 1934, σ. 945-950 (946-947).

⁸⁴ Γεράσιμος Κουζέλης, «Η «Βαϊμάρη» και η Ελλάδα του 2012: Αναλογίες, μεταφορές και διαφορές. Συνέντευξη στον Στρατή Μπουρνάζο για τα «Ενθέματα» της Αυγής», στο: Γεράσιμος Κουζέλης, *Φασισμός και δημοκρατία*, Νήσος, Αθήνα, 2014, σ. 101-110 (108-110).

⁸⁵ Είναι χαρακτηριστικός ο τίτλος του βιβλίου του εξειδικευμένου στη γερμανική ιστορία, τον αντισημιτισμό και το Ολοκαύτωμα ιστορικού και καθηγητή Joseph J. Bendersky: *Carl Schmitt. Theorist for the Reich*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1983.

⁸⁶ Schurman, ό.π, σ. 240. Ο ίδιος, πάντως, αναγνωρίζει και ένα φιλελεύθερο στοιχείο στη σκέψη του Schmitt, το οποίο είναι παραγνωρισμένο, κατά τη γνώμη του, από τους μελετητές (σ. 203-208).

αντιδραστικά εργαλεία για να ασκήσουν ριζοσπαστική κριτική, κάτι όμως που συνιστά αξεπέραστη αντινομία.⁸⁷

Οποιαδήποτε πραγμάτευση της μαχόμενης δημοκρατίας οφείλει, πάντως, για λόγους διανοητικής εντιμότητας, να συμπεριλάβει τις κρίσιμες σκέψεις του Carl Schmitt επί του θέματος, καθώς συμβάλλουν σημαντικά στον εμπλουτισμό της σχετικής επιχειρηματολογίας. Τούτο, διότι στον Carl Schmitt οφείλουμε σε μεγάλο βαθμό τη θεωρητική επεξεργασία ενός μη αναθεωρήσιμου πυρήνα κάθε Συντάγματος, ο οποίος αποτελείται από τις θεμελιώδεις αξιακές επιλογές του συντακτικού νομοθέτη. Σε αντιδιαστολή με την κρατούσα τότε σχετικιστική- διαδικαστική προσέγγιση της δημοκρατίας από τους θεωρητικούς της Βαϊμάρης, σύμφωνα με την οποία όλες οι αποφάσεις του δήμου νομιμοποιούνται, αρκεί να έχουν ληφθεί με την προβλεπόμενη δημοκρατική διαδικασία, ο Schmitt υποστήριζε πως δεν υπόκεινται όλες οι συνταγματικές διατάξεις σε αναθεώρηση, ακόμη και εάν αυτή είναι η βούληση της συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού. Το 1928 έγραφε ο Carl Schmitt, πως «το γεγονός πως το Σύνταγμα μπορεί να αναθεωρηθεί, δεν σημαίνει ότι οι θεμελιώδεις πολιτικές αποφάσεις, που συνιστούν την ουσία του Συντάγματος, μπορούν να εξαλειφθούν οποτεδήποτε από τη Βουλή και να αντικατασταθούν από κάποιες άλλες αποφάσεις. Το Γερμανικό Ράιχ δεν μπορεί να μετατραπεί σε μια απόλυτη μοναρχία ή σε μια Σοβιετική Δημοκρατία με απόφαση των δύο τρίτων του Ράιχσταγκ. Η νομοθετική εξουσία που τροποποιεί το Σύνταγμα σύμφωνα με το άρθρο 76⁸⁸ δεν είναι καθόλου παντοδύναμη».⁸⁹

Η άποψη αυτή, όμως, του Schmitt δεν φαινόταν να συμβιβάζεται με το γράμμα του άρθρου 76, το οποίο, όπως εύστοχα επισημαίνεται, αποτελούσε τη θετικοποίηση της κρατούσας ιδέας του απόλυτου σχετικισμού. Ο δημοκρατικός σχετικισμός, ως ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος της Βαϊμάρης, επέτασσε να μην τεθεί κανένα ουσιαστικό όριο στην

⁸⁷ Αντίθετα, η Chantal Mouffe θεωρεί πως το έργο του Carl Schmitt παρέχει μεν ερεθίσματα στις μέρες μας για την άσκηση κριτικής – και δη σκληρής, θα συμπληρώναμε – στη φιλελεύθερη δημοκρατία για τις ανεπάρκειες, τις αντιφάσεις και τις αποτυχίες της, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει τυφλή και απόλυτη απόρριψη της πολιτικής παράδοσης του φιλελευθερισμού. Chantal Mouffe, “Introduction: Schmitt’s challenge”, στο: Chantal Mouffe (επιμ.), *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, Λονδίνο, 1999, σ. 1-6 (5-6).

⁸⁸ Το άρθρο 76 του Συντάγματος της Βαϊμάρης ρύθμιζε τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος. Οι μοναδικοί φραγμοί που έθετε ήταν μόνο διαδικαστικοί, ήτοι απαιτούσε την απαρτία των δύο τρίτων των μελών του Κοινοβουλίου και απόφαση των δύο τρίτων των παρόντων μελών προκειμένου να συντελεστεί η αναθεώρηση.

⁸⁹ Μετάφραση δική μας. Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, Duke University Press, Ντάραμ / Λονδίνο, 2008, σ. 79.

αναθεωρητική αρμοδιότητα του Κοινοβουλίου.⁹⁰ Ο Schmitt, όμως, διακρίνει μεταξύ της συντακτικής εξουσίας (“rounoir constituant”) και συνταγματικής εξουσίας (“rounoir constitué”). Η πρώτη είναι η πολιτική βούληση, της οποίας η αυθεντία την καθιστά ικανή να λαμβάνει συγκεκριμένες ουσιαστικού περιεχομένου αποφάσεις για τον τύπο και τη μορφή της πολιτικής συνύπαρξης.⁹¹ Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η rounoir constituant αφορά τις αρχικές, θεμελιώδεις αποφάσεις της πολιτικής κοινότητας. Είναι η πρωτογενής συντακτική εξουσία, όπως χαρακτηρίζεται από τη θεωρία του συνταγματικού δικαίου. Για τον Schmitt φορέας αυτής της εξουσίας είναι ο Λαός, ή ακριβέστερα το Έθνος. Από αυτή την πρωτογενή εξουσία απορρέουν όλες οι άλλες συνταγματικά θεσμισμένες εξουσίες και αρμοδιότητες, καθώς και τα διάφορα κρατικά όργανα.⁹²

Από αυτή τη διάκριση, όμως, προκύπτει πως ένα Σύνταγμα διαχωρίζεται σε ουσιαστικές αρχές και διαδικαστικούς κανόνες. Οι ουσιαστικές αρχές, όπως διατυπώθηκαν από την πρωτογενή εξουσία, δεν μπορούν να παραμεριστούν από τα όργανα που θεσπίστηκαν βάσει αυτών των αρχών (π.χ το Κοινοβούλιο), ακόμα και εάν τηρηθούν οι προβλεπόμενοι διαδικαστικοί κανόνες. Ένα δημοκρατικό Σύνταγμα επομένως περιέχει έναν πυρήνα αναλλοίωτων κανόνων, που αποτελεί την ταυτότητά του. Η ταυτότητα αυτή συνεπάγεται περιορισμούς ως προς το εύρος των δυνατών τροποποιήσεων του Συντάγματος, ακόμα και εάν αυτοί δεν αναφέρονται ρητά στο ίδιο το συνταγματικό κείμενο. Η άνοδος του Hitler στην εξουσία το 1933 ερμηνεύτηκε έτσι από τον Schmitt όχι ως μια νόμιμη ανάδειξη οργάνου υπό το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, αλλά ως μια επιτυχημένη επανάσταση.⁹³

Για τον Schmitt ο αναλλοίωτος πυρήνας του Συντάγματος της Βαϊμάρης έπρεπε να αναζητηθεί στο Δεύτερο Μέρος με τίτλο «Θεμελιώδη Δικαιώματα και Υποχρεώσεις των Γερμανών».⁹⁴ Τα άρθρα αυτά είναι για τον Schmitt θεμελιώδεις πολιτικές αποφάσεις του γερμανικού λαού. Η πολιτική ενότητα του λαού βασίζεται σε αυτά, η Βαϊμάρη καθίσταται συνταγματική δημοκρατία μέσω αυτών.⁹⁵ Η κατάργησή τους δεν μπορεί να είναι νομιμοποιημένη, ακόμη και εάν συντελεστεί με άψογο διαδικαστικά τρόπο και είναι

⁹⁰ Κεσσόπουλος, ό.π, σ. 279.

⁹¹ Schmitt, ό.π, σ. 125.

⁹² Στο ίδιο, σ. 128.

⁹³ Gregory H. Fox/ Georg Nolte, “Intolerant democracies”, Harvard International Law Journal, 36 (1), 1995, σ. 1-70 (19).

⁹⁴ Το πρώτο μέρος είναι το Οργανωτικό (διάρθρωση του Ράιχ και των κρατιδίων, κρατικά όργανα).

⁹⁵ Schmitt, *Constitutional Theory*, ό.π, σ. 169-171, 200-202.

επιθυμητή από την πλειοψηφία. Επικαλούμενος το Γάλλο δημοσιολόγο Maurice Hauriou, αποδίδει στα δικαιώματα αυτά «συνταγματική υπερνομιμότητα», που τα υψώνει πάνω από τις διατάξεις του κοινού δικαίου αλλά και από τις λοιπές συνταγματικές διατάξεις και ως εκ τούτου βρίσκονται στο «απυρόβλητο».⁹⁶

Συνοψίζοντας, το δημοκρατικό Σύνταγμα δεν προβλέπει μόνο διαδικασίες αλλά εμπεριέχει θεμελιώδεις ουσιαστικές επιλογές ως προς τις αξίες και τις αρχές της Πολιτείας. Κι ένα Σύνταγμα που δεν αναγνωρίζει τις ουσιαστικές αξίες του ή που αρνείται ή κωλυσιεργεί να αμυνθεί, όταν απειλείται από τους εχθρούς του, τελικά θα καταρρεύσει υπό το βάρος αυτής της αντίφασης. Το μέλλον ενός τέτοιου πολιτικού σχηματισμού, ουδέτερου ως προς τις αξίες και ακραία σχετικιστικού, περιγράφεται με γλαφυρό τρόπο από τον Schmitt: «*Θα επιτρεπόταν στην πλειοψηφία να χρησιμοποιήσει νόμιμα μέσα για να κλείσει την πόρτα στη νομιμότητα, την ίδια πόρτα από την οποία η ίδια εισήλθε, και να συμπεριφέρεται στους κομματικούς της αντιπάλους σα να είναι κοινοί εγκληματίες, οι οποίοι πιθανόν θα περιορίζονται στο να κλωτσάνε τις μπότες τους στην κλειδωμένη πόρτα*».⁹⁷

Η ύπαρξη, όμως, ενός αναλλοίωτου αξιακού πυρήνα του Συντάγματος οδηγεί τον Schmitt στο συμπέρασμα, πως πολιτικά κόμματα που αποσκοπούν στην καταστροφή του μπορούν να απαγορευθούν και οι δραστηριότητες των μελών του να περιοριστούν.⁹⁸ Τα πολιτικά δικαιώματα δεν απολαμβάνουν της ίδιας προστασίας όσο τα ατομικά-αμιγώς ιδιωτικά συμφέροντα, παρά την προφανή σημασία τους. Εάν οι εχθροί του πολιτεύματος εκμεταλλεύονται τις βασικές αξίες του και τα δικαιώματα που θεσπίζει για να το υπονομεύσουν, η απαγόρευση πολιτικής συμμετοχής αυτού του εχθρού είναι νομιμοποιημένη. Στην ιδιωτική σφαίρα, σύμφωνα με τις διακρίσεις των δικαιωμάτων κατά

⁹⁶ Carl Schmitt, *Legality and Legitimacy*, Duke University Press, Ντάραμ / Λονδίνο, 2004, σ. 57-58. Πρέπει να σημειωθεί, πως προφανώς δεν είναι το σύνολο των άρθρων του Δεύτερου Μέρους (άρθρα 109-165) ο πυρήνας του Συντάγματος της Βαϊμάρης κατά τον Schmitt. Θα ήταν άλλωστε θεωρητικός παραλογισμός να υποστηριχθεί πως σχεδόν 60 άρθρα κείνται εκτός της αναθεωρητικής αρμοδιότητας της Βουλής. Σχηματικά μπορούμε να πούμε πως ο αναλλοίωτος πυρήνας κατά την αντίληψη του Schmitt αφορά θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η προσωπική ελευθερία, η ελευθερία της συνείδησης, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία κλπ, ενώ αντίθετα δεν εκτείνεται και στα κοινωνικά δικαιώματα ή στο δικαίωμα στην εργασία. Για μια απόπειρα διάκρισης και τυπολογίας βάσει των κειμένων του Schmitt, Schurmann, ό.π, σ. 208-209, ο οποίος επισημαίνει και τα προβλήματα των θέσεων του Schmitt ως προς επιμέρους δικαιώματα. Το τοπίο πράγματι είναι αρκετά νεφελώδες εν προκειμένω.

⁹⁷ Μετάφραση δική μας. Στο ίδιο, σ. 30.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 47-51. Είναι αξιοσημείωτο πως ο Schmitt βάζει και τους άθεους δίπλα στους Ναζί και τους κομμουνιστές ως υπαρξιακούς εχθρούς του πολιτεύματος, αναφορά που δεν συμβιβάζεται εύκολα με τις αναπτύξεις του περί απαραβίαστου πυρήνα του Συντάγματος.

Schmitt, επιτρέπονται όλες οι ιδεολογικές τοποθετήσεις και κοσμοθεωρίες. Όταν όμως η ιδεολογική τοποθέτηση πολιτικοποιείται, εξωτερικεύεται στη δημόσια σφαίρα, τότε το κράτος νομιμοποιείται να παρέμβει και να ελέγξει.⁹⁹

Η θέση του Schmitt για αναλλοίωτο πυρήνα του Συντάγματος δεν είναι τελείως πρωτότυπη. Ήδη από το 1884 το γαλλικό Σύνταγμα όριζε πως η δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος δεν μπορεί να θιγεί ούτε δια της οδού της συνταγματικής αναθεώρησης.¹⁰⁰ Εντούτοις οι θεωρητικές επεξεργασίες του Schmitt – και το πρόσφατο εθνικοσοσιαλιστικό παρελθόν προφανώς - επηρέασαν όχι μόνο τους συντάκτες του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης του 1949 (“Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland”), ο οποίος στο άρθρο 79 παρ. 3 προβλέπει πλέον ρητά ρήτρα αιωνιότητας, αλλά και τη συνταγματική θεωρία γενικότερα. Έτσι, η σημερινή Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας δεν επιτρέπει συνταγματική μεταρρύθμιση που θα θίγει την ομοσπονδιακή δομή του κράτους και τις αρμοδιότητες των κρατιδίων στη νομοθετική διαδικασία, ενώ περιβάλλει με «αιώνια» ισχύ τις θεμελιώδεις δικαιολογικές επιλογές του γερμανικού λαού μετά τον όλεθρο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπως το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας και των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τη δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος και το κοινωνικό κράτος δικαίου.

Το ελληνικό Σύνταγμα ομοίως περιέχει στο άρθρο 110 παρ. 1 μη αναθεωρήσιμες διατάξεις, όπως αυτές που ορίζουν τη μορφή του Πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ή αυτές που αφορούν την προστασία της αξίας του ανθρώπου, τη διάκριση των εξουσιών, την αρχή της ισότητας, την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, καθώς και την προστασία από την αυθαίρετη στέρηση της ελευθερίας. Ορίζει μάλιστα ρητά στο άρθρο 1 παρ. 3, πως η λαϊκή κυριαρχία ασκείται όπως ορίζει το Σύνταγμα. Οι εξουσίες του Λαού, που είναι το ανώτατο όργανο του δημοκρατικού κράτους, δεν είναι απεριόριστες σύμφωνα με τη συνταγματική μηχανική.

⁹⁹ Schurmann, ό.π, σ. 209-210. Για τον Schurmann αυτή η διάκριση παραπέμπει στη διάκριση του Hobbes μεταξύ *confesio*, που αφορά την εξωτερική πίστη και ιδεών στη δημόσια σφαίρα, και *fides*, που αφορά τον εσωτερικό κόσμο του ατόμου. Η πρώτη, επειδή μπορεί να επαναφέρει τη φυσική κατάσταση του πολέμου όλων εναντίον όλων, μπορεί να καταστέλλεται. Η δεύτερη, αντιθέτως, δεν μπορεί να απειλήσει την πολιτική τάξη και πρέπει να γίνεται ανεκτή σε κάθε περίπτωση.

¹⁰⁰ Fox/Nolte, ό.π, σ. 19.

Μόνη η συμπερίληψη ρητρών αιωνιότητας στο Σύνταγμα δεν καθιστά τη δημοκρατία μαχόμενη, εάν δεν συνοδεύεται από την πρόβλεψη άλλων μέσω περιορισμού και καταστολής των εχθρών του Συντάγματος. Η «μαχητικότητα» της δημοκρατίας είναι ποιοτικά διάφορη από τα όρια του αναθεωρητικού συντακτικού νομοθέτη. Η μαχόμενη δημοκρατία γίνεται εκ των πραγμάτων αντιδημοκρατική, περιορίζει την πολιτική συμμετοχή, καταστέλλει. Μπορεί να απαγορεύει πολιτικά κόμματα, να δημεύει την περιουσία τους, να κλείνει τα γραφεία τους. Τα προβλήματα που θέτει υπερβαίνουν τη συζήτηση για το εύρος και τη διαδικασία της συνταγματικής αναθεώρησης.

Εάν δεχόμασταν, άλλωστε, ότι αρκεί η πρόβλεψη μη αναθεωρήσιμων διατάξεων για να προσδώσει στο πολίτευμα τον χαρακτηρισμό «μαχόμενη δημοκρατία», τότε θα καταλήγαμε στο άτοπο συμπέρασμα πως π.χ και η Γ' Ελληνική Δημοκρατία είναι τέτοια. Εντούτοις χάρη στην επιμονή των κομμάτων της αντιπολίτευσης κατά τις εργασίες της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής απαλείφθηκε διάταξη που προέβλεπε τη δυνατότητα απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων, ορίζοντας μάλιστα στην αρχική της διατύπωση και ότι «*οι βουλευταί κόμματος τεθέντες εκτός νόμου, κηρύσσονται έκπτωτοι του αξιώματός των, αι κατεχόμεναι δε υπ' αυτών έδραι εν τη Βουλή παραμένουν κεναί μέχρι λήξεως της βουλευτικής περιόδου*».¹⁰¹ Άρα, ως προς αυτό το σημείο, η θεωρία του Schmitt περί αναλλοίωτου πυρήνα του Συντάγματος δεν είναι μια θεωρία μαχόμενης δημοκρατίας.

Στο βαθμό, όμως, που ο Schmitt συνδέει, όπως αναφέρθηκε, ρητά την προστασία των θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος της Βαϊμάρης με τον περιορισμό της πολιτικής συμμετοχής των εχθρικών προς το Σύνταγμα πολιτικών δυνάμεων και αποδέχεται την καταστολή τους από την κρατική εξουσία, μπορούμε χωρίς επιφύλαξη να θεωρήσουμε τη συμβολή αυτή ως μια συμβολή στη θεωρία περί μαχόμενης δημοκρατίας. Επομένως, δεν συμφωνούμε με την άποψη πως ο Schmitt ανησυχεί εν γένει για την προστασία των Συνταγμάτων από την αυτοκαταστροφή, ανεξαρτήτως εάν μιλάμε για ένα δημοκρατικό ή μοναρχικό ή άλλο Σύνταγμα. Η θέση αυτή υποστηρίζει, δηλαδή, πως ο Schmitt συνηγορεί υπέρ του «μαχόμενου συνταγματισμού» και δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη δημοκρατία.¹⁰²

¹⁰¹ Μάνεσης, ό.π, σ.32. Επρόκειτο για επανάληψη σχεδόν κατά λέξη των διατάξεων του άρθρου 58 παρ. 5 και 6 των χουντικών «Συνταγμάτων» του 1968 και 1973.

¹⁰² Rijkema, ό.π, σ. 78.

Ανεξαρτήτως, όμως, της καταφρονητέας προσωπικής διαδρομής του στοχαστή, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε πως όταν έγραφε τις απόψεις του για τον πυρήνα του Συντάγματος και τη νομιμοποίηση λήψης κατασταλτικών μέτρων για την προστασία του, στα χρόνια της ταραγμένης Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και λίγο πριν την άνοδο των Ναζί στην εξουσία, υπερασπιζόταν ένα κατ' ουσία δημοκρατικό Σύνταγμα. Ένα Σύνταγμα ιδιαίτερα προοδευτικό για την εποχή, που αναφερόταν για πρώτη φορά σε κοινωνικά δικαιώματα, προστάτευε την ελευθερία της Τέχνης, της Επιστήμης και της Διδασκαλίας, μιλούσε για την επιδίωξη δικαιοσύνης και αξιοπρεπούς διαβίωσης για όλους κατά τη ρύθμιση της οικονομικής ζωής, έκανε λόγο για την κοινωνική δέσμευση της ιδιοκτησίας. Σε κάθε περίπτωση ήταν ένα Σύνταγμα κοινοβουλευτικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, η οποία τόσο πολύ ενοχλούσε τον Schmitt από ένα σημείο και μετά. Ως εκ τούτου οι σκέψεις του είναι γόνιμες για οποιαδήποτε απόπειρα θεμελίωσης της μαχόμενης δημοκρατίας σε στέρεες βάσεις σήμερα. Η θεωρία του μάλιστα δεν απέχει και πολύ από τις αντίστοιχες μεταγενέστερες θέσεις του Loewenstein περί ανάγκης αυτοπροστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος ακόμα και με αυταρχικά μέτρα, κάτι που αναγνώρισε και ο ίδιος ο Loewenstein στο τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Μολονότι η θεωρητική σχέση μεταξύ των δύο νομικών χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, είναι ξεκάθαρο πως ο Schmitt επηρέασε σημαντικά τον Loewenstein, σε σημείο που ο τελευταίος έκανε μια ριζική θεωρητική μεταστροφή και από οπαδός ενός άκρατου σχετικισμού και απόλυτης ουδετερότητας περί τις αξίες α λα Hans Kelsen - θέσεις που υποστήριζε τουλάχιστον μέχρι και το έτος 1931 - διατύπωσε λίγο αργότερα την εκ των πραγμάτων αντιδημοκρατική θέση για την προστασία της δημοκρατίας, που αναπτύχθηκε ανωτέρω.¹⁰³

2.4 Μια υποσημείωση μεστή περιεχομένου: Τα «παράδοξα» του Karl Popper

Ο διακεκριμένος φιλόσοφος και ιστορικός των ιδεών John N. Gray χαρακτηρίζει το έργο του Karl Popper (1902-1994) ως την πιο αξιοθαύμαστη υπεράσπιση του φιλελευθερισμού στον 20^ο αιώνα, η οποία, λόγω του αιρετικού συχνά χαρακτήρα της, προκάλεσε σφοδρές

¹⁰³ Schupmann, ό.π, σ. 215-217.

θεωρητικές συγκρούσεις ανάμεσα σε στοχαστές ποικίλων ιδεολογικών αποχρώσεων.¹⁰⁴ Το μνημειώδες έργο του πολιτικής φιλοσοφίας «Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της», με την αποκλίνουσα από τις κρατούσες ερμηνευτική προσέγγιση του Πλάτωνα, του Hegel και του Marx, στους οποίους αποδίδει τη μομφή της ολοκληρωτικής σκέψης λόγω του τελολογικού ιστορικισμού που πρεσβεύουν, γράφτηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και δημοσιεύτηκε στο Λονδίνο το 1945.

Στο έργο αυτό, σε μια υποσημείωση στο κεφάλαιο 7 με τίτλο «Η αρχή της Ηγεσίας» και αντικείμενο την πλατωνική πολιτική φιλοσοφία, ο Popper αναφέρεται στο «παράδοξο της δημοκρατίας», το οποίο συνίσταται στο ενδεχόμενο μια πλειοψηφία να αποφασίσει να παραχωρήσει την εξουσία σε ένα τύραννο. Τα άλλα δύο παράδοξα, στενά συνδεδεμένα με το παράδοξο της δημοκρατίας, είναι αυτό της ελευθερίας και αυτό της ανεκτικότητας. Η απεριόριστη ελευθερία μπορεί να οδηγήσει στην καταπίεση των αδύναμων από τους ισχυρούς, η απεριόριστη ανεκτικότητα μπορεί να οδηγήσει στην εξαφάνιση της ανεκτικότητας.¹⁰⁵ Χωρίς τη χάραξη ορίων η ελευθερία, η ανεκτικότητα και η δημοκρατία φέρουν εντός τους την ίδια τους την άρνηση.¹⁰⁶

Ο Popper δίνει τη δική του απάντηση σε αυτά τα παράδοξα, η οποία συνιστά πρωτίστως μια πραγματιστική επίλυση αυτών, όχι όμως και θεωρητική, η οποία είναι αμφίβολο εάν υπάρχει.¹⁰⁷ Οι θέσεις του Popper αποτελούν μια σαφή συνηγορία υπέρ της μαχόμενης δημοκρατίας:

«[...] Εάν επεκτείνουμε την απεριόριστη ανεκτικότητα ακόμη και ως προς αυτούς που είναι μη ανεκτικοί, εάν δεν είμαστε έτοιμοι να υπερασπιστούμε μια ανεκτική κοινωνία απέναντι στην επέλαση των μη ανεκτικών, τότε θα καταστραφούν οι ανεκτικοί – και μαζί με αυτούς και η ανεκτικότητα. Με αυτή τη διατύπωση δεν υπονοώ, για παράδειγμα, ότι πρέπει πάντα να καταπιέζουμε την εκφορά μη ανεκτικών φιλοσοφιών. Στο βαθμό που μπορούμε να τις αντιμετωπίσουμε με ορθολογικά επιχειρήματα και να τις υποβάλλουμε στον έλεγχο της κοινής γνώμης, η καταστολή θα ήταν σίγουρα εξαιρετικά άφρων. Αλλά πρέπει να

¹⁰⁴ John N. Gray, “The liberalism of Karl Popper”, *Government and Opposition*, 11 (3), 1976, σ. 337-355 (337-339).

¹⁰⁵ Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*, Princeton University Press, Πρίνστον / Οξφόρδη, 2013, σ. 117, 581-582.

¹⁰⁶ Bastiaan Rijpkema, “Popper’s paradox of democracy”, *Think*, Vol. 11, 1993, σ. 93-96 (93).

¹⁰⁷ Βλ. ανωτέρω υπό 1.2.

διεκδικούμε το δικαίωμά μας να τις περιορίζουμε, ακόμη και δια της βίας. Διότι μπορεί πολύ εύκολα να αποδειχτεί ότι δεν είναι έτοιμες να μας συναντήσουν στο επίπεδο της λογικής επιχειρηματολογίας αλλά να παραιτούνται εξ αρχής από οποιαδήποτε επιχειρηματολογία. Μπορεί να απαγορεύουν στους οπαδούς τους να ακούν το λογικό επιχείρημα, επειδή είναι δήθεν παραπλανητικό, και να τους διδάσκουν να απαντούν σε αυτό με γροθιές και πιστόλια. Πρέπει, κατά συνέπεια, να διεκδικούμε – στο όνομα της ανεκτικότητας – το δικαίωμά μας να μην ανεχόμαστε τους μη ανεκτικούς. Πρέπει να διεκδικούμε πως οποιοδήποτε κίνημα κηρύσσει τη μη ανεκτικότητα, πρέπει να τίθεται εκτός νομιμότητας, όπως ακριβώς θεωρούμε την παρακίνηση σε φόνο ή σε απαγωγή ή την συνηγορία υπέρ της αναβίωσης του δουλεμπορίου ως εγκληματικές πράξεις [...].¹⁰⁸ Μολονότι μετά βεβαιότητας ο Popper δεν έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια για τον Saint-Just, οι παραπάνω θέσεις ομοιάζουν φαινομενικά με τον πασίγνωστο αφορισμό του τελευταίου, στον οποίο έχουμε αναφερθεί επανειλημμένως: «Καμία ελευθερία για τους εχθρούς της ελευθερίας».¹⁰⁹

Για τον Popper η δημοκρατία δεν περιορίζεται στην αρχή της πλειοψηφίας, την οποία αντιμετωπίζει απλώς ως ένα – ατελές σε κάθε περίπτωση - εργαλείο για την εκπλήρωση άλλων σκοπών. Η αρχή της πλειοψηφίας πρέπει να κάμπτεται ενώπιον άλλων στόχων και αξιών, όπως η αποτροπή της τυραννίας και η εναλλαγή των κυβερνήσεων χωρίς βία, αιματοχυσία ή επανάσταση.¹¹⁰ Αυτή τη θέση ο Popper την επαναλάμβανε συχνά στα κείμενα και τις ομιλίες του: «Ένα κράτος είναι πολιτικά ελεύθερο, όταν οι πολιτικοί του θεσμοί του επιτρέπουν έμπρακτα στους πολίτες του να αλλάζουν διακυβέρνηση χωρίς αιματοχυσία, όταν η πλειοψηφία επιθυμεί μια τέτοια αλλαγή».¹¹¹ Σε άλλη θέση αναφέρει emphaticά την αναίμακτη εναλλαγή στην εξουσία ως το αποφασιστικό κριτήριο διάκρισης μεταξύ των πολιτευμάτων: «Πρακτικά υπάρχουν μόνο δύο μορφές πολιτεύματος: Εκείνες στις οποίες είναι δυνατό να απαλλαγούμε από μια διακυβέρνηση χωρίς αιματοχυσία και εκείνες στις οποίες κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό. Αυτό είναι το ουσιώδες ζήτημα και όχι πώς ονομάζεται το πολίτευμα. Συνήθως ονομάζει κανείς την πρώτη μορφή δημοκρατία και τη δεύτερη μορφή δικτατορία ή τυραννία. Αλλά δεν αξίζει ο διαπληκτισμός όσον αφορά τις λέξεις. Το

¹⁰⁸ Μετάφραση δική μας. Karl Popper, ό.π, σ. 581.

¹⁰⁹ Είναι αυτονόητο ότι η πολιτική σκέψη του Saint-Just και του Karl Popper είναι ριζικά διαφορετικές.

¹¹⁰ Bligh, ό.π, σ. 1329.

¹¹¹ Καρλ Ρ. Πόππερ, *Η ζωή είναι επίλυση προβλημάτων. Σκέψεις για την Επιστήμη, την Ιστορία και την Πολιτική*, Μελάι, Αθήνα, 2011, σ. 34.

αποφασιστικό είναι μονάχα η απομάκρυνση μιας διακυβέρνησης χωρίς αιματοχυσία».¹¹² Εάν, μάλιστα, αναρωτηθεί κανείς για τα όρια της αναθεωρητικής συντακτικής εξουσίας, όπως έκανε ο Carl Schmitt, η απάντηση του Popper είναι μάλλον η αναμενόμενη: ένα συνεπές δημοκρατικό σύνταγμα πρέπει να αποκλείει μεταβολές στην έννομη τάξη που διακινδυνεύουν το δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Διότι εάν καταστραφεί η δημοκρατία, τότε καταστρέφονται και όλα τα δικαιώματα που αυτή κατοχυρώνει. Η μάχη για τη δημοκρατία είναι η πιο σημαντική μάχη και απαιτείται διαρκής εγρήγορση, προκειμένου να μην επικρατήσουν οι πάντα λανθάνουσες αντιδημοκρατικές τάσεις.¹¹³

Η δημοκρατία, επομένως, είναι ένα μέσο, όχι αυτοσκοπός. Είναι ό,τι καλύτερο έχουμε ανακαλύψει μέχρι σήμερα για να αποτρέψουμε την τυραννία και να διασφαλίσουμε, στο μέτρο του εφικτού, τη λειτουργία μιας ανοικτής, ανεκτικής και φιλελεύθερης κοινωνίας. Η δημοκρατία και η ανοιχτή κοινωνία δεν ταυτίζονται εννοιολογικά, καθώς η δημοκρατία είναι το θεσμικό / οργανωτικό πλαίσιο της ανοικτής κοινωνίας, η οποία ανάγει σε ύψιστες αρχές την ελευθερία, την ανεκτικότητα και τη δικαιοσύνη.¹¹⁴

Είναι ξεκάθαρο, όμως, ότι η πλειοψηφία, όπως και ο οποιοσδήποτε ασκεί εξουσία εν γένει, μπορεί να σφάλει. Δεν μπορεί, μάλιστα, να αποκλειστεί το θλιβερό ενδεχόμενο η ίδια η πλειοψηφία να αποφασίσει την καταστροφή των δημοκρατικών θεσμών. Καμία μέθοδος για την αποφυγή της τυραννίας δεν παρέχει απόλυτη προστασία στις ανθρώπινες κοινωνίες. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι δημοκράτες πρέπει να παραδίδουν τα όπλα. Αντιθέτως, οφείλουν να αντισταθούν στην τυραννία και να μην εγκαταλείψουν την πίστη τους στη δημοκρατία λόγω της δήθεν θεωρητικής ασυνέπειάς της.¹¹⁵ Ο Popper φαίνεται έτσι να συνηγορεί υπέρ μιας μαχόμενης «ανοικτής κοινωνίας», δηλαδή υπέρ μιας δημοκρατίας όχι νοούμενης απλά ως διαδικασία λήψης απόφασης από την πλειοψηφία αλλά ως τρόπος οργάνωσης της πολιτείας επί τη βάση αξιών, όπως η ελευθερία, η ανεκτικότητα και το κράτος δικαίου. Εύλογα, όμως, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η θέση του αποτελεί και μια συνηγορία υπέρ του δικαιώματος αντίστασης, καθώς ο κάθε δημοκράτης οφείλει να αντισταθεί ακόμα και σε μια πλειοψηφία, που επιθυμεί την καταστροφή της δημοκρατίας και την παραχώρηση της εξουσίας σε έναν τύραννο. Μολονότι δεν προκύπτει με απόλυτη

¹¹² Στο ίδιο, σ. 76.

¹¹³ Karl Popper, *The open society...*, ό.π, σ. 368-369.

¹¹⁴ Rijkema, *Militant democracy...*, ό.π, σ. 75.

¹¹⁵ Karl Popper, *The open society...*, ό.π, σ. 119.

βεβαιότητα από τα ίδια τα κείμενα, στην περίπτωση εγκατάστασης του τυράννου στην εξουσία ο Popper φαίνεται να αποδέχεται ακόμα και τη χρήση βίας για την ανατροπή του, καθώς η τυραννία δεν επιτρέπει την εναλλαγή στην εξουσία και τις αλλαγές στους θεσμούς εν γένει αναίμακτα και χωρίς σύγκρουση.¹¹⁶

Η πολιτική και πρακτική θέση του Popper είναι σαφής και απερίφραστη: καμία ανοχή στους εχθρούς της ανεκτικότητας. Η δράση εναντίον τους, μάλιστα, πρέπει να είναι προληπτική, προτού ο κίνδυνος για τη δημοκρατία καταστεί σοβαρός.¹¹⁷ Είναι μια θέση, μάλιστα, υπέρ μια μαχητικής «ουσιαστικής» δημοκρατίας, δηλαδή μια δημοκρατικής ανοιχτής κοινωνίας. Εάν, όμως, υποθέσουμε ότι η ανοιχτή κοινωνία στο μέλλον διασφαλίζεται καλύτερα από τον περιορισμό της δημοκρατίας (π.χ δια της εισαγωγής της μορφωτικής ψήφου), τότε η θέση του Popper προκαλεί κάποια αμηχανία. Θα πρέπει να επιλέξουμε το καθολικό εκλογικό δικαίωμα, που μπορεί να σημάνει περισσότερη δυσανεξία απέναντι στον Άλλο, πολιτισμική ομοιογένεια, περιχαράκωση στο οικείο, ή την ψήφο μιας «πεφωτισμένης» φιλελεύθερης ελίτ, που επιδιώκει την «ανοιχτότητα»; Ίσως, επομένως, μια εγγύτερη θεώρηση του ζητήματος κατατάσσει τον Popper όχι τόσο ανάμεσα στους υποστηρικτές της μαχόμενης δημοκρατίας αλλά σε αυτούς ενός «μαχόμενου φιλελευθερισμού». Εάν αυτό είναι ορθό, η μαχόμενη δημοκρατία και ο μαχόμενος φιλελευθερισμός μπορεί να έρθουν σε ευθεία και δυσεπίλυτη σύγκρουση.

2.5 Ο σεβασμός στους θεμελιώδεις κανόνες του παιχνιδιού: ο John Rawls και οι μη ανεκτικοί

Η κανονιστική πολιτική φιλοσοφία του John Rawls, όπως διατυπώθηκε στο μνημειώδες έργο του «Θεωρία της Δικαιοσύνης» (1971), συνέβαλε τα μέγιστα στην πρωτοφανή άνθηση της πολιτικής φιλοσοφίας εν γένει από τη δεκαετία του 1970 και μετά, διαψεύδοντας έτσι

¹¹⁶ Richard Robinson, "Dr. Popper's Defense of Democracy", *The Philosophical Review*, 60 (4), 1951, σ. 487-507 (506).

¹¹⁷ Δε νομίζουμε, δηλαδή, ότι αμφιταλαντεύεται ως προς τον χρόνο παρέμβασης και οργάνωσης της δημοκρατικής άμυνας, όπως ισχυρίζεται ο Rijkema, καθώς από τις αναπτύξεις του Popper συνάγεται πέραν πάσης αμφιβολίας ότι νομιμοποιείται και η προληπτική δράση και όχι μόνο η αντίσταση κατόπιν εορτής. Τότε θα είναι αργά και ο αγώνας για την αποτίναξη της τυραννίας αργός και επώδυνος, όπως διδάσκει η ανθρώπινη ιστορία. Βλ. τον προβληματισμό στο Rijkema, *Militant democracy*, ό.π, σ. 75.

την απαισιόδοξη ρήση του Peter Laslett για το θάνατό της δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα. Όπως σημειώνει ο Γρηγόρης Μολύβας, η πολιτική θεωρία με τον Rawls αναβίωσε κυρίως ως κανονιστική πολιτική θεωρία, «*ανατρέποντας το κλίμα του συμπεριφορισμού και την προϊούσα συρρίκνωσή της σε μια στεγνή εννοιολογική ανάλυση*».¹¹⁸

Προφανώς η - έστω και συνοπτική -παρουσίαση της θεωρίας της Δικαιοσύνης του Rawls εκφεύγει του σκοπού του κειμένου αυτού. Εντούτοις, επιγραμματικά θα παρουσιάσουμε τις βασικές θέσεις του για τα θεμέλια μιας δίκαιης κοινωνίας, καθώς όχι μόνο επηρέασαν εκατοντάδες φιλόσοφους, στοχαστές, καθηγητές και φοιτητές σε όλο τον κόσμο αλλά κυρίως γιατί ο Rawls μας παρέχει και μια πραγματιστική προσέγγιση της μαχόμενης δημοκρατίας.

Ο Rawls διατυπώνει την κλασική θέση, που απαντάται εν γένει σε διάφορες θεωρίες κοινωνικού συμβολαίου, πως οι αρχές της δικαιοσύνης αποτελούν αντικείμενο μιας αρχικής συμφωνίας, η οποία βέβαια δεν συνιστά πραγματικό συμβάν της ανθρώπινης (προ)ιστορίας. Οι αρχές αυτές συνομολογούνται από ελεύθερα και ορθολογικά άτομα, που ενδιαφέρονται για την προώθηση των συμφερόντων τους. Τα άτομα αυτά θεωρούν πως οι αρχές αυτές πρέπει να αποτελούν τους βασικούς όρους συνύπαρξης εντός της κοινωνίας που αποσκοπούν να δομήσουν.

Για την ανεύρεση των αρχών αυτών τα άτομα καλούνται να επιλέξουν τις καταλληλότερες ευρισκόμενα σε μια αρχική θέση ισότητας και καλυμμένα από ένα πέπλο άγνοιας σχετικά με τη θέση που έχουν στην κοινωνία, τα φυσικά τους χαρίσματα και ικανότητες, την ευφυΐα τους, όπως επίσης και τις γενικότερες επιδιώξεις τους στη ζωή, την κοσμοθεωρία τους και τις ειδικότερες ψυχολογικές τους θέσεις ή προδιαθέσεις. Το μόνο που μπορούμε να πούμε για τους «συμβαλλόμενους» σε αυτή την φανταστική συμφωνία, είναι πως είναι ορθολογικά και αμοιβαία αδιάφορα άτομα, δηλαδή δεν συμπαθούν ή αντιπαθούν τους άλλους για οποιοδήποτε λόγο, καθώς αυτό θα στρέβλωνε την κρίση τους.

Η εκτίμηση του Rawls, που μάλλον ανταποκρίνεται στα κελεύσματα του ορθού λόγου, είναι πως τα άτομα αυτά θα έκαναν μια συντηρητική επιλογή, ακριβώς λόγω του πέπλου της άγνοιας που τα καλύπτει. Επομένως, θα επέλεγαν το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα, στην περίπτωση που με την άρση του πέπλου θα τύχαινε να βρεθούν σε

¹¹⁸ Γρηγόρης Μολύβας, «Εισαγωγή», στο Will Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, Πόλις, Αθήνα, 2005, σ. 9-65 (9).

μειονεκτική θέση («κανόνας maximin» = “maximum minimorum”). Βεβαίως, η θέση αυτή πάσχει, καθώς δεν αποκλείεται κάποια άτομα να αποφασίσουν να ρισκάρουν, καθώς για αυτά η πλέον ορθολογική επιλογή θα ήταν η μεγιστοποίηση της ωφέλειας, εφόσον τύχει να βρεθούν σε πλεονεκτική θέση, στην οποία κανείς δεν μπορεί να τα εμποδίσει να ελπίζουν. Εντούτοις ο Rawls εκτιμά το αντίθετο και βάσει αυτής της εκτίμησης διατυπώνει τις δύο θεμελιώδεις αρχές της δικαιοσύνης:

Αρχή πρώτη: Κάθε άτομο έχει ίσο δικαίωμα στο πλέον εκτεταμένο συνολικό σύστημα ίσων βασικών ελευθεριών που να είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σύστημα ελευθερίας για όλους.

Αρχή δεύτερη: Κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες θα πρέπει να διευθετούνται έτσι ώστε: α. να αποβαίνουν προς το μεγαλύτερο όφελος των λιγότερο ευνοουμένων και β. να βρίσκονται σε συνάρτηση με αξιώματα και θέσεις που είναι ανοιχτά σε όλους υπό συνθήκες ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών.

Βάσει των αρχών αυτών ρυθμίζεται η διανομή των βασικών εκείνων αγαθών, που έχει ανάγκη κάθε ορθολογικός άνθρωπος προκειμένου να αναπτύξει το προσωπικό του πρόγραμμα ζωής, όποιο και αν είναι αυτό. Η πρώτη αρχή αναφέρεται στις βασικές ανθρώπινες ελευθερίες, που μπορούμε να πούμε ότι συμπίπτουν με τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα που κατοχυρώνουν τα σύγχρονα δημοκρατικά συντάγματα (π.χ ελευθερία συνείδησης και γνώμης, θρησκευτική ελευθερία, δικαίωμα ψήφου, συνεταιρίζεσθαι κλπ.). Η δεύτερη αρχή ρυθμίζει την κατανομή άλλων βασικών αγαθών, όπως πλούτου, εισοδήματος, της πολιτικής και οικονομικής ισχύος και του κοινωνικού κύρους.

Ο Rawls ανέχεται τις ανισότητες - δεν είναι άλλωστε σοσιαλιστής αλλά φιλελεύθερος¹¹⁹- μόνο υπό τον όρο οι ανισότητες αυτές να βελτιώνουν τη θέση των λιγότερο προνομιούχων και να διασφαλίζεται μια ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών για την απόκτηση των αξιωμάτων που εξασφαλίζουν μια πλεονεκτική θέση στους κατόχους τους (π.χ μέσω της παροχής ικανοποιητικής εκπαίδευσης σε όλους). Η αρχή της εκτενέστερης δυνατής ίσης ελευθερίας έχει απόλυτη προτεραιότητα έναντι της δεύτερης αρχής, δηλαδή δεν μπορεί να

¹¹⁹Ο ίδιος βέβαια αποδέχεται ένα φιλελεύθερο σοσιαλιστικό καθεστώς, το οποίο θεωρεί συμβατό με τη δικαιοσύνη και με μια κοινωνία που γίνεται αντιληπτή ως ένα σύστημα συνεργασίας μεταξύ ελεύθερων και ίσων πολιτών από τη μια γενιά στην άλλη. Τζων Ρωλς, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Πόλις, β' έκδοση, Αθήνα, 2002, σ. 15.

καμφθεί βάσει ωφελιμιστικών εκτιμήσεων, ακόμη και εάν αποσκοπείται να ευνοηθούν οι ασθενέστεροι. Ομοίως, η ισότητα ευκαιριών δεν μπορεί να καμφθεί χάριν της εφαρμογής κάποιου τρόπου διανομής που κρίνεται π.χ καταλληλότερος για τους μειονεκτούντες αλλά διεκδικεί σε κάθε περίπτωση προτεραιότητα εντός του συστήματος της δεύτερης αρχής.¹²⁰ Αυτά είναι τα θεμέλια της δικαιοσύνης κατά τον Rawls και είναι το ελάχιστο επί του οποίου μπορεί κανείς να απαιτήσει από τους κοινωνούς να συμφωνήσουν ως ελεύθερα και ίσα υποκείμενα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

Ο Rawls, όμως, απαντά και στο ερώτημα περί του ενδεδειγμένου τρόπου αντιμετώπισης όσων απορρίπτονται μετά βδελυγμίας τις ελάχιστες αυτές αρχές, επιδεικνύοντας δυσανεξία στην ανεκτικότητα που αυτές προϋποθέτουν για να λειτουργήσουν. Διότι η κοινωνία που ευαγγελίζεται ο Rawls χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό και την ανεκτικότητα, σύμφωνα με την πρώτη – και ιεραρχικά ανώτερη – αρχή, κατά την οποία πρέπει ίσες βασικές ελευθερίες να διασφαλίζονται για όλους ανεξαιρέτως.

Για τον Rawls η ανεκτικότητα αποτελεί θεμελιώδη αρχή της δίκαιης κοινωνίας, καθώς μόνο αυτή διασφαλίζει τη θέση εντός αυτής ίσων και ελεύθερων πολιτών και προωθεί το κοινό συμφέρον. Το κράτος δεν ασχολείται με φιλοσοφικά και θρησκευτικά δόγματα αλλά έχει την ευθύνη να εξασφαλίσει την ίση ηθική και θρησκευτική ελευθερία για όλους. Εξυπακούεται, βέβαια, ότι η ελευθερία αυτή δεν πρέπει να φτάνει μέχρι του σημείου να διακινδυνεύει η δημόσια τάξη και ασφάλεια, διότι κάτι τέτοιο θα συνιστούσε κίνδυνο για την ελευθερία όλων. Σε μια τέτοια περίπτωση η κρατική εξουσία νομιμοποιείται να παρέμβει κατασταλτικά. Προκειμένου, όμως, να αποφευχθούν καταχρήσεις εκ μέρους των κρατούντων, ο Rawls διευκρινίζει, πως η διακινδύνευση της δημόσιας ασφάλειας πρέπει να είναι όχι απλά δυνατή ή πιθανή, αλλά βέβαιη και επικείμενη. Η εκτίμηση αυτή πρέπει να βασίζεται σε αποδεικτικά στοιχεία και συλλογισμούς, που θα έχουν την αποδοχή όλων, προκειμένου να ικανοποιείται η αρχή της δικαιοσύνης.¹²¹

Οι σκέψεις αυτές έχουν άμεση συνάφεια με το υπό πραγμάτευση ζήτημα. Σε μια emphaticή διατύπωση ο Rawls τονίζει πως «ο περιορισμός της ελευθερίας δικαιολογείται μόνο όταν είναι αναγκαίος για την ίδια την ελευθερία, για να αποτραπεί μια χειρότερη

¹²⁰ Για τα παραπάνω βλ. Κωνσταντίνος Α. Παπαγεωργίου, *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης*, Νήσος, Αθήνα, 1994, σ. 48-51.

¹²¹ Ρωλς, ό.π., σ. 255-258.

προσβολή της».¹²² Εάν μια ομάδα της κοινωνίας είναι μη ανεκτική (ηθικά, θρησκευτικά, πολιτικά) απέναντι στους άλλους, αυτό δεν συνεπάγεται αυτοδικαίως το δικαίωμα των άλλων, των ανεκτικών, να τους καταδιώκουν. Η κοινωνία πρέπει να ανέχεται τους μη ανεκτικούς, τονίζει ο Rawls, διότι αυτό απαιτεί η δικαιοσύνη. Αυτό, μάλιστα, ισχύει παρόλο που ο ίδιος ο Rawls αναγνωρίζει πως οι μη ανεκτικοί δεν έχουν δικαίωμα να παραπονιούνται, εάν καταστέλλονται οι απόψεις τους εντός μιας ανεκτικής κοινωνίας, καθώς το δικαίωμα κάποιου να παραπονείται περιορίζεται στις παραβιάσεις αρχών που αναγνωρίζει και ο ίδιος. Το παράπονο επισημαίνει την παραβίαση μιας αρχής που αποδέχονται και τα δύο μέρη, δηλαδή και ο παραπονούμενος και ο αποδέκτης του παραπόνου.

Παρόλα αυτά, η δικαιοσύνη δεν απαιτεί οι άνθρωποι να μένουν απαθείς τη στιγμή που άλλοι θα καταστρέφουν τις βάσεις της ύπαρξής τους. Η αδιαλλαξία πρέπει να καταστέλλεται μόνο όταν αυτό είναι αναγκαίο για την ασφάλεια των διαλλακτικών και όταν ο κίνδυνος θεμελιώνεται σε στέρεα τεκμήρια και με ειλικρίνεια. Αυτό απορρέει και από το θεμελιώδες δικαίωμα της αυτοπροστασίας, από το οποίο δε νοείται παραίτηση χωρίς να βλάπτεται το συμφέρον του ανθρώπου που το απεμπολεί. Οι δίκαιοι πολίτες, όμως, υποστηρίζει ο Rawls, θα πρέπει να πασχίζουν να διατηρήσουν το Σύνταγμά τους και τις ίσες ελευθερίες στο βαθμό που η ίδια η ελευθερία και οι ελευθερίες τους δεν τίθενται σε κίνδυνο. Αλλά όταν αυτό καθαυτό το σύνταγμα δεν κινδυνεύει, δεν υπάρχει λόγος να αρνηθούμε την ελευθερία στους μη ανεκτικούς.¹²³

Οι θέσεις αυτές αποτελούν συνηγορία υπέρ μιας περιορισμένης μαχόμενης δημοκρατίας, που δείχνει αυτοσυγκράτηση και παρεμβαίνει μόνο όταν είναι απολύτως απαραίτητο προκειμένου να διασώσει τα θεμέλια της ύπαρξής της.¹²⁴ Πρέπει, δηλαδή, ο κίνδυνος να έχει καταστεί «σαφής» (“clear”) και «επικείμενος» (“present” ή “imminent”) - για να χρησιμοποιήσουμε τη στερεοτυπική διατύπωση της αμερικάνικης νομολογίας σχετικά με τους επιτρεπτούς περιορισμούς στην ελευθερία της έκφρασης – προκειμένου να νομιμοποιούνται κατασταλτικά μέτρα σε βάρος των μη ανεκτικών.

¹²² Στο ίδιο, σ. 259.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 263.

¹²⁴ Rijkema, *Militant democracy*, ό.π, σ. 83.

Όπως όμως αναφέρθηκε ήδη,¹²⁵ οι λεπτομέρειες της παρέμβασης κατά τον Rawls θα κριθούν από τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης. Ο τρόπος αντιμετώπισης του «εχθρού» και ο χρόνος της παρέμβασης συνιστούν ένα πρακτικό πρόβλημα, που δεν μπορεί να το επιλύσει η φιλοσοφία από μόνη της. Η θεωρία της δικαιοσύνης απλώς προσδιορίζει το χαρακτήρα του συντάγματος ως δίκαιου, προσδιορίζει δηλαδή τον σκοπό της πολιτικής δράσης με βάση τον οποίο θα λαμβάνονται οι πρακτικές αποφάσεις.¹²⁶ Επομένως, διαφορετικά θα εκληφθεί π.χ η απειλή από ένα νεοναζιστικό κόμμα στη Γερμανία του 1950 και διαφορετικά στη Γερμανία του 2020. Με άλλο τρόπο θα αξιολογηθεί η απειλή από ένα εξτρεμιστικό ρατσιστικό κόμμα του 4% και από ένα αντίστοιχο του 20%. Ακόμη και αυτό όμως διαφοροποιείται σημαντικά ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας, το παρελθόν της, τις πολιτικές δυνάμεις που βρίσκονται στην εξουσία, τη στάση της πλειοψηφίας του πληθυσμού, τυχόν τάση ενίσχυσης ή αποδυνάμωσης του κόμματος κλπ. Σταθμίσεις σκοπιμότητας και πολιτικής τακτικής ασφαλώς παίζουν εν προκειμένω πρωτεύοντα ρόλο αλλά όλα αυτά, επισημαίνει ορθώς ο Rawls, δεν εμπίπτουν στο πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας.

Η θέση του Rawls είναι εύστοχη, τουλάχιστον κατ' αποτέλεσμα. Μολονότι δεν είναι απολύτως σαφές, για ποιο λόγο το δικαίωμα κάποιου να παραπονείται περιορίζεται μόνο σε περίπτωση παραβίασης αρχών, τις οποίες και ο ίδιος αναγνωρίζει,¹²⁷ η παρότρυνση του Rawls για ανεκτικότητα απέναντι και στους μη ανεκτικούς, εκτός εάν απειλούνται τα ίδια τα θεμέλια της κοινωνικής συμβίωσης, συμβιβάζεται όχι μόνο με τη θεωρητική ανάγκη για έναν συμπεριληπτικό πλουραλισμό αλλά με και το κοινωνικό και πολιτικό τοπίο της μετανεωτερικότητας. Άλλωστε, πάντα θα υπάρχουν μη ανεκτικοί ή παράλογοι πολίτες, φανατικοί αντιδημοκράτες, ρατσιστές, συνωμοσιολόγοι κοκ. Ο αποκλεισμός τους από τη δημόσια σφαίρα ή η με άλλο τρόπο καταστολή τους δεν ενδείκνυται, όχι μόνο διότι αυτά είναι εγγενώς αντιδημοκρατικά μέτρα ούτε γιατί η επίδειξη ανεκτικότητας προωθεί την κοινωνική και ηθική πρόοδο σε κάθε περίπτωση. Αντιθέτως, μπορούμε να υποστηρίξουμε με απόλυτη ασφάλεια, πως η ανοχή της κοινωνίας απέναντι π.χ σε κάποιον υποστηρικτή της

¹²⁵ Υπό 1.2.

¹²⁶ Ρωλς, ό.π, σ. 264.

¹²⁷ Μπορεί κάλλιστα να παραπονειέται κανείς για την παραβίαση των αρχών του αποδέκτη του παραπόνου, καταλογίζοντάς του π.χ υποκρισία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποδέχεται τις αρχές αυτές. Ανεξαρτήτως του πως αξιολογείται ένα τέτοιο παράπονο – κατά κανόνα δεν μπορεί να είναι και πολύ πειστικό – σίγουρα υφίσταται δικαίωμα διατύπωσής του.

ανωτερότητας της λευκής φυλή μόνο στην ηθική και κοινωνική πρόοδο της ανθρωπότητας δεν συμβάλλει.¹²⁸

Πρόκειται, όμως, για μια ανοχή, που επιβάλλεται καθώς είναι η μόνη συμβατή επιλογή με τη διασφάλιση ίσων βασικών ελευθεριών και δικαιωμάτων για όλους. Κάποιος που δέχεται αυτή τη βασική θέση, όπως τη διατυπώνει ο Rawls, οφείλει να θεωρεί τους περιορισμούς εν γένει ως αυθαίρετους και αντίθετους στην αρχή της δικαιοσύνης. Έτσι, ένα ανδρικό κλειστό κλαμπ, του οποίου τα μέλη αποστρέφονται τις γυναίκες και την υπόθεση της γυναικείας χειραφέτησης, γίνεται ανεκτό στο βαθμό που τα μέλη του δεν επιχειρούν να επιβάλλουν τις απόψεις τους στο κοινωνικό σώμα αλλά τις εφαρμόζουν στους τέσσερις τοίχους του κλαμπ τους.¹²⁹

Εξάλλου, η ανεκτικότητα επιβάλλεται εκ των πραγμάτων και βάσει άλλων σταθμίσεων. Η διαρκής καταστολή των μη ανεκτικών θα εξουθένωνε τις ανεκτικές ανοικτές κοινωνίες, οδηγώντας τις σταδιακά σε αυταρχικό εκφυλισμό. Υπό το πρόσχημα της ανεκτικότητας θα άνοιγε η κερκόπορτα ασύμμετρων περιορισμών και ο Rawls φαίνεται πως είχε διαγνώσει τον κίνδυνο αυτόν. Εν πάση περιπτώσει ακόμη και ο μη ανεκτικός συμπολίτης μας, αν και ενοχλητικός ή αποδοκιμαστέος ή και απωθητικός, μπορεί να έχει κάτι να εισφέρει σε κάποιο ζήτημα που απασχολεί την οργανωμένη κοινωνία. Έτσι είναι θεωρητικά δυνατό ένας υπέρμαχος της ανωτερότητας του ελληνικού πολιτισμού, με αντισλαμικές εμμονές, να έχει μια λογική πρόταση για τη διαμόρφωση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, άρα και ένα εύλογο ενδιαφέρον να συμμετέχει στη δημόσια σφαίρα. Ενώ συγκεκριμένες πράξεις του (π.χ ρατσιστικό κήρυγμα κατά των μουσουλμάνων που διαβιούν στη χώρα) όχι μόνο δεν γίνονται ανεκτές αλλά μπορεί να συνιστούν και ποινικά αδικήματα, διασαλεύοντας κατά τον Rawls τη δημόσια ασφάλεια, κατά τα λοιπά συμμετέχει στα κοινά με τα ίδια ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα για όλους τους τους πολίτες. Επομένως, ο Rawls συνιστά δημοκρατική αυτοσυγκράτηση, ανοχή αλλά και ετοιμότητα προς παρέμβαση όταν η απειλή αρχίζει να λαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις.

¹²⁸ Erin Kelly / Lionel McPherson, "On tolerating the unreasonable", *The Journal of Political Philosophy*, 9 (1), 2001, σ. 38-55 (42).

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 42-43.

3. ΠΑΡΕΚΒΑΣΗ. Η ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΗΣ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΑΠΟ ΕΝΑΝ ΑΦΟΣΙΩΜΕΝΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΗ. Ο HANS KELSEN ΚΑΙ Ο ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

Στα κείμενα του Αυστριακού νομικού και φιλοσόφου Hans Kelsen (1881-1973), παρά τον ανυποχώρητο θετικισμό τους, η συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας είναι παθιασμένη και εκτενής. Η θεωρητική λεπτότητα του Kelsen τον κατατάσσει κατά τη γνώμη μας στους μεγαλύτερους νομικούς στοχαστές και πολιτικούς φιλοσόφους του 20^{ου} αιώνα, μολονότι δεν απέκτησε ποτέ τη φήμη του μεγάλου του αντιπάλου στο πεδίο της νομικής και πολιτικής θεωρίας, του Carl Schmitt. Ίσως αυτό να οφείλεται εν μέρει σε κάποιον «μελοδραματισμό» του τελευταίου,¹³⁰ καθώς και στην προσωπική του διαδρομή, αλλά σίγουρα όχι στην πειστικότερη παρουσίαση και επεξεργασία των θέσεών του.

Ο Kelsen απορρίπτει κατηγορηματικά τις θέσεις του Loewenstein για την αντιμετώπιση των αντιδημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων. Σε ένα σύντομο άρθρο γραμμένο το 1932 ο Kelsen παίρνει κατηγορηματικά θέση απέναντι στο «παράδοξο της δημοκρατίας», αν και η θέση αυτή μπορούσε ήδη να συναχθεί από το προγενέστερο έργο του.

Για τον Kelsen η δημοκρατία είναι η μορφή του πολιτεύματος, η οποία αδυνατεί περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη να αμυνθεί απέναντι στους εχθρούς της. Με συναίσθηση της τραγικότητας της διαπίστωσης, αναγνωρίζει πως ανήκει στο πεπρωμένο της δημοκρατίας να θρέφει με τους θεσμούς της και τα δικαιώματα που αναγνωρίζει ακόμη και τους πιο φανατικούς εχθρούς της. Αν, όμως, θέλει να είναι πιστή στον εαυτό της, πρέπει να παρέχει σε κάθε πολιτική ιδεολογία τις ίδιες ευκαιρίες να απευθυνθεί στους πολίτες και να γίνει αποδεκτή από αυτούς. Ακόμη και σε κοσμοθεωρίες που αποσκοπούν στην καταστροφή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Εάν ο δήμος αποφασίσει δημοκρατικά να αποξενωθεί από τα δημοκρατικά του δικαιώματα και να καταργήσει τους δημοκρατικούς θεσμούς, αυτό αποτελεί δικαίωμά του, άρρηκτα συνδεδεμένο με τη φύση της δημοκρατίας.

Στο ερώτημα, επομένως, για τη νομιμοποίηση της μαχόμενης δημοκρατίας, όπως σκιαγραφήθηκε από τον Loewenstein, χωρεί σαφέστατα αρνητική απάντηση: μια

¹³⁰ Ο χαρακτηρισμός ως μελοδραματικής της συνολικής προσέγγισης του Carl Schmitt στην κατάσταση εξαίρεσης ανήκει στον Bruce Ackerman, στο: Bruce Ackerman, *Before the next attack. Preserving civil liberties in the age of terrorism*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν / Λονδίνο, 2006, σ. 56.

δημοκρατία, η οποία στρέφεται ενάντια στη βούληση της πλειοψηφίας με αυταρχικά περιοριστικά μέτρα, παύει να είναι δημοκρατία. Η λαϊκή κυριαρχία δεν μπορεί να στρέφεται κατά του ίδιου του λαού. Η προσφυγή στη δικτατορία για την σωτηρία της δημοκρατίας είναι μια ανεπίτρεπτη καταστροφική αντίφαση. Οι δημοκράτες πρέπει να μείνουν πιστοί στη σημαία της δημοκρατίας, ακόμη και όταν το καράβι βυθίζεται. Και καθώς βυθίζεται το μόνο που μπορεί να πράξει κανείς είναι να ελπίζει πως το ιδεώδες της ελευθερίας είναι αλώβητο, και πως όσο πιο βαθιά βυθιστεί το καράβι, τόσο πιο ισχυρή θα αναδυθεί η ελευθερία από τα βάθη της θάλασσας.¹³¹

Οι θέσεις αυτές του σημαντικότερου θετικιστή νομικού της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης είναι συνεπείς με την συνηγορία του υπέρ του σχετικισμού των αξιών και της συσχέτισής του με το δημοκρατικό πολίτευμα. Για τον Kelsen η πίστη στην απόλυτη αλήθεια και σε απόλυτες αξίες, οι οποίες υπερβαίνουν την ανθρώπινη εμπειρία, οδηγεί σε μια μεταφυσική και θρησκευτική θεώρηση του κόσμου. Ως φιλοσοφική στάση συνδέεται με αυταρχικές μορφές πολιτικής οργάνωσης. Αντίθετα, η δημοκρατία συνδέεται με μια κριτική-σχετικιστική φιλοσοφική προδιάθεση. Η αδυναμία πρόσβασης της ανθρώπινης νόησης στην απόλυτη, υπερβατική αλήθεια συνεπάγεται την αποδοχή της θέσης, πως οι αξίες είναι σχετικές. Δίπλα στις δικές μας συνυπάρχουν οι αξίες και οι θέσεις των άλλων, οι οποίες είναι ίσες με τις δικές μας και εξίσου εύλογες. Η δημοκρατία δεν είναι συμβατή με την έννοια του Απόλυτου – φιλοσοφικού, επιστημολογικού, πολιτικού. Επειδή εντός του δημοκρατικού πλαισίου οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι και ίσοι, ο καθένας οφείλει να σέβεται την πολιτική άποψη οποιουδήποτε άλλου.¹³²

Κατ' επέκταση, στο πεδίο του πολιτικού η δημοκρατία είναι αυτή που αποδίδει ίση αξία στις απόψεις όλων και ίσες ευκαιρίες στον ανταγωνισμό των ιδεών. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, η κοινοβουλευτική διαδικασία, η ανταλλαγή απόψεων και η συζήτηση εντός του νομοθετικού σώματος, συνιστούν ουσιώδες χαρακτηριστικό του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η αρχή της πλειοψηφίας, απαραβίαστη στη δημοκρατία, συμπεριλαμβάνει την προστασία των δικαιωμάτων της μειοψηφίας, η οποία, όσο πιο ισχυρή είναι, τόσο περισσότερο αναδεικνύει τον τόπο της δημοκρατίας ως τόπο συμβιβασμών και

¹³¹ Hans Kelsen, "Verteidigung der Demokratie", στο: *Verteidigung der Demokratie: Abhandlungen zur Demokratietheorie*, Mohr Siebeck, Τύμπιγκεν, 2006, σ. 229-237 (237).

¹³² Hans Kelsen, "Absolutism and relativism in philosophy and politics", *American Political Science Review*, 42 (5), 1948, σ. 906-914.

αλληλοϋποχωρήσεων. Η μειοψηφία δεν σφάλλει καθ' ολοκληρίαν (εάν υποθέσουμε ότι σφάλλει) και πρέπει επομένως να έχει τη δυνατότητα να καταστεί πλειοψηφία στο μέλλον. Απόλυτη άρνηση του άλλου δε νοείται στον δημοκρατικό πολιτικό σχετικισμό, που με εξαιρετικά διεισδυτική σκέψη υπερασπίζεται ο Kelsen.¹³³

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να γίνει η ακόλουθη διευκρίνιση: ο ηθικός σχετικισμός των αξιών του Kelsen και η στάση του ως προς το δίλημμα της μαχόμενης δημοκρατίας δεν απορρέει υποχρεωτικά από το νομικό θετικισμό και την εκδοχή του που αναπτύχθηκε από τον ίδιο στην «Καθαρή Θεωρία του Δικαίου» (“Reine Rechtslehre”, 1934), σύμφωνα με την οποία το δίκαιο πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα κανονιστικό σύστημα, πλήρως απαλλαγμένο κατά την ερμηνευτική του προσέγγιση από κάθε εξωνομικό στοιχείο, όπως η ηθική, η πολιτική, η κοινωνιολογία ή η θρησκεία. Η απαίτηση να αυτονομηθεί το δίκαιο από κάθε πολιτική στοχοθεσία συμπίπτει με την επιδίωξη να αποκτήσει η επιστήμη του δικαίου αντικειμενικότητα.¹³⁴ Όπως επεσήμανε, όμως, ένας άλλος επιφανής εκπρόσωπος του νομικού θετικισμού στον 20^ο αιώνα, ο Βρετανός φιλόσοφος του δικαίου H. L. A Hart, το γεγονός ότι ένας κανόνας δικαίου είναι έγκυρος, καθώς έχει παραχθεί σύμφωνα με το θετό δικαϊκό σύστημα (ούτως ή άλλως δεν υπάρχει άλλο ισχύον, σύμφωνα με τη βασική θετικιστική θέση), δεν σημαίνει ούτε ότι είναι ηθικός, ούτε καν ότι οφείλεται υποταγή σε αυτόν. Άρα η γνήσια φιλελεύθερη απάντηση στο αξίωμα «ο νόμος είναι νόμος», κατά τον Hart είναι η ακόλουθη: «*Το δίκαιο δεν είναι ηθική, ας μην του επιτρέψουμε να υποκαταστήσει την ηθική*».¹³⁵ Επομένως, υποστηρικτής της μαχόμενης δημοκρατίας θα μπορούσε να είναι και ένας ακραιφνής νομικός θετικιστής, εφόσον αναγνώριζε ως έγκυρη τη διάκριση την οποία επισημαίνει ο H. L. A Hart, η οποία είχε ήδη αναδειχθεί από τον Jeremy Bentham και τον John Austin πολλά χρόνια πριν από εκείνον.¹³⁶

Η θέση του Kelsen απορρέει από μια τυπική-διαδικαστική προσέγγιση της δημοκρατίας, όπου η αρχή της πλειοψηφίας υπερέχει έναντι κάθε άλλης νοηματοδότησης της δημοκρατικής αρχής με ουσιαστικές αξίες, ηθικές κρίσεις, θεμελιώδη δικαιώματα κλπ.¹³⁷ Και πράγματι, εκ πρώτης όψευς ο Kelsen φαίνεται να έχει δίκιο, καθώς η αρχή της

¹³³ Hans Kelsen, *The essence and value of democracy*, Rowman & Littlefield, Μαίριυλαντ, 2013, σ. 103-104.

¹³⁴ Sandrine Baume, *Χανς Κέλσεν. Συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας*, Πόλις, Αθήνα, 2016, σ. 25.

¹³⁵ H.L.A Hart, “Positivism and the Separation of Law and Morals”, *Harvard Law Review*, 71 (4), 1978, σ. 593-629 (618).

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 601-602 (υποσημ. 25).

¹³⁷ Rijkema, *Militant democracy*, ό.π, σ. 35-36.

πλειοψηφίας αποτελεί τον πυρήνα του δημοκρατικού πολιτεύματος, ενώ άλλες διαστάσεις των σύγχρονων συνταγματικών δημοκρατιών, όπως η προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών, υπάγονται ορθότερα στην αρχή του κράτους δικαίου ή του κοινωνικού κράτους κοκ. Η δημοκρατική διαδικασία, όμως, δεν είναι αυταξία ούτε φετίχ. Την υπερασπιζόμαστε ως διαδικασία, διότι αποσκοπούμε - μεταξύ άλλων - στην προώθηση και στην ενδυνάμωση των δημοκρατικών αξιών και θεωρούμε – απολύτως ορθά – ότι κατά τεκμήριο μόνο αυτή μπορεί να το διασφαλίσει αυτό. Διαφορετικά, η ίδια η διαδικασία μετατρέπεται σε πρόσχημα για τη θέσπιση αντιδημοκρατικών κανόνων. Οι ουσιαστικές δημοκρατικές αξίες περιορίζουν το περιεχόμενο, που μπορεί να λάβει η δημοκρατική απόφαση. Η ουσία συμβάλλει εξίσου στη νομιμοποίηση της διαδικασίας.¹³⁸ Η διαδικασία υπόκειται στις θεμελιώδεις δημοκρατικές αξίες και για το λόγο αυτό δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η ακόμα και σήμερα υποστηριζόμενη άποψη, ότι ο λαός μπορεί να αποφασίσει να πειραματιστεί με την επιλογή της δικτατορίας, και αυτό να θεωρείται γνήσια «δημοκρατική απόφαση», εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις της δημοκρατικής διαδικασίας (δηλαδή απόφαση της πλειοψηφίας, ανόθευτη έκφραση της λαϊκής βούλησης κλπ).¹³⁹

Δύσκολα μπορεί να αρνηθεί κανείς, ότι η παθητική – στωική θα λέγαμε - αποδοχή της υπονόμευσης της δημοκρατίας από τους εχθρούς της αντιβαίνει στις ηθικές εννοήσεις κάθε ανθρώπου που δεν πιστεύει ότι είναι κατώτερος των άλλων αλλά αντίθετα θεωρεί ότι είναι φορέας ίσης αξίας με αυτούς. Ως εκ τούτου εάν κανείς θεωρεί, σύμφωνα με τον πολιτικό σχετικισμό, ότι όλοι πρέπει να ακούγονται στο δημόσιο λόγο και να συμμετέχουν στην πολιτική και κοινωνική ζωή επί ίσοις όροις, δύσκολα μπορεί να θεωρεί ως θεμιτή μια ιδεολογία, που αποσκοπεί στην κατάπνιξη των άλλων φωνών –της δικής του συμπεριλαμβανομένης. Διότι κάτι τέτοιο θα σήμαινε την καταστροφή του ίδιου του πλαισίου που επιτρέπει την ελεύθερη κυκλοφορία των ιδεών, με αβέβαιη μάλιστα προοπτική αποκατάστασής του στο μέλλον λόγω του περιοριστικού αυταρχικού πλαισίου που θα διαμορφωθεί στο μεταξύ. Ουδείς, λοιπόν, απεμπολεί αδιαμαρτύρητα δικαιώματα που ο ίδιος αναγνωρίζει ως αυτονόητα για τους άλλους, είτε ευρίσκονται στην πλειοψηφία είτε στη μειοψηφία, επειδή τυχάνει να διαμορφωθεί συγκυριακά μια πλειοψηφία εχθρική προς

¹³⁸ Joshua Kassner, “Debate: Is everything really up for grabs? The relationship between democratic values and a democratic process, *The Journal of Political Philosophy*”, 14 (4), 2006, σ. 482-494 (485).

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 491. Ο Kassner δεν αναφέρεται εν προκειμένω στον Kelsen αλλά στην αντίστοιχη θέση του καθηγητή Νομικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας Jeremy Waldron, όπως αυτή διατυπώθηκε στο έργο του *Law and Disagreement* (1999).

τα δικαιώματά του. Επιγραμματικά: εφόσον σέβομαι τον άλλο, απαιτώ τον ίδιο σεβασμό από αυτόν, αλλιώς ο σεβασμός μου προς αυτόν θα εκλείψει. Η απόλυτη θέση του Kelsen φαίνεται να προσκρούει σε βασικές ηθικές εννοήσεις.

Εξάλλου, η δημοκρατία δεν αποτελεί μόνο διαδικασία διαμόρφωσης της βούλησης της πλειοψηφίας, ανεξαρτήτως του περιεχομένου της βούλησης αυτής. Μπορεί η κατοχύρωση των δικαιωμάτων ακόμη και της πιο ισχνης μειοψηφίας – τα οποία επομένως με τον τρόπο αυτό δεν μπορούν να θιγούν ούτε από την πιο διευρυμένη πλειοψηφία – να υπάγεται δογματικά στο κράτος δικαίου, εντούτοις κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί εύλογα, ότι όσα περισσότερα δικαιώματα κατοχυρώνει ένα πολιτικό σύστημα (ενισχύοντας έτσι και τις μειοψηφίες), τόσο χάνει το βαθμό δημοκρατικότητάς του. Το αντίθετο ακριβώς γίνεται δεκτό: μια δημοκρατία ενισχύεται και εμπλουτίζεται όσο θεσπίζει δικαιώματα, που δεν μπορούν να περιοριστούν κατά το δοκούν της πλειοψηφίας – η οποία σε ένα γνήσιο δημοκρατικό πλαίσιο είναι πάντα συγκυριακή και περιορισμένη στο χρόνο. Τα συνταγματικά δικαιώματα, ιδίως τα ατομικά και τα κοινωνικά, δεν επιβάλλονται από κάποια εξωτερική περιοριστική δύναμη αλλά αποτελούν συστατικό και αναπόσπαστο στοιχείο της λαϊκής κυριαρχίας.¹⁴⁰ Επομένως, τα ίδια τα Συντάγματα των σύγχρονων δημοκρατιών μεταγγίζουν ουσιαστικές αξίες στο τυπικό- διαδικαστικό δημοκρατικό πλαίσιο. Η λαϊκή κυριαρχία είναι μεν το θεμέλιο του πολιτεύματος και ο λαός είναι το ανώτατο όργανο του κράτους, εντούτοις όλες οι εξουσίες, αν και πηγάζουν από το λαό και υπάρχουν υπέρ αυτού, ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα και όχι απεριόριστα.¹⁴¹ Το επιχείρημα του Kelsen περί ανάγκης υποταγής στην πλειοψηφία σε κάθε περίπτωση προκειμένου να μπορεί να γίνει λόγος για δημοκρατία δεν ευσταθεί, τουλάχιστον υπό το πρίσμα της σύγχρονης συνταγματικής θεωρίας.

Στην ίδια προβληματική εντάσσονται και οι μη αναθεωρήσιμες διατάξεις των σύγχρονων Συνταγμάτων («ρήτρες αιωνιότητας»), οι οποίες αφαιρούν από τη ρυθμιστική βούληση οποιασδήποτε πλειοψηφίας (ακόμη και σε θεωρητική περίπτωση ομοφωνίας) τις βασικές επιλογές του πολιτεύματος, στις οποίες εντάσσεται ασφαλώς και η δημοκρατική αρχή.¹⁴² Κατά μια άποψη η συμπερίληψη ρητρών αιωνιότητας στα συνταγματικά κείμενα αποτελεί, μάλιστα, ένα από τα εργαλεία για την αναχαίτιση του σύγχρονου αυταρχισμού,

¹⁴⁰ Φιλήμων Παιονίδης, *Προλεγόμενα στην πολιτική φιλοσοφία*, Οκτώ, Αθήνα, 2020, σ. 205.

¹⁴¹ Άρθρο 1 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος.

¹⁴² Άρθρο 110 παρ. 1 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος.

που με νόμιμα μέσα τροποποιεί σε τέτοιο βαθμό την έννομη τάξη μιας χώρας, όταν καταλαμβάνει (νομίμως) την εξουσία, που ευλόγως γίνεται λόγος για «νομική επανάσταση».¹⁴³ Μόνο που αυτή η επανάσταση δεν έχει τίποτα το προοδευτικό αλλά συνιστά σταδιακή νόσφιση της συνταγματικής εξουσίας από συγκεντρωτικές, αυταρχικές πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες επιδιώκουν τον ολοκληρωτικό έλεγχο του κράτους και της κοινωνίας χωρίς τυπικά να καταργούν τη δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος. Η σημερινή (2010 – σήμερα) Ουγγαρία του Viktor Mihály Orbán συνιστά ίσως το αντιπροσωπευτικότερο σχετικό παράδειγμα.

Το γερμανικό Σύνταγμα π.χ αφαιρεί από την αρμοδιότητα της οποιασδήποτε αναθεωρητικής βουλής την τροποποίηση της «ελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης» (“freiheitliche demokratische Grundordnung”), η οποία σύμφωνα με τη νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου είναι συνδεδεμένη με ουσιαστικές αξίες, όπως ο αποκλεισμός κάθε βίας και αυθαιρεσίας, η αρχή του κράτους δικαίου, ο αυτοκαθορισμός του λαού βάσει της αρχής της πλειοψηφίας, η προστασία της ελευθερίας και της ισότητας, ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η διάκριση των εξουσιών, η λογοδοσία της Κυβέρνησης, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης κλπ.¹⁴⁴ Οι θεμελιώδεις αυτές επιλογές δεν μπορούν να αναιρεθούν από την πλειοψηφία, ακόμη και εάν αυτή είναι τόσο διευρυμένη, ώστε να μπορεί να τροποποιήσει το Σύνταγμα σύμφωνα με την προβλεπόμενη διαδικασία.¹⁴⁵

Τέλος, στην αντίληψη του Hans Kelsen διακρίνουμε την ακόλουθη λογική αντίφαση: Εάν ο σχετικισμός των αξιών συνιστά την ελάχιστη απαραίτητη προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία της δημοκρατίας, *conditio sine qua non* για την προστασία από την τυραννία του

¹⁴³ Benjamin A. Schupmann, “Constraining political extremism and legal revolution”, *Philosophy and Social Criticism*, XX (X), 2019, σ. 1-25 (14-15).

¹⁴⁴ Hans-Jürgen Papier/ Wolfgang Durner, “Streitbare Demokratie”, *Archiv des öffentlichen Rechts*, Band 128, 2003, σ. 340-371 (355-356).

¹⁴⁵ Είναι, βέβαια, ακριβές, όπως αναφέρθηκε ήδη, πως σύμφωνα με το Σύνταγμα της Βαϊμάρης δεν ετίθεντο νομικοί περιορισμοί στην αναθεωρητική εξουσία του συντακτικού νομοθέτη. Η κρατούσα άποψη στη συνταγματική θεωρία τότε υποστήριζε τη δυνατότητα αναθεώρησης ακόμα και θεμελιωδών ρυθμίσεων, όπως η διάρθρωση του Reich, το δικαίωμα ψήφου, η δημοκρατική αρχή ή τα συνταγματικά δικαιώματα. Στο ίδιο, σ. 343-344. Ως εκ τούτου ο Kelsen είχε δίκιο ως ένα βαθμό να δυσπιστεί απέναντι στη μαχόμενη δημοκρατία, αφού μπορεί πράγματι να θεωρηθεί πως η μη συμπερίληψη ρήτρας αιωνιότητας στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης συνιστούσε βασική ηθικοπολιτική επιλογή της πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας και θετικοποίηση της ιδέας του πολιτικού σχετικισμού. Πέραν, όμως, της μεταγενέστερης κριτικής από τη θεωρία αυτής της έλλειψης ως σοβαρότατης αδυναμίας του πολιτικού συστήματος της Βαϊμάρης, το γεγονός ότι τα μεταπολεμικά συντάγματα συμπεριλαμβάνουν μη αναθεωρήσιμες διατάξεις καθιστά δυσχερές να υιοθετήσουμε χωρίς επιφυλάξεις την προσέγγιση του Kelsen στις μέρες μας.

μονάρχη, μιας θρησκείας ή μιας τάξης, δεν μπορεί να γίνει ταυτόχρονα αποδεκτή και η αντίθετη ακριβώς θέση, δηλαδή η ανοχή μιας ιδεολογίας η οποία επιδιώκει, στο όνομα απόλυτων αξιών και στόχων, να εξαλείψει δια παντός τις ανταγωνιστικές θέσεις και αξίες. Διότι ο πολιτικός σχετικισμός τίθεται ως το θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτικού οικοδομήματος, το οποίο πρέπει να μένει πάντοτε όρθιο. Εντός αυτού εξυπακούεται πως μπορούν να επικρατήσουν και να κυβερνήσουν πλειοψηφίες που ουδόλως συμμερίζονται τον σχετικισμό των αξιών του Kelsen και πρεσβεύουν αντίθετα τις δικές τους απόλυτες αλήθειες και αρχές. Εξάλλου, στην πράξη όλοι μας είμαστε πεπεισμένοι πως οι ιδέες μας είναι ορθότερες από αυτές των άλλων, διαφορετικά δεν θα τις πιστεύαμε. Οι ιδεολογίες της νεοτερικότητας είναι, καταρχήν, διαιρετικοί και πολωτικοί παράγοντες του δημοσίου βίου. Η ιδεολογία χρειάζεται - για να υπάρχει η ίδια - τους μαχητικούς ετεροπροσδιορισμούς και τη συγκρουσιακή επικύρωση.¹⁴⁶ Τρόπον τινά είμαστε όλοι αντισχετικιστές.¹⁴⁷ Ο πολιτικός σχετικισμός, όμως, δεν μπορεί ο ίδιος αυτόνομα να δικαιολογήσει την κατάργησή του ως ισόκυρη επιλογή της πλειοψηφίας. Μόνο μια εξωτερική δικαιολόγηση μπορεί να θεμελιώσει την επιλογή της πλειοψηφίας να καταργήσει το σχετικιστικό δημοκρατικό πλαίσιο και τέτοια δικαιολόγηση δεν προσφέρεται - ούτε θα μπορούσε άλλωστε - από τον Kelsen. Διαφορετικά, μπορεί κανείς να υποστηρίξει εξίσου πως μια πλειοψηφία - όσο είναι πλειοψηφία και, επομένως, κατέχει την πολιτική εξουσία - νομιμοποιείται να καταπνίξει μια αντιδημοκρατική / «απολυταρχική» μειοψηφία, εάν ο πολιτικός σχετικισμός είναι - κατά την άποψη της πλειοψηφίας αυτής - απόλυτη αρχή και αξία και ως εκ τούτου πρέπει να διαφυλαχθεί πάση θυσία. Κάτι τέτοιο, όμως, φαίνεται να υπονοεί τελικά η επιλογή του Kelsen υπέρ του σχετικισμού των αξιών.

4. Η ΔΟΣΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΑΧΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η θέση ότι στην πραγματικότητα κάθε γνωστή δημοκρατία στην υφήλιο εμπεριέχει στοιχεία μαχητικότητας είναι κοινός τόπος στη σχετική βιβλιογραφία.¹⁴⁸ Υπό προϋποθέσεις

¹⁴⁶ Λέκκας, ό.π, σ. 96.

¹⁴⁷ Εκτός εάν κανείς υιοθετεί ως (εξόχως ομορπονιστική) στάση ζωής το χιουμοριστικό απόφθεγμα του Groucho Marx: «Αυτές είναι οι αρχές μου και αν δεν σας αρέσουν...ε, λοιπόν, έχω κι άλλες».

¹⁴⁸ Ενδεικτικά Rijkema, *Militant democracy*, ό.π, σ. 198, Tyulkina, ό.π, σ. 41.

κάθε δημοκρατικό πολίτευμα θα καταφύγει σε δυναμικές ενέργειες αυτοπροστασίας, η μορφή και το εύρος των οποίων εξαρτώνται μόνο εν μέρει από υφιστάμενες νομικές διατάξεις στο επίπεδο είτε του Συντάγματος είτε της κοινής νομοθεσίας.¹⁴⁹ Αυτό είναι ως ένα βαθμό αυτονόητο, καθώς το δημοκρατικό πολίτευμα είναι μορφή της πολιτειακής οργάνωσης του κράτους και όλα τα κράτη, ανεξάρτητα από την πολιτειακή τους μορφή, προβλέπουν μέσα αυτοπροστασίας από την κατάλυσή τους ή τη ριζική τους αλλοίωση ή την οποιαδήποτε άλλη σοβαρή βλάβη στη δομή και στην οργάνωσή τους. Ήδη από την Αρχαία Αθήνα χρησιμοποιούνταν το μέσο του εξοστρακισμού ως η κατ' εξοχήν πράξη δημοκρατικής αυτοάμυνας, υπό την έννοια της προστασίας της σταθερότητας του πολιτεύματος. Μέσω αυτού προστατευόταν η πόλη από τη βία και τις ακραίες φατριαστικές εντάσεις.¹⁵⁰ Σήμερα όλοι οι ποινικοί κώδικες π.χ περιέχουν διατάξεις που τιμωρούν τις προσβολές κατά του πολιτεύματος, των οργάνων του κράτους κλπ.¹⁵¹ Όπως επισημαίνεται, το πιο φυσικό χαρακτηριστικό του κράτους είναι η αυτοάμυνα. Η αυτοάμυνα ενσωματώνει τη διατήρηση και την προστασία της δημόσιας τάξης.¹⁵² Η σχετική προβληματική, όμως, ανήκει στην ύλη του ποινικού δικαίου, της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας και όχι στη δημοκρατική θεωρία.

Εάν θέλουμε η μαχόμενη δημοκρατία να έχει κάποιο νόημα ως αναλυτικό εργαλείο, θα πρέπει να οριοθετηθεί στενότερα. Το πρόβλημα και η δυσκολία δικαιολόγησης έγκεινται στη «μαχητικότητα», όχι στη «δημοκρατία».¹⁵³ Κατά τη γνώμη μας - και σε αντίθεση με τη νομικό Svetlana Tyulkina, η οποία στη σχετική διατριβή της υποστηρίζει πως η απαγόρευση πολιτικού κόμματος δεν συνιστά ούτε το μόνο ούτε καν το πιο εντυπωσιακό μέσο της μαχόμενης δημοκρατίας¹⁵⁴- η απαγόρευση κομμάτων είναι το «σήμα κατατεθέν» της έννοιας, στοιχείο του «πυρήνα» της μαχητικότητας.¹⁵⁵ Η απαγόρευση μπορεί είτε να

¹⁴⁹ Müller, *Militant democracy*, ό.π, σ. 1266.

¹⁵⁰ Anthoula Malkopoulou, "Ostracism and democratic self-defense in Athens", *Constellations*, 2017, σ. 1-14 (1, 9-10).

¹⁵¹ Βλ. υποσημ. 23.

¹⁵² András Sajó, "Militant democracy and transition towards democracy", στο: András Sajó (επιμ.), *Militant democracy*, Eleven International Publishing, Ουτρέχτη, 2004, σ. 209-230 (213).

¹⁵³ Alexander S. Kirshner, *A theory of militant democracy. The ethics of combatting political extremism*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν / Λονδίνο, 2014, σ. 29.

¹⁵⁴ Tyulkina, ό.π, σ. 44. Η συγγραφέας αναφέρεται π.χ στην απαγόρευση σχηματισμού παραστρατιωτικών μονάδων, της στάσης, της κατασκευής και κατοχής όπλων και σε άλλα μέτρα, που όμως εντάσσονται στο χώρο του ποινικού δικαίου και της εν γένει προστασίας του κράτους και όχι της δημοκρατίας.

¹⁵⁵ Markus Thiel, "Comparative aspects", στο: Markus Thiel (επιμ.), *The "Militant Democracy" principle in modern democracies*, Ashgate, Σάρρεϋ, 2009, σ. 379-421 (403).

προβλέπεται ρητά στο Σύνταγμα ή και στην κοινή νομοθεσία (π.χ Γερμανία, Ισραήλ) είτε να γίνεται δεκτή ερμηνευτικά από το συνδυασμό διαφόρων διατάξεων του Συντάγματος (π.χ Γαλλία).¹⁵⁶ Ο κανόνας είναι η απαγόρευση να απαγγέλλεται από το Συνταγματικό ή Ανώτατο Δικαστήριο κάθε χώρας, ενώ σε σαφώς λιγότερες περιπτώσεις από το Κοινοβούλιο (π.χ Γαλλία).¹⁵⁷ Η απαγόρευση μπορεί επίσης να απαγγέλλεται όταν το εξτρεμιστικό/ αντιδημοκρατικό κόμμα είναι μικρό και ασήμαντο ή, αντίθετα, όταν αρχίζει να αποκτά πραγματική ισχύ και να καθίσταται σοβαρή απειλή για το πολίτευμα. Η απαγόρευση μπορεί να είναι γενική και να οδηγεί στη διάλυση του κόμματος και στην κατάσχεση της περιουσίας του (π.χ Γερμανία) ή να αφορά μόνο μια συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση ή μόνο τις συμμετοχή στις εκλογές εν γένει, χωρίς να απαγορεύεται κατά τα λοιπά η κομματική δραστηριότητα (π.χ Ισραήλ).¹⁵⁸ Οι βουλευτές του κόμματος που διαλύεται μπορεί να διατηρούν τις έδρες τους (π.χ Ολλανδία, Ισπανία) ή να εκπίπτουν αυτοδικαίως (π.χ Γερμανία) ή ακόμη και να αποφασίζει ένα δικαστήριο ποιοι θα εκπέσουν και ποιοι όχι, ανάλογα με το ποιο θεωρούνται ως οι πλέον «αντιδημοκράτες» (π.χ Τουρκία).¹⁵⁹ Όλα αυτά συνιστούν παραλλαγές της βασικής συνιστώσας της μαχόμενης δημοκρατίας, της απαγόρευσης και διάλυσης πολιτικού κόμματος. Και μάλιστα, όχι (μόνο) του πολιτικού κόμματος που καταφεύγει στη βία και στην τρομοκρατία, καθώς εκεί η δικαιολόγηση του περιορισμού του δεν είναι δυσχερής. Το πρόβλημα της μαχόμενης δημοκρατίας είναι η απαγόρευση νομίμως λειτουργούντων πολιτικών κομμάτων, που δεν ασκούν βία - τουλάχιστον οργανωμένα - και τα οποία πολύ συχνά κάνουν επίκληση σε μια «γνήσια», ανόθευτη δημοκρατία και σε κάποια ενιαία λαϊκή ή εθνική βούληση, την οποία βεβαίως μόνο αυτά εκφράζουν εν είδει «αποκλειστικής αντιπροσωπείας».¹⁶⁰

¹⁵⁶ Fox/Nolte, ό.π, σ. 27-28.

¹⁵⁷ Εξυπακούεται, ότι η απαγόρευση πολιτικού κόμματος με απόφαση της Βουλής είναι απείρως πιο προβληματική από την - ούτως ή άλλως πρόσφορη προς κατάχρηση - απαγόρευση με απόφαση Ανώτατου Δικαστηρίου. Χαρακτηριστική είναι η εν μέσω διεθνούς αντικομμουνιστικής υστερίας απαγόρευση του Κομμουνιστικού Κόμματος Αυστραλίας το 1950 από τη Βουλή ("Communist Party Dissolution Act"), η οποία όμως ακυρώθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο ως αντισυνταγματική. Με μια υποδειγματική, μάλιστα, σκέψη το Δικαστήριο τόνισε πως δεν προστατεύεται από το Σύνταγμα η μορφή της διακυβέρνησης, όπως την αντιλαμβάνονται οι εκάστοτε κρατούντες, ούτε η καταστολή και ο περιορισμός της αντιπολίτευσης και του αγώνα της να εκτοπίσει (με νόμιμα μέσα, εννοείται) από την εξουσία την κυβέρνηση. Tsyulkina, ό.π, σ. 72-73.

¹⁵⁸ Fox/Nolte, ό.π, σ. 47.

¹⁵⁹ Rijkema, *Militant democracy*, ό, π, σ. 164-165.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 32. Jan Werner-Müller, "Militant democracy", ό.π, σ. 1263-1264, 1267-1268.

Όπως αναφέρθηκε παρεμπιπτόντως ανωτέρω,¹⁶¹ η μαχόμενη δημοκρατία αποκαλείται ενίοτε «αμυνόμενη» (defending) και η πολιτική επιστήμη προσπαθεί να διακρίνει τις (όποιες) λεπτές διαφορές μεταξύ των δύο εννοιών - ιδεότυπων. Έτσι, η μαχόμενη δημοκρατία θεωρείται ως το μοντέλο που χαρακτηρίζει είτε δημοκρατικά καθεστώτα που δέχονται βίαιες επιθέσεις από τον αντιδημοκρατικό εχθρό είτε εκείνα που δεν θεμελιώνονται σε μια ισχυρή, μακρά φιλελεύθερη παράδοση. Σε αυτές τις περιπτώσεις η δημοκρατία μάχεται όσους την αμφισβητούν εμπράκτως με σκληρά καταπιεστικά μέσα, ακόμη και εάν αυτό συνεπάγεται βλάβη βασικών δημοκρατικών δικαιωμάτων και ατομικών ελευθεριών. Η αντιμετώπιση των αιτιών που ευνοούν αντιδημοκρατικές τάσεις και ενέργειες στο κοινωνικό επίπεδο τίθεται σε δεύτερη μοίρα.¹⁶²

Αντίθετα, η «αμυνόμενη» δημοκρατία βρίσκεται πολύ πιο κοντά στη φιλελεύθερη παράδοση. Είναι στέρεα θεμελιωμένη, βασίζεται στην αρχή του κράτους δικαίου και υιοθετεί το φιλελεύθερο, πλουραλιστικό πρόγραμμα. Εντούτοις, όταν δεχτεί επίθεση – προφανώς κάποιας σοβαρότητας – η έννομη τάξη της προσαρμόζεται αναλόγως, γίνεται πιο «ευέλικτη», ώστε να μπορέσει να αναχαιτίσει τον εχθρό. Έτσι, ενώ είναι και εδώ νοητή η απαγόρευση συμμετοχής σε εκλογές για συγκεκριμένο κομματικό σχηματισμό, εφόσον προβλέπεται στο Σύνταγμα ή στον κοινό νόμο, κυρίως το ποινικό δίκαιο είναι αυτό που παρέχει τα εργαλεία για την προστασία της δημοκρατίας. Ανάμεσα στα δύο μοντέλα, επομένως, οι διαφορές αφορούν τη στόχευση και την ένταση των εφαρμοζόμενων μέτρων.¹⁶³

Απέναντι στις δύο αυτές εκδοχές δημοκρατικής αντίδρασης η Pedahzur αντιτάσσει την «ανοσοποιημένη» (immunized) δημοκρατία. Εδώ το κέντρο βάρους της προάσπισης της δημοκρατίας μετατίθεται από το κράτος και την καταστολή στην κοινωνία των πολιτών. Το δημοκρατικό φρόνημα των περισσότερων πολιτών και τα υψηλά επίπεδα «κοινωνικού κεφαλαίου» είναι η καλύτερη άμυνα απέναντι στους εχθρούς της δημοκρατίας. Τα εμπόδια σε όσους θέλουν να καταλύσουν τη δημοκρατία τίθενται επομένως «από τα κάτω», ενώ ο ρόλος του κράτους περιορίζεται στο απολύτως αναγκαίο μέτρο και πάντα στο πλαίσιο του κράτους δικαίου, υπό δικαστική επίβλεψη και με αξιόπιστες διαδικαστικές εγγυήσεις. Όταν,

¹⁶¹ Βλ. σελ.21.

¹⁶² Ami Pedahzur, "Struggling with the challenges of Right-Wing extremism and terrorism within democratic boundaries: A comparative analysis", *Studies in Conflict & Terrorism*, 24 (5), 2001, σ. 339-359 (345).

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 345.

επομένως, λαμβάνεται η απόφαση να απαγορευθεί ένα πολιτικό κόμμα, αυτό μάλλον αποτελεί το έσχατο μέσο της ανοσοποιημένης δημοκρατίας απέναντι σε μια επικείμενη σοβαρή απειλή. Μόνο έτσι το - εκ φύσεως κατασταλτικό - μέτρο, το οποίο έχει σαφή και ορισμένη στόχευση, νομιμοποιείται στην αντίληψη της κοινωνικής πλειοψηφίας, μπορεί δε να αρθεί ή να τροποποιηθεί κατόπιν δικαστικής απόφασης, ενώ το Κοινοβούλιο έχει πάντα λόγο σε διαδικασίες τέτοιου είδους.¹⁶⁴

Σε γενικές γραμμές μπορούμε με ασφάλεια να διαπιστώσουμε, πως οι περισσότεροι ερευνητές και θεωρητικοί έχουν απομακρυνθεί από τη «δρακόντεια» - ακατέργαστη θα λέγαμε - εκδοχή του Loewenstein περί μαχόμενης δημοκρατίας. Αντ' αυτής έχει αναπτυχθεί μια «νεότερη» θεωρία μαχόμενης δημοκρατίας ("neo-militant democracy"), η οποία δεν μπορεί να κατηγορηθεί για «ελιτισμό» και δυσπιστία προς τη δυνατότητα του λαού να αυτοκυβερνηθεί - τουλάχιστον όχι στον ίδιο βαθμό όσο ο Loewenstein.¹⁶⁵ Έτσι, ο αποκλεισμός συγκεκριμένων πολιτών από τη δημοκρατική διαδικασία μέσω της αποστέρησης πολιτικών δικαιωμάτων δεν γίνεται εύκολα αποδεκτός,¹⁶⁶ ενώ αντίθετα ευχερέστερα δικαιολογείται ο περιορισμός ή η απαγόρευση πολιτικών κομμάτων, λόγω ακριβώς του ρόλου που διαδραματίζουν στη διαμόρφωση πολιτικών αιτημάτων και στην εν γένει ηθικοπολιτική ανάπτυξη της κοινότητας.¹⁶⁷

Στις νεότερες αυτές προσεγγίσεις, οι οποίες εκκινούν από την παραδοχή ότι καλώς οι δημοκρατίες αμύνονται με κάποιον τρόπο απέναντι στις αντιδημοκρατικές απειλές και δεν ενστερνίζονται το δημοκρατικό σχετικισμό του Kelsen, κοινός τόπος είναι η προσπάθεια ακριβέστερης οριοθέτησης του πλαισίου της μαχόμενης δημοκρατίας και περιορισμού της εμβέλειάς της. Έτσι π.χ στη μοναδική - εξ όσων γνωρίζουμε - μονογραφία κανονιστικού φιλοσοφικού περιεχομένου για το θέμα,¹⁶⁸ αυτή του Επίκουρου Καθηγητή Πολιτικής

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 346-347.

¹⁶⁵ Malkoroulou / Norman, ό.π, σ. 445-446.

¹⁶⁶ Αναφερόμαστε εδώ στη στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων ως μέσο της μαχόμενης δημοκρατίας και όχι συνεπεία ποινικής καταδίκης, μολονότι και στη δεύτερη αυτή περίπτωση η νομιμοποίηση της αποστέρησης είναι εξαιρετικά αμφίβολη. Στη σωστή κατεύθυνση, επομένως, ο νέος ελληνικός Ποινικός Κώδικας, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ τον Ιούλιο του 2019, εξορθολόγησε την παρεπόμενη αυτή ποινή, η οποία επιβαλλόταν αδιακρίτως π.χ ακόμα και σε περίπτωση ψευδορκίας μάρτυρα.

¹⁶⁷ Malkoroulou / Norman, ό.π, σ. 445.

¹⁶⁸ Η μαχόμενη δημοκρατία αποτελεί κυρίως αντικείμενο μελέτης εκ μέρους νομικών (συνταγματολόγων κλπ). Ως εκ τούτου η προσέγγιση είναι κυρίως θετικιστική και εμπειρική, ενώ υπάρχουν και συλλογικά έργα στα οποία παρατίθενται οι νομικές ρυθμίσεις και η πρακτική διαφόρων κρατών από διαφορετικούς συγγραφείς. Το κανονιστικό-φιλοσοφικό σκέλος είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, παραμελημένο.

Επιστήμης Alexander Kirshner, διατυπώνεται μια θεωρία αυτοπεριοριζόμενης μαχόμενης δημοκρατίας, η οποία βασίζεται σε τρεις αρχές: 1. Όλοι οι πολίτες, ακόμα και οι αντιδημοκράτες, έχουν ίση αξίωση συμμετοχής στη δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η αρχή αυτή συνιστά τον κανονιστικό πυρήνα της θεωρίας του. 2. Ο περιορισμός της πολιτικής συμμετοχής των αντιδημοκρατών δικαιολογείται μόνον ως μέσο προστασίας τρίτων (π.χ έγχρωμοι, ομοφυλόφιλοι), τα δικαιώματα των οποίων παραβιάζουν – ή επιδιώκουν να καταργήσουν - οι αντιδημοκράτες. Ως εκ τούτου δε νομιμοποιούνται οι περιορισμοί, εάν δεν υπάρχει σοβαρός κίνδυνος για τα συμμετοχικά δικαιώματα των τρίτων (π.χ εάν αφορούν μικρό φασιστικό κόμμα, χωρίς σοβαρή επιρροή στην πολιτική ζωή).¹⁶⁹ 3. Σε κάθε περίπτωση απαιτείται αναστοχασμός επί των συνεπειών των υιοθετούμενων μέτρων επί της ποιότητας της δημοκρατίας. Εάν μια δημοκρατία δεν αναλογιστεί τη βαρύτητα των μέτρων και τη βλάβη που ενδεχομένως προκαλούν σε σχέση με τα οφέλη που αποφέρουν, θα αρχίσει να καταφεύγει σε τέτοιες πρακτικές όλο και πιο συχνά. Αυτό, όμως, μπορεί να πλήττει την ικανότητα αυτοκυβέρνησης του λαού σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με την επιλογή της μη δράσης.¹⁷⁰

Για τον Kirshner, επομένως, η μαχόμενη δημοκρατία α λα Loewenstein είναι μη νομιμοποιημένη και ανεπαρκής ως στρατηγική δημοκρατικής αυτοάμυνας. Ταυτόχρονα ο Kirshner επιδιώκει με τη θεωρία του την εναρμόνιση βασικών δημοκρατικών δικαιωμάτων – νοούμενων ως αυτονόητων μεταξύ ίσων και ελεύθερων κοινωνιών κατά τη φιλελεύθερη παράδοση - με τη δημοκρατική μαχητική δράση.¹⁷¹ Η μαχόμενη δημοκρατία του επομένως αυτοπεριορίζεται, όπως ακριβώς και αυτή του Rawls, η οποία παρεμβαίνει μόνο όταν κινδυνεύουν τα θεμέλια της ύπαρξής της και όχι με την εμφάνιση της οποιασδήποτε απειλής.¹⁷² Ο Kirshner, μάλιστα, δίνει μια απάντηση τόσο στο πως όσο και στο γιατί της μαχόμενης δημοκρατίας, καθώς ο λόγος της παρέμβασής της είναι η προστασία των δικαιωμάτων όλων των κοινωνιών ως ίσων και ελεύθερων υποκειμένων δικαίου, με ίση αξίωση συμμετοχής στη δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Αυτό θεμελιώνει την αναγκαιότητα της μαχητικότητας αλλά και καθορίζει την τροπικότητά της. Και μολονότι ο

¹⁶⁹ Η πρακτική συνέπεια αυτής της θέσης είναι εμφανής. Αφορά το ζήτημα του πότε τελικά πρέπει να παρεμβαίνει η μαχόμενη δημοκρατία, χωρίς να είναι είτε πολύ νωρίς είτε πολύ αργά.

¹⁷⁰ Kirshner, ό.π, σ. 27-28.

¹⁷¹ Anthoula Malkoroulou, “The Self-Limiting Theory of Militant Democracy”, *Redescriptions*, 19 (1), 2016, σ. 108-112 (108, 111).

¹⁷² Βλ. ανωτέρω υπό 2.5.

Rijkema ασκεί κριτική στον Kirshner ως προς τη μη επαρκή αιτιολόγηση της αξίωσης ίσης πολιτικής συμμετοχής όλων των πολιτών, την οποία εκλαμβάνει ως δεδομένη,¹⁷³ η θεωρία του τελευταίου δεν παύει να είναι μια συνεπής φιλελεύθερη θεωρία της μαχόμενης δημοκρατίας.

Υπό το πρίσμα θεωριών περί διαβουλευτικής / συμμετοχικής δημοκρατίας, η δοσολογία της μαχητικότητας και των μέτρων για τον περιορισμό του πολιτικού εξτρεμισμού (εν προκειμένω του δεξιού) προσεγγίζεται ως ένα σχήμα ομόκεντρων κύκλων: το κέντρο τους είναι το κέντρο λήψης των αποφάσεων (π.χ Βουλή, Υπουργικό Συμβούλιο), το οποίο πρέπει να προστατεύεται από την αντιδημοκρατική διάβρωση, ενώ όσο απομακρυνόμαστε από αυτό και βρισκόμαστε στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών και όχι στην καρδιά της πολιτικής εξουσίας, τα περιθώρια ανοχής στον εξτρεμισμό και στη μισαλλοδοξία διευρύνονται. Η μάχη κατά του εξτρεμισμού επομένως γίνεται όχι μόνο στο κεντρικό πολιτικό αλλά και σε ένα υπο-πολιτικό επίπεδο, στο οποίο μάλιστα δίνεται επί της ουσίας και η μάχη για τη διαμόρφωση δημοκρατικής συνείδησης στους πολίτες, καθώς, πέρα από την αντιμετώπιση των αντιδημοκρατικών σχεδίων με περιοριστικά / κατασταλτικά μέσα, σημαντικότερη είναι η έκλειψη των αιτίων της εχθρότητας προς τη δημοκρατία.¹⁷⁴

Η ίση ελευθερία για όλους βρίσκεται στον πυρήνα αυτού του σχήματος. Κατά τη συγκεκριμενοποίηση, όμως, του ακριβούς περιεχομένου των εννοιών της ελευθερίας και της ισότητας στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας, δικαίωμα συμμετοχής έχουν όλοι οι πολίτες, διότι αυτοί θεωρούνται ως οι καλύτεροι κριτές των συμφερόντων και των αναγκών τους. Οι επικίνδυνοι εξτρεμιστές, όμως, απορρίπτουν τη βασική προκείμενη του δικαιώματος ίσης συμμετοχής για όλους, αποκλείοντας τμήματα του πληθυσμού που δεν τους είναι αρεστά. Όσο βρισκόμαστε μακριά από το κέντρο λήψης αποφάσεων, εντούτοις, πρέπει να

¹⁷³ Rijkema, *Militant democracy*, ό.π, σ. 86-87. Ο Kirshner πράγματι φαίνεται να θεωρεί εσφαλμένα πως από το εύλογο συμφέρον/ενδιαφέρον συμμετοχής του καθένα μας στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για έναν απεριόριστο αριθμό ζητημάτων, τα οποία επηρεάζουν τη ζωή μας, από το επιτρεπτό του καπνίσματος στα καφέ και τα μπαρ μέχρι το συντελεστή φορολογίας εισοδήματος και μέχρι τη ρύθμιση της βόλτας των σκύλων με λουρί ή όχι στα πάρκα, απορρέει και ένα δικαίωμα/αξίωση πραγματικής συμμετοχής. Το ενδιαφέρον όμως δεν ταυτίζεται με το δικαίωμα. Όπως επισημαίνεται εύστοχα, μολονότι κατά την πραγμάτευση ενός τελείως διαφορετικού ζητήματος: «*Η έννοια του δικαιώματος δεν δύναται να αναχθεί στην έννοια του συμφέροντος χωρίς μοιραίες επιχειρηματολογικές απώλειες*». Φίλιππος Κ. Βασιλόγιαννης, *Αυτονομία και βιοηθικός εξαναγκασμός. Μια κριτική περιπτωσιολογία: από τις αμβλώσεις και την ευθανασία στο ιατρικό λειτούργημα και τη βιοτεχνολογία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2020, σ. 35.

¹⁷⁴ Stefan Rummens / Koen Abs, *Defending Democracy: "The concentric containment of political extremism"*, *Political Studies*, 58 (4), 2010, σ. 649-655 (651).

διασφαλίζεται η ελευθερία του λόγου στο μέγιστο δυνατό βαθμό, διότι έτσι τα αιτήματα και η δυσαρέσκεια ενός τμήματος του πληθυσμού βρίσκει διέξοδο και μπορεί να εκφραστεί, γεγονός που έχει τη δική του αξία εντός του πλαισίου της συμμετοχικής δημοκρατίας. Με αυτό τον τρόπο κινητοποιούνται και οι αντίθετες, φιλικές προς τη δημοκρατία δυνάμεις, ο εξτρεμιστικός λόγος αντιμετωπίζεται στο πεδίο των ιδεών, ενώ μπορούν να υιοθετηθούν στρατηγικές ενίσχυσης του δημοκρατικού φρονήματος από διάφορους – κρατικούς ή μη – δρώντες (π.χ πληροφοριακές καμπάνιες, εκπαιδευτικοί θεσμοί, δράση οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών κλπ). Όσο, όμως, ο εξτρεμισμός προσεγγίζει το κέντρο της πολιτικής εξουσίας (π.χ ένα ρατσιστικό πολιτικό κόμμα αυξάνει σταδιακά την ισχύ του) δικαιολογούνται και διοικητικοί περιορισμοί ή η πολιτική απομόνωση των εξτρεμιστών, ενώ και σε αυτό το μοντέλο η απαγόρευση πολιτικού κόμματος είναι το έσχατο μέσο, όταν όλες οι άλλες προσπάθειες περιορισμού του «αντιδημοκρατικού» εχθρού έχουν αποτύχει.¹⁷⁵

Η θέση αυτή είναι συνεπής με τη βασική αρχή της συμμετοχικής δημοκρατίας, σύμφωνα με την οποία απαιτείται η όσο το δυνατόν πιο εκτεταμένη πολιτική και κοινωνική συμμετοχή όλων, καθώς όλοι είναι το ίδιο άξιοι να απολαμβάνουν την ισότητα αυτή. Κατά τον Habermas η δημοκρατία συμβάλλει στον αυτοπροσδιορισμό των ανθρώπων, και μόνο όταν εκείνη είναι πραγματική, είναι και ο αυτοπροσδιορισμός αληθινός. Τότε η πολιτική συμμετοχή ταυτίζεται με τον αυτοπροσδιορισμό.¹⁷⁶ Οι εξτρεμιστές της άκρας δεξιάς, υποστηρίζει η θέση αυτή, πρέπει να ακούγονται, καθώς έτσι διευκολύνεται η ενσωμάτωσή τους στο δημοκρατικό πλαίσιο, ενώ κατά τη διαμόρφωση της ακολουθούμενης πολιτικής μπορούν να ληφθούν υπόψη κάποιες θεμιτές ανησυχίες ενός μέρους του πληθυσμού, χωρίς μάλιστα οι δημοκρατικές δυνάμεις να πρέπει να συνεργαστούν ή να συνδιαλλαγούν με εξτρεμιστικά κόμματα, τα οποία μπορούν εν δυνάμει να διαβρώσουν το δημοκρατικό σύστημα.¹⁷⁷ Η στρατηγική της διαβουλευτικής δημοκρατίας, επομένως, συνίσταται αφενός στη συμπερίληψη των μεμονωμένων ψηφοφόρων - ή ακόμα και των πιο μετριοπαθών τμημάτων των εξτρεμιστικών πολιτικών ηγεσιών - και αφετέρου στον περιορισμό, στην πολιτική απομόνωση και - ως *ultimum refugium* - στην απαγόρευση των ακραίων πολιτικών κομμάτων, τα οποία ως εκ του καταστατικού ρόλου τους αποσκοπούν στην κατάληψη της

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 654-655.

¹⁷⁶ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004, σ. 281, 285.

¹⁷⁷ Rummens / Abs, ό.π, σ. 656-657.

πολιτικής εξουσίας.¹⁷⁸ Το πολιτικό κόμμα παρίσταται έτσι ως ένας εν δυνάμει πιο επικίνδυνος εχθρός για τη δημοκρατία - λόγω ακριβώς της συλλογικής οργάνωσης και των μέσων που διαθέτει - από τα μεμονωμένα άτομα, από μια ασύνταχτη πολιτική κίνηση ή από μια «δεξαμενή σκέψης» (“think tank”). Επειδή, όμως, η απαγόρευση ή η διάλυση του κόμματος είναι εξαιρετικά επαχθές μέτρο σε μια δημοκρατία, πρέπει να προσφεύγει κανείς σε αυτό μόνο όταν όλα τα άλλα μέσα είναι αναποτελεσματικά ως προς την προάσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς και όταν το κόμμα εκπροσωπεί μια απειλή άξια λόγου και δεν έχει περιθωριακό χαρακτήρα. Η ανοχή μικρότερων αντιδημοκρατικών κινήσεων και ιδεολογιών θεωρείται απαραίτητη για τη λειτουργία της δημοκρατίας, καθώς όσο και εάν μας φαίνονται απεχθείς από δημοκρατική – και όχι μόνο - σκοπιά, μπορεί να αναδεικνύουν υπαρκτά προβλήματα και ανησυχίες μέρους του πληθυσμού, που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη εντός του δημοκρατικού πλαισίου.¹⁷⁹ Η επιβολή «σιωπητηρίου» το μόνο που επιτυγχάνει είναι να «παγώνει» τις πολιτικές και ηθικές συγκρούσεις εντός της κοινωνίας, κάτι που δεν αποτελεί βιώσιμη λύση, καθώς ειδικά τα ζητήματα που μας διχάζουν βαθύτατα δεν πρόκειται να εξαφανιστούν από μόνα τους.¹⁸⁰

Είναι προφανές, ότι η μαχόμενη συμμετοχική δημοκρατία δεν έχει ιδιαίτερη σχέση με τη μορφή που ευαγγελίζεται ο Loewenstein, καθώς παρεμβαίνει όλως περιορισμένα, μόνο όταν είναι απολύτως αναγκαίο και όχι υποχρεωτικά απαγορεύοντας ή διαλύοντας πολιτικά κόμματα αλλά πρωτευόντως με άλλα μέσα (π.χ πολιτική απομόνωση των ακραίων σχηματισμών, γνωστή και ως «υγειονομική ζώνη», αναστολή κρατικής χρηματοδότησης, όπως συνέβη στην Ελλάδα με τους νεοναζί της Χρυσής Αυγής κλπ). Η φιλελεύθερη παράδοση της σχεδόν απεριόριστης ελευθερίας του λόγου αναδεικνύεται σε όλη της την έκταση. Μόνο η υποκίνηση σε βία, η άρνηση της ανθρώπινης αξίας στους άλλους και η απόπειρα αποκλεισμού τμημάτων του πληθυσμού από το πολιτικό σώμα θεωρούνται ως

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 659-660.

¹⁷⁹ Stefan Sottiaux / Stefan Rummens, “Concentric democracy: Resolving the incoherence in the European Court of Human Rights’ case law on freedom of expression and freedom of association”, *International Journal of Constitutional Law*, 10 (1), 2012, σ. 106-126 (122). Με αυτό το σκεπτικό γίνεται ενίοτε ανεκτή ακόμα και η εκφορά λόγου μίσους, καθώς το περιεχόμενό του, ακόμη και εάν προκαλεί αποστροφή, μπορεί να καταστεί αντικείμενο της διαβουλευτικής διαδικασίας. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια να μετατραπεί σε πολιτική πράξη αλλά να ληφθεί υπόψη ως ανησυχία, προκειμένου να μην αναπτυχθούν αντιπολιτικά μηδενιστικά συναισθήματα σε μέρος των ψηφοφόρων. Στο ίδιο, σ. 120-121, με περαιτέρω παραπομπές.

¹⁸⁰ Meindert Fenemma / Marcel Maussen, “Dealing with extremists in public discussion: Front National and “Republican Front” in France”, *The Journal of Political Philosophy*, 8 (3), 2000, σ. 379-400 (381).

νομιμοποιημένοι λόγοι περιορισμού της ελευθερίας της έκφρασης. Κατά τα λοιπά ο δημόσιος διάλογος πρέπει να διεξάγεται ακώλυτα και να συμπεριλαμβάνει τους πάντες.¹⁸¹

Το πρόβλημα της θέσης αυτής, όμως, έγκειται στην αδυναμία στεγανοποίησης των ομόκεντρων κύκλων. Εάν στην «περιφέρεια» εντείνεται η εκφορά ρατσιστικού λόγου και λόγου μίσους, μισαλλόδοξων στερεοτύπων και αντιδημοκρατικών συναισθημάτων, πόσο πιθανόν είναι το κέντρο, η καρδιά της πολιτικής εξουσίας, να μείνει ανεπηρέαστο; Η διάβρωση πιθανότατα θα είναι σταδιακή και ανεπαίσθητη στην αρχή. Στην πορεία η ανάγκη διατήρησης ή προσέλκυσης ψηφοφόρων θα οδηγήσει σε ολοένα και μεγαλύτερη μετατόπιση και των πιο «συστημικών» κομμάτων προς τις αυταρχικές, αντιδημοκρατικές θέσεις. Η σταδιακή εξάπλωση της ξеноφοβίας π.χ στην Ευρώπη, από τις ακροδεξιές παρυφές της κοινωνίας στην καρδιά του mainstream πολιτικού σκηνικού, είναι ενδεικτική της τροπής που παίρνουν συνήθως τα πράγματα. Ό,τι αποδέχεται (ή ανέχεται) κανείς ως θεμιτό και νομιμοποιημένο θέμα συζήτησης στο δημόσιο διάλογο, κατά λογική δημοκρατική συνέπεια πρέπει να το θεωρήσει και ως νομιμοποιημένη δημοκρατικά πολιτική, εφόσον η πλειοψηφία αποφασίσει σε μια συγκεκριμένη συγκυρία ότι αξίζει τον κόπο να δοκιμαστεί.¹⁸² Αυτό το επισημαίνουμε προκειμένου να καταδειχθεί ο απλουστευτικός χαρακτήρας της θεωρίας περί ομόκεντρων κύκλων της συμμετοχικής δημοκρατίας, που δεν ενισχύεται από τα εμπειρικά δεδομένα. Δεν υποστηρίζουμε την επιβολή μεγαλύτερων περιορισμών στο

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 383-384.

¹⁸² Εν προκειμένω δε λαμβάνουμε υπόψη τα όρια που τίθενται από τις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις του Συντάγματος ή τις δεσμεύσεις που απορρέουν από τη συμμετοχή ενός κράτους στη διεθνή κοινότητα και τους αναγκαστικούς κανόνες της (π.χ απαγόρευση δουλείας, γενοκτονίας κλπ). Εάν τα Συντάγματα ορθώς συμπεριλαμβάνουν μη αναθεωρήσιμες διατάξεις – όσα το κάνουν – και εάν αυτές μπορούν πράγματι να προστατεύσουν τη δημοκρατία από τους εχθρούς της είναι μια ξεχωριστή συζήτηση. Σύμφωνα π.χ με την Schwartzberg οι ρήτρες αιωνιότητας μπορούν να βλάψουν την ηθική και νομική πρόοδο, καθώς οι πολίτες ενθαρρύνονται να αντιμετωπίζουν κάποιους κανόνες ως αλάνθαστους. Στην καλύτερη περίπτωση το κέντρο βάρους μετατίθεται από το νομοθετικό σώμα στα δικαστήρια, τα οποία μέσω της ερμηνείας επαναπροσδιορίζουν το νόημα ξεπερασμένων ή μη λειτουργικών πλέον κανόνων. Επιπλέον, οι μη αναθεωρήσιμες διατάξεις δεν θα προστατεύσουν τη δημοκρατία από την κατάρρευση («αυτοφαγία»), εάν π.χ η πλειοψηφία επιλέξει ένα άδικο καθεστώς ή καθοδηγείται από τον φόβο. Melissa Schwartzberg, *Democracy and Legal Change*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ / Νέα Υόρκη, 2007, σ. 193, 206. Η θέση αυτή, πάντως, μοιλονότι κατά βάση ορθή, παρίσταται μάλλον απλοϊκή στη απολυτότητά της. Διότι ναι μεν ουδείς αμφιβάλλει πως ο Hitler θα ακολουθούσε την ίδια πολιτική, ακόμη και εάν το Σύνταγμα της Βαϊμάρης περιείχε μη αναθεωρήσιμες διατάξεις, καθιστώντας το συνταγματικό κείμενο κουρελόχαρτο ανεξαρτήτως περιεχομένου. Δεν είναι, όμως, όλες οι μαχόμενες δημοκρατίες σήμερα αντιμέτωπες με τη βία και την τακτική του NSDAP. Ισχύει μάλλον το αντίθετο: ο σημερινός εχθρός της δημοκρατίας κινείται – φαινομενικά και κατά κανόνα - εντός συνταγματικού πλαισίου και αυτοπαρουσιάζεται ως ο μοναδικός εκπρόσωπος της γνήσιας, πραγματικής, ανόθευτης δημοκρατίας. Το ρητώς εκπεφρασμένο μίσος προς τη δημοκρατία, που έτρεφαν οι Ναζί, δεν απαντάται σήμερα παρά μόνο στις νεοναζιστικές οργανώσεις (βλ. Χρυσή Αυγή). Συνήθως συγκαλύπτεται πίσω από φιλοδημοκρατική ρητορεία. Τούτου δοθέντος, οι κανόνες του παιχνιδιού διατηρούν την αξία τους.

δημόσιο διάλογο πέραν των προφανών, που θεωρούνται γενικά θεμιτοί σε πληθώρα διαφορετικών εννόμων τάξεων αλλά και της διεθνούς κοινότητας (π.χ παρακίνηση σε πράξεις βίας, απάρνηση της ανθρώπινης αξίας των άλλων ανθρώπων βάσει κάποιου χαρακτηριστικού γνωρίσματος, περίπτωση η οποία γεινιάζει κατά τη γνώμη μας με την άσκηση λεκτικής προσωποποιημένης βίας κλπ).

Σύμφωνα με άλλη κριτική θεώρηση από τη στιγμή που οι έννοιες της «ισότητας» και της «ελευθερίας» είναι αόριστες και ουσιωδώς διαμφισβητούμενες, το μοντέλο της διαβουλευτικής δημοκρατίας των ομόκεντρων κύκλων αποτυχαίνει να απαντήσει στο θεμελιώδες ερώτημα: ποιος είναι τελικά ο εχθρός της ελευθερίας και της ισότητας, που πρέπει να αποκλειστεί από το δήμο; Πως μπορεί να δοθεί απάντηση σε αυτό, που δεν θα εμπεριέχει μια δόση αυθαιρεσίας, καθώς τελικά πάντα θα υπάρχει μια πλειοψηφία που θα ερμηνεύει τις καταστατικές αρχές της ελευθερίας και της ισότητας με τρόπο εκ διαμέτρου αντίθετο από την υπό εξοβελισμό μειοψηφία; Έτσι, κατά τη θέση αυτή η μαχόμενη δημοκρατία είναι πάντα αυθαίρετη και προϋποθέτει μια «Απόφαση», κατά την κλασική θέση του Carl Schmitt, για τη διάκριση Εχθρός/Φίλος. Η απόφαση αυτή εισάγει την αυθαιρεσία στη λειτουργία της δημοκρατικής τάξης, διότι τα όρια του πολιτικού σώματος πρέπει να είναι δεδομένα και σταθερά εκ των προτέρων, διαφορετικά τα όρια αυτά μετατίθενται και επαναπολιτικοποιούνται διαρκώς. Τούτο το πρόβλημα, σύμφωνα με την κριτική αυτή, δεν επιλύεται από καμία απόπειρα να δικαιολογηθεί ο περιορισμός της δημοκρατίας χάριν της διάσωσης της ίδιας της δημοκρατίας.¹⁸³

Πράγματι, η θεωρία των ομόκεντρων κύκλων δεν μας παρέχει με σαφήνεια τα κριτήρια προστασίας του κέντρου των πολιτικών αποφάσεων από τους εχθρούς της ελευθερίας και της ισότητας. Μπορεί να θεωρηθεί εχθρός της ελευθερίας π.χ ένα πολιτικό κόμμα που ευαγγελίζεται την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία, μεγάλους περιορισμούς στην ατομική ιδιοκτησία, πολύ υψηλή φορολόγηση του μεγάλου πλούτου κλπ; Θεωρητικά ναι, εάν η πλειοψηφία θεωρήσει τις θέσεις αυτές απόπειρα κατάλυσης της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, που κατοχυρώνει ως θεμελιώδη συνταγματική αρχή την επιχειρηματική ελευθερία και το

¹⁸³ Carlo Invernizzi Accetti / Ian Zuckerman, "What's wrong with Militant Democracy?", *Political Studies*, 65 (15), 2017, σ. 182-199 (186-189).

απαραβίαστο (κατ' αρχήν, εννοείται) της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο κίνδυνος διολίσθησης στην αντιδημοκρατική αυθαιρεσία εν προκειμένω δεν μπορεί να παραβλεφθεί.

5. Η ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ ΩΣ ΑΡΧΕΤΥΠΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ο ιστορικός Dan Diner, ο οποίος έχοντας υπόψη τη μοναδικότητα του Ολοκαυτώματος μίλησε για «ρήγμα στον πολιτισμό» (“breach of civilization”), διατύπωσε την εμβληματική φράση: «*Το Ολοκαύτωμα είναι το άγραφο Σύνταγμα της Γερμανίας*».¹⁸⁴ Η φράση αυτή, ασφαλώς, μόνο ως κανονιστικό πρόταγμα μπορεί να γίνει κατανοητή και όχι ως περιγραφική διαπίστωση. Η διαδικασία «αποναζιστοποίησης» (“Entnazifizierung”) της Γερμανίας ήταν κατά γενική ομολογία ελλιπής – και δεν θα μπορούσε να ήταν και αλλιώς. Το ποσοστό του γερμανικού πληθυσμού - πολιτών και κρατικών αξιωματούχων σε κάθε τομέα της διοίκησης και της δικαιοσύνης - που συμπορεύτηκε λιγότερο ή περισσότερο ενεργά με χιτλερικό καθεστώς ήταν τόσο υψηλό, που η ανοικοδόμηση της μεταπολεμικής Γερμανίας χωρίς πρώην (φιλο)Ναζί θα ήταν εκ των πραγμάτων ανέφικτη.¹⁸⁵

Η μεταπολεμική συνταγματική διευθέτηση στη Δυτική Γερμανία πάντως – υπό την στενή επίβλεψη και τις επιταγές των νικητριών Συμμαχικών Δυνάμεων – θεωρείται ως η «κοπερνίκειος στροφή» για την έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας στην πολιτική και συνταγματική θεωρία.¹⁸⁶ Η Γερμανία κατέστη το κλασικό παράδειγμα μαχόμενης

¹⁸⁴ Αναφέρεται στο Horst Meier, *Verbot der NPD-ein deutsches Staatstheater in zwei Akten. Analysen und Kritik 2001-2014*, Berliner Wissenschafts-Verlag, Βερολίνο, 2015, σ. 226.

¹⁸⁵ «Γεγονός πάντως είναι, ότι αν η κυβέρνηση Αντενάουερ έδειχνε ιδιαίτερη ευαισθησία και δεν διόριζε στο δημόσιο ανθρώπους με βεβαρυμένο ναζιστικό παρελθόν, πιθανόν δε θα υπήρχε δημόσια διοίκηση στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία», γράφει με αρκετή δόση ειρωνείας η Arendt. Χάνα Άρεντ, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*. Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 22. Όπως σωστά επισημαίνει ο Agamben, οι δίκες της Νυρεμβέργης και όσες ακολούθησαν τις επόμενες δεκαετίες εντός ή εκτός Γερμανίας (π.χ η περίφημη δίκη του Adolf Eichmann στην Ιερουσαλήμ) συνέβαλαν στο να διαδοθεί η ιδέα ότι το πρόβλημα είχε ξεπεραστεί. Εντούτοις οι δίκες αυτές δεν αφορούσαν παρά μερικές εκατοντάδες άτομα, ως εκ τούτου ήταν προδήλως ανεπαρκείς. Giorgio Agamben, *Αυτό που μένει από το Άουσβιτς. Το αρχείο και ο μάρτυρας*, Εξάρχεια, Αθήνα, 2015, σ. 20. Εξυπακούεται, ότι αυτό ισχύει και για τη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, της οποίας οι πολίτες προφανώς και δεν ήταν όλοι αντιφασίστες και αντιστασιακοί στα χρόνια του εθνικοσοσιαλιστικού τρόμου.

¹⁸⁶ Marin Klamt, “Militant Democracy and the Democratic Dilemma: Different ways of protecting democratic constitutions”, στο Fred Bruinsma / David Nelken (επιμ.), *Explorations in Legal Cultures*, Reed Business BV, Άμστερνταμ, 2007, σ. 133-158 (140).

δημοκρατίας, το οποίο εξετάζεται πρώτο και εις βάθος προκειμένου να αναδειχθούν οι επιμέρους πτυχές - αλλά και οι κίνδυνοι - που εμπεριέχονται σε αυτήν. Με αφετηρία τη γερμανική απάντηση η μαχόμενη δημοκρατία θεωρείται ως στενά συνδεδεμένη με τις ιστορικές εμπειρίες της κάθε χώρας, ως μια «αντανακλαστική» ενέργεια¹⁸⁷ απέναντι στις παρελθούσες τραγωδίες, προκειμένου αυτές να μην επαναληφθούν στο μέλλον.

Η διαμόρφωση του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης (“Grundgesetz”) του 1949, όμως, δεν έχει ειδικά αντιναζιστική στόχευση, παρόλο που τα εγκλήματα της Γερμανίας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τελέστηκαν υπό το χιτλερικό εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς. Οι πολιτικές ελίτ που ανέλαβαν μέσω του αρμόδιου Κοινοβουλευτικού Συμβουλίου (“Parlamentarischer Rat”) να θεσπίσουν το νέο μεταπολεμικό Σύνταγμα διακατέχονταν από δυσπιστία απέναντι στη δημοκρατική πολιτική παιδεία των συμπολιτών τους. Το τελικό αποτέλεσμα είναι μια μαχητική προάσπιση της φιλελεύθερης δημοκρατίας απέναντι σε οποιονδήποτε μπορεί να θεωρηθεί εχθρός της είτε από τα δεξιά είτε από τα αριστερά. Το κύριο μέλημά τους ήταν να αποτρέψουν την επανάληψη του φαινομένου NSDAP, δηλαδή την άνοδο μέσω εκλογών στην εξουσία κομμάτων εχθρικών προς τη νέα συνταγματική και πολιτειακή πραγματικότητα.¹⁸⁸ Η «θεωρία των δύο άκρων» βρίσκει αποτύπωση στο γερμανικό Σύνταγμα, το οποίο έχει επομένως όχι αντιναζιστικό πρόσημο (όπως π.χ συμβαίνει στην Αυστρία¹⁸⁹) αλλά «αντιεξτρεμιστικό»/αντιολοκληρωτικό χαρακτήρα. Για κάποιους, μάλιστα, η άμυνα κατά του ολοκληρωτισμού και του εξτρεμισμού έχει τόσο κεντρική θέση στο γερμανικό Σύνταγμα, όχι μόνο ως σύνολο νομικών εργαλείων αλλά και ως γενική αρχή, που χαρακτηρίζεται

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 140

¹⁸⁸ Martin Henkel / Oliver Lembcke, “Wie sinnvoll ist ein Verbot der NPD? Zum Zusammenhang von streitbarer Demokratie und politischer Kultur”, *Kritische Justiz*, 34 (1), 2001, σ. 14-28 (20-21).

¹⁸⁹ Η Αυστρία δεν θεωρείται τυπικό παράδειγμα μαχόμενης δημοκρατίας. Εντούτοις, στη συνταγματική τάξη της απαγορεύθηκε μετά τον πόλεμο όχι μόνο το NSDAP αλλά εν γένει οι εθνικοσοσιαλιστικές οργανώσεις και η αντίστοιχη προπαγάνδα και για το μέλλον. Σύμφωνα με την «Πράξη Απαγόρευσης» (“Verbotsgesetz”) του 1945 «απαγορεύεται σε οποιονδήποτε να υποστηρίζει με οποιοδήποτε τρόπο το NSDAP ή να επιδιώκει την πραγμάτωση των σκοπών του». Κατά το αυστριακό Συνταγματικό Δικαστήριο η διάταξη αυτή δεσμεύει τα κρατικά όργανα, τα οποία οφείλουν να μην αναγνωρίζουν ως έγκυρη οποιαδήποτε πράξη μπορεί να θεωρηθεί πως προωθεί τον εθνικοσοσιαλισμό (π.χ αναγνώριση φιλοναζιστικού σωματείου, αίτημα για διεξαγωγής συνάθροισης νεοναζί κλπ). Για το Δικαστήριο η κατηγορηματική απόρριψη του εθνικοσοσιαλισμού συνιστά θεμελιώδες χαρακτηριστικό της Αυστριακής Δημοκρατίας. Καμία κρατική ενέργεια δεν μπορεί να παρακάμψει αυτή την επιταγή. Εάν συμβεί αυτό, οι αντίστοιχες κρατικές ενέργειες είναι αυτοδικαίως άκυρες. Εξυπακούεται, επομένως, πως η συμμετοχή σε εκλογές υποψηφίων ή κομμάτων με φιλοναζιστικό υπόβαθρο είναι απαγορευμένη. Ulrich Wagrndl, “Militant democracy in Austria”, *University of Vienna Law Review*, τ. 2, 2018, σ. 95-128 (104-105, 116-117).

«δευτερεύον Σύνταγμα».¹⁹⁰ Αντικείμενο προστασίας είναι σύμφωνα με τη ρητή διάταξη του γερμανικού Συντάγματος η «φιλελεύθερη δημοκρατική συνταγματική τάξη» (“*freiheitliche demokratische Grundordnung*”).

Ειδικότερα, η παράγραφος 2 του άρθρου 21 του γερμανικού Συντάγματος ορίζει: «*Κόμματα, τα οποία σύμφωνα με τους στόχους τους ή βάσει της συμπεριφοράς των οπαδών τους αποσκοπούν να βλάψουν ή να καταλύσουν τη φιλελεύθερη συνταγματική τάξη ή να διακινδυνεύσουν την υπόσταση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, είναι αντισυνταγματικά*».¹⁹¹ Στην επόμενη παράγραφο αναφέρεται ο αποκλεισμός των κομμάτων αυτών από την κρατική χρηματοδότηση αλλά και γενικότερα από τις δωρεές ιδιωτών ή από φορολογικά προνόμια, που απονέμονται σε νομίμως λειτουργούντα κόμματα. Αρμόδιο όργανο για την απαγόρευση του κόμματος είναι το Συνταγματικό Δικαστήριο και μόνο, ενώ η ρύθμιση των επιμέρους θεμάτων για την εφαρμογή της συνταγματικής πρόβλεψης έχει ανατεθεί στον κοινό νομοθέτη.¹⁹² Η απονομή της σχετικής αρμοδιότητας στο Συνταγματικό Δικαστήριο έχει χαρακτηριστεί ως «προνόμιο των κομμάτων» (“*Parteienprivileg*”), καθώς τα προστατεύει από αθέμιτες παρεμβάσεις της εκτελεστικής εξουσίας ενόψει της θέσης των πολιτικών κομμάτων στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες. Πρόκειται, επομένως, για προστασία «διπλής κατεύθυνσης»: προστατεύεται τόσο η δημοκρατική τάξη από τα αντισυνταγματικά κόμματα όσο και τα ίδια τα πολιτικά κόμματα από τυχόν αντισυνταγματικές παρεμβάσεις του κράτους στην ίδρυση και λειτουργία τους εκ μέρους της πλειοψηφίας.¹⁹³ Αντίστοιχη προστασία δεν παρέχεται σε άλλες ενώσεις προσώπων (π.χ σωματεία), τα οποία μπορούν να απαγορευτούν με απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών, εφόσον παραβιάζουν την ποινική νομοθεσία ή στρέφονται ενάντια στη συνταγματική τάξη ή στη συμφιλίωση των λαών, όπως ορίζεται στην παράγραφο 2 του άρθρου 9 του γερμανικού Συντάγματος.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Günter Frankenberg, “The learning sovereign”, στο: Joakim Nergelius (επιμ.), *Constitutionalism: New Challenges. European Law from a Nordic Perspective*, Martinus Nijhoff Publishers, Λάιντεν / Βοστόνη, 2008, σ. 17-39 (28-29).

¹⁹¹ Μετάφραση δική μας. Επί λέξει η διάταξη έχει ως εξής: “*Parteien, die nach ihren Zielen oder nach dem Verhalten ihrer Anhänger darauf ausgehen, die freiheitliche demokratische Grundordnung zu beeinträchtigen oder zu beseitigen oder den Bestand der Bundesrepublik Deutschland zu gefährden, sind verfassungswidrig.*”

¹⁹² Βλ. τις παραγράφους 2-5 του άρθρου 21 του γερμανικού Συντάγματος.

¹⁹³ Henkel/Lembcke, ό.π, σ. 15-16.

¹⁹⁴ Η απαγόρευση οργανώσεων, που δεν συνιστούν πολιτικά κόμματα, είναι σχετικά συχνή στη Γερμανία, αν και με την πάροδο του χρόνου το Υπουργείο Εσωτερικών καταφεύγει όλο και λιγότερο σε αυτή την πρακτική. Η ενδυνάμωση των δημοκρατικών θεσμών και η ισχυροποίηση της σύγχρονης δημοκρατίας προβάλλεται ως η

Το περιεχόμενο της φιλελεύθερη δημοκρατικής συνταγματικής τάξης, μολονότι δεν εξειδικεύεται στο ίδιο το συνταγματικό κείμενο, έχει προσδιοριστεί από το Συνταγματικό Δικαστήριο στην πρώτη του θεμελιώδη απόφαση σχετική με την απαγόρευση πολιτικού κόμματος. Στα πρώτα ταραγμένα μεταπολεμικά χρόνια, στις 23.10.1952, απαγορεύτηκε το ανοιχτά νεοναζιστικό «Σοσιαλιστικό Κόμμα του Ράιχ» (“Sozialistische Reichspartei”) λόγω ουσιώδους ιδεολογικοπολιτικής συγγένειας με το NSDAP. Το Συνταγματικό Δικαστήριο (“Bundesverfassungsgericht” – BVerfG) διεπίστωσε την αντισυνταγματικότητα του κόμματος και αποφάσισε τη διάλυσή του, καθώς και την απαγόρευση ίδρυσης υποκατάστατων οργανώσεων. Η περιουσία του κατασχέθηκε υπέρ του Δημοσίου και τέθηκε προς διάθεση για την εκπλήρωση κοινωφελών σκοπών, ενώ οι εκπρόσωποί του σε τοπικά κοινοβούλια εξέπεσαν βάσει της ίδιας απόφασης.¹⁹⁵

Στην απόφαση αυτή η φιλελεύθερη δημοκρατική συνταγματική τάξη ορίστηκε ως μια τάξη εμποτισμένη με ουσιαστικές αξίες, η οποία αποκλείει τη βία και την αυθαίρετη εξουσία και θεμελιώνεται στην αρχή του κράτους δικαίου και στον αυτοκαθορισμό του λαού σύμφωνα με τη βούληση της πλειοψηφίας. Οι θεμελιώδεις αρχές της είναι η ελευθερία και η ισότητα, ενώ στα επιμέρους κρίσιμα συστατικά της το Συνταγματικό Δικαστήριο συγκαταλέγει τα ακόλουθα: το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα, ειδικά το δικαίωμα στη ζωή και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, τη λαϊκή κυριαρχία, τη διάκριση των εξουσιών, τη λογοδοσία της Κυβέρνησης, τη νομιμότητα της Διοίκησης, την ανεξαρτησία της δικαστικής εξουσίας, το πολυκομματικό σύστημα και τις ίσες ευκαιρίες για όλα τα πολιτικά κόμματα, τα οποία ιδρύονται ελεύθερα σύμφωνα με το Σύνταγμα και έχουν το δικαίωμα άσκησης αντιπολίτευσης. Η πολιτειακή αυτή τάξη, κατά την πρόσληψη του Δικαστηρίου, βρίσκεται στον αντίποδα του «ολοκληρωτικού κράτους» και με αυτό οι Γερμανοί δικαστές εννοούν όχι μόνο την εθνικοσοσιαλιστική δικτατορία αλλά και την κομμουνιστική διακυβέρνηση.¹⁹⁶ Το Συνταγματικό Δικαστήριο παραθέτει τα δομικά στοιχεία της «κλασικής» φιλελεύθερης

κύρια εξήγηση για την μείωση των απαγορεύσεων. Μετά την επανένωση των δύο Γερμανιών και το κύμα ξενοφοβικής βίας που έπληξε τη χώρα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η απαγόρευση αφορά κυρίως νεοναζιστικές ομάδες, ενώ μέχρι το 1964 απαγορεύονταν κυρίως οργανώσεις της Αριστεράς. Steffen Kallitz, *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland, Eine Einführung*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Βίζμπαντεν, 2004, σ. 219-221.

¹⁹⁵ BVerfG 2,1.

¹⁹⁶ Papier / Durner, ό.π, σ. 355-356.

αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, προτάσσοντας το ατομικιστικό πρότυπο της ατομικής ελευθερίας έναντι κάθε άλλου δικαιώματος, ενώ η κοινωνική διάσταση των δικαιωμάτων μένει στο περιθώριο.¹⁹⁷

Εάν ο λόγος της απαγόρευσης του SRP ήταν η ουσιώδης συγγένειά του με το χιτλερικό NSDAP, όπως αυτή προέκυπτε από τον προγραμματικό του λόγο, τις ιδεολογικές του θέσεις, την εσωτερική του οργάνωση και τις πράξεις και τα λόγια σημαινόντων στελεχών του,¹⁹⁸ η απαγόρευση του «Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας» (“Kommunistische Partei Deutschlands” – KPD) τέσσερα έτη αργότερα, στις 17.8.1956, σημαίνει την αντικομμουνιστική ανανοηματοδότηση της προστασίας της φιλελεύθερης δημοκρατικής συνταγματικής τάξης. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε ήδη,¹⁹⁹ ακόμη και σημαίνοντα στελέχη του ναζιστικού καθεστώτος στο κράτος, την οικονομία, την επιστήμη και τον πολιτισμό εντάχθηκαν χωρίς δυσκολία στη μεταπολεμική πολιτειακή τάξη, αρκετοί μάλιστα επανακατέλαβαν θέσεις ισχύος.²⁰⁰ Για τον Frankeberg η νεότερη ιστορική έρευνα κλίνει στο συμπέρασμα, πως η απαγόρευση του SRP όχι μόνο αποσκοπούσε στο να προλειάνει το έδαφος για τον πραγματικό στόχο του Konrad Adenauer, που ήταν η απαγόρευση του KPD, αλλά και πως η απαγόρευση των κομμουνιστών κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να μην κινδυνεύσει η σιωπηλή ενσωμάτωση πρώην Ναζί στη νέα δημοκρατική τάξη στο πλαίσιο της «απαλλαγής από το παρελθόν» (“Entsorgung der Vergangenheit”).²⁰¹

Η απαγόρευση του SRP έγινε εν γένει αποδεκτή ως νομιμοποιημένη τόσο πολιτικά όσο και συνταγματικά, καθώς ο πρόγονός του, το NSDAP, θεωρείται το αντισυνταγματικό

¹⁹⁷ Ulrich K. Preuß, *Legalität und Pluralismus. Beiträge zum Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Suhrkamp Verlag, Φραγκφούρτη επί του Μάιν, 1973, σ. 28-29. Αξίζει να σημειωθεί πως και ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, ελλείψει ενός γενικά αποδεκτού νομικού ορισμού της δημοκρατίας στη διεθνή κοινότητα – κάτι που δεν εκπλήσσει, λόγω της πολλαπλότητας των εννόμων τάξεων και των ιστορικών και πολιτικών παραδόσεων των κρατών – έχει αναφερθεί στις ελάχιστες προϋποθέσεις, που πρέπει να πληρούνται, προκειμένου να μπορεί να γίνει στοιχειωδώς λόγος για δημοκρατία. Σε αυτές συγκαταλέγονται ο σεβασμός των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών, ειδικά η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, του συνέρχεσθαι, της γνώμης και της έκφρασης, το δικαίωμα συμμετοχής στις δημόσιες υποθέσεις, είτε άμεσα είτε μέσω εκλεγμένων αντιπροσώπων, η διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών σε τακτά χρονικά διαστήματα, η ισότητα και η μυστικότητα της ψήφου, το πολυκομματικό σύστημα, η αρχή του κράτους δικαίου, η διάκριση των εξουσιών, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, η διαφάνεια και η λογοδοσία της δημόσιας διοίκησης και τα ελεύθερα και πλουραλιστικά μέσα ενημέρωσης. Βλ. Απόφαση 59/201 της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Η.Ε της 20.12.2004.

¹⁹⁸ Οι περισσότεροι στην ηγεσία του κόμματος ήταν μάλιστα πρώην Ναζί με θέσεις ευθύνης σε οργανώσεις του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους όπως τα SS και τα SA.

¹⁹⁹ Βλ. υποσημ. 185.

²⁰⁰ Preuß, ό.π, σ. 30.

²⁰¹ Frankenberg, ό.π, σ. 29-30.

κόμμα *par excellence*. Πραγματοποιήθηκε, άλλωστε, λίγα μόνο χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, όταν η μνήμη ήταν ακόμα νωπή και η έρευνα έφερνε διαρκώς στο φως τεκμήρια της ναζιστικής βαρβαρότητας. Αντίθετα, η απαγόρευση του KPD θεωρείται γενικά πως εντάσσεται στο ιδεολογικό κλίμα του Ψυχρού Πολέμου και έγινε δεκτή με κριτική διάθεση από τη θεωρία. Το κράτος έπρεπε να προστατευθεί προληπτικά από τον ιδεολογικό αντίπαλο. Ακόμη και η απλή προπαγάνδα υπέρ «εχθρικών προς το Σύνταγμα» προθέσεων εξομοιώθηκε με την εσχάτη προδοσία.²⁰² Το Συνταγματικό Δικαστήριο στην εκτενέστερη απόφαση της ιστορίας του μέχρι σήμερα (308 σελίδες), αφού συνεδρίασε 51 ημέρες και ανέπτυξε σε πάνω από 50 σελίδες τους στόχους του Μαρξισμού-Λενινισμού, κατέληξε πως αυτοί δεν είναι συμβατοί με τη δημοκρατική συνταγματική τάξη και αποφάσισε τη διάλυση του κόμματος και την απαγόρευση ίδρυσης υποκατάστατων οργανώσεων.²⁰³

Τόσο η απαγόρευση του SRP όσο και του KPD έφεραν περισσότερο ένα συμβολικό φορτίο παρά συνέβαλαν ουσιαστικά στην προάσπιση της συνταγματικής τάξης. Ακόμα και στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, για τα οποία μπορεί κανείς ευλόγως να ισχυριστεί πως η νέα δημοκρατική τάξη ήταν εύθραυστη και ευάλωτη στις επιθέσεις των εχθρών της, κανένα από τα δύο κόμματα δεν αποτελούσε άξια λόγου απειλή για το πολίτευμα. Κάποιες επιμέρους εκλογικές επιτυχίες σε τοπικό επίπεδο δεν αναιρούν τη διαπίστωση αυτή.²⁰⁴ Με τις δύο αποφάσεις το Συνταγματικό Δικαστήριο έθεσε τα όρια της μεταπολεμικής

²⁰² Meier, ό.π, σ. 348.

²⁰³ BVerfG 5,85. Η διαφορά της εν λόγω απόφασης σε σχέση με την πρώτη απαγόρευση του SRP φαίνεται χαρακτηριστικά και σε κάποιες ενδιαφέρουσες ιστορικές λεπτομέρειες. Ενώ η απαγόρευση του SRP διεκπεραιώθηκε σε μικρό χρονικό διάστημα μετά την υποβολή της αίτησης, για την απαγόρευση του KPD χρειάστηκαν σχεδόν 5 έτη. Το Νοέμβριο του 1954, μάλιστα, ο Πρόεδρος του Συνταγματικού Δικαστηρίου Joseph Wintrich ζήτησε να πληροφορηθεί το Δικαστήριο, εάν η Κυβέρνηση επιμένει στην αίτησή της, γεγονός πρωτοφανές αλλά και ενδεικτικό του δισταγμού των δικαστών. Λίγα χρόνια αργότερα η κυβέρνηση Kiesinger αναγνώρισε την απαγόρευση του KPD ως ολέθριο πολιτικό σφάλμα. Η πλέον «διασκεδαστική» πτυχή του θέματος είναι ίσως η ίδρυση του «Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος» (“Deutsche Kommunistische Partei” – DKP) το καλοκαίρι του 1968 από τα ίδια πάνω κάτω στελέχη του παράνομου KPD παρά την απαγόρευση ίδρυσης υποκατάστατων οργανώσεων που επέβαλε η απόφαση του Δικαστηρίου. Η ίδρυση ενθαρρύνθηκε, μάλιστα, από το Υπουργείο Δικαιοσύνης και γενικά δεν συνάντησε προσκόμματα νομικής ή άλλης φύσεως παρά τη μάλλον εξόφθαλμη «παρανομία». Meier, ό.π, σ. 247-248, 309. Βρισκόμαστε, βέβαια, 12 έτη μακριά από την απαγόρευση του 1956, ενώ το δυναμικό φοιτητικό κίνημα της δεκαετίας του 1960 δεν σχετιζόταν με τον «παραδοσιακό» μαρξισμό – λενινισμό που πρέσβευε το DKP.

²⁰⁴ Hans -Gerd Jaschke, “Die Zukunft der “streitbaren Demokratie”, Totalitarismus und Demokratie, 1 (1), 2004, σ. 109-123 (120).

γερμανικής δημοκρατίας, την οποία τοποθέτησε απέναντι στα ολοκληρωτικά κόμματα, στα οποία «κήρυξε τον πόλεμο», ακόμα και εάν αυτά είναι ασήμαντης ισχύος αντίπαλοι.²⁰⁵

Ο ένας αντίπαλος, οι αμετανόητοι Ναζί που επεδίωκαν στην ουσία την αναβίωση του NSDAP, απαγορεύτηκαν λόγω ακριβώς της οργανωτικής και ιδεολογικής τους συγγένειας με το εγκληματικό χιτλερικό καθεστώς, παρόλο που είχαν περιθωριακό ρόλο στην κεντρική πολιτική σκηνή. Η απόφαση αυτή εξελήφθη γενικά ως δίκαιη και αυτονόητη.²⁰⁶ Με την απαγόρευση του KPD το Συνταγματικό Δικαστήριο, υποκύπτοντας στην πολιτική πίεση και στην περιρρέουσα ψυχροπολεμική ατμόσφαιρα, έκανε ένα βήμα που δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί συμβατό με τη βασική δημοκρατική προϋπόθεση της ίσης συμμετοχής όλων των πολιτών στις δημόσιες υποθέσεις. Το KPD, μικρό και ανίσχυρο πολιτικό κόμμα πιστό στις αρχές του Μαρξισμού-Λενινισμού, απαγορεύτηκε μολονότι δεν απέρριψε κάποιος συγκεκριμένος κίνδυνος για τη νεοσύστατη δημοκρατική τάξη από τη δράση του, καθώς δεν επιδιόταν σε παράνομη δραστηριότητα και δεν προέβαινε σε συγκεκριμένες ενέργειες για την κατάλυση του πολιτεύματος. Αρκούσε το γενικό ιδεολογικό του στίγμα και οι βασικές προγραμματικές του αρχές. Οι προθέσεις των μελών και της ηγεσίας του και η αμιγώς θεωρητική δυνατότητα να βλάψει τη συνταγματική τάξη εάν ισχυροποιηθεί ή καταλάβει την εξουσία, αρκούσαν για να το θέσουν εκτός νόμου. Και αυτό, μάλιστα, ενώ το Συνταγματικό Δικαστήριο στην ίδια απόφαση δέχτηκε πως ένα κόμμα δεν θεωρείται αντισυνταγματικό όταν απορρίπτει τις θεμελιώδεις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης και μόνο. Αντίθετα, απαιτείται να μπορεί να του καταλογιστεί μια ενεργητικά μαχητική, επιθετική στάση απέναντι σε αυτήν. Η μαχόμενη δημοκρατία κλήθηκε εν προκειμένω να πολεμήσει όχι έναν υπαρκτό κίνδυνο αλλά μια απλή λογική πιθανότητα.²⁰⁷ Και ταυτόχρονα ανέδειξε με

²⁰⁵ Στην απόφαση απαγόρευσης του KPD το Δικαστήριο τόνισε πως απέναντι στα ολοκληρωτικά κόμματα «μια ουδέτερη στάση δεν είναι πλέον δυνατή». BVerfG 5, 85 παρ. 245.

²⁰⁶ Tyulkina, ό.π, σ. 69-70.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 70. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ο αντίλογος, σύμφωνα με τον οποίο η υπερ-προληπτική δράση της μαχόμενης δημοκρατίας δικαιολογείται, καθώς εάν η αντισυνταγματική πολιτική δύναμη αρχίζει να αποκτά αξιοσημείωτη δύναμη και να σημειώνει εκλογικές επιτυχίες, ενδεχόμενη απαγόρευση θα είναι σαφώς πιο δύσκολη, λιγότερο νομιμοποιημένη και σε κάθε περίπτωση λιγότερο αποτελεσματική. Κατά μία άποψη, μάλιστα, ποτέ δεν θα βρεθεί το κατάλληλο χρονικό σημείο για την απαγόρευση, καθώς θα είναι πάντα ή πολύ νωρίς ή πολύ αργά. Σε κάθε περίπτωση η απόφαση περί έναρξης της διαδικασίας απαγόρευσης έχει πολιτικό χαρακτήρα και εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του αποφασίζοντος οργάνου να την εκκινήσει. Βλ. Rijkema, *Militant democracy*, ό.π, σ. 108-109 με περαιτέρω παραπομπές. Ειδικά για το γερμανικό Σύνταγμα και ενόψει της ιστορικής εμπειρίας του εθνικοσοσιαλισμού υποστηρίζονται και οι δύο απόψεις στην ερμηνεία του άρθρου 21, δηλαδή τόσο ότι απαιτείται να απορρέει συγκεκριμένος, ορατός κίνδυνος για τη δημοκρατία από το υπό απαγόρευση πολιτικό κόμμα, όσο και η αντίθετη, για την οποία ο εχθρός πρέπει να καταπολεμάται εγκαίρως, προτού αποκτήσει αξιοσημείωτη δύναμη. Henckle/Lembke, ό.π, σ.18-19 με περαιτέρω παραπομπές.

πλήρη καθαρότητα τον κίνδυνο κατάχρησης των εργαλείων της για αλλότριους σκοπούς πέρα από την προστασία των θεμελίων της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Έτσι, όπως ορθά επισημαίνει και ο Jaschke, οι αποφάσεις αυτές έθεσαν κατά μια έννοια τα όρια της μαχόμενης δημοκρατίας – τουλάχιστον για όσους θέλουν με νηφαλιότητα και κριτικό πνεύμα να διακρίνουν τους κινδύνους, που εμπεριέχονται σε αυτήν. Έπρεπε μετά από αυτές να έχει καταστεί σαφές σε όλους τους συμμετέχοντες, πως η απαγόρευση πολιτικών κομμάτων είναι το έσχατο μέσο για την προάσπιση της δημοκρατίας. Πρόκειται περισσότερο για κρατικές πράξεις συμβολικού περιεχομένου, που επιδεικνύουν της ισχύ και την αποφασιστικότητα της κρατικής εξουσίας αλλά μάλλον πενιχρά αποτελέσματα έχουν στην καταπολέμηση του εξτρεμισμού.²⁰⁸

Πάντως – και προς μετριασμό της σχετικής κριτικής - πρέπει να σημειωθεί, πως μετά τη δεκαετία του 1950 κανένα άλλο πολιτικό κόμμα δεν έχει απαγορευθεί στη Γερμανία, σε αντίθεση με άλλες ενώσεις προσώπων που δεν συνιστούν κόμματα και η απαγόρευσή τους δεν απαιτεί απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου.²⁰⁹ Η πιο γνωστή απόπειρα εκ μέρους της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης, της Ομοσπονδιακής Βουλής και του Ομοσπονδιακού Συμβουλίου να απαγορευθεί το νεοναζιστικό «Εθνικοδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας» (“Nationaldemokratische Partei Deutschlands” – NPD)²¹⁰ στις αρχές της δεκαετίας του 2000 και μετά από μια σειρά ρατσιστικών επιθέσεων από νεοναζί – η σύνδεση των οποίων όμως με το NPD δεν αποδείχθηκε - απέτυχε για διαδικαστικούς λόγους χωρίς να εξετασθεί εάν το κόμμα είναι αντισυνταγματικό ή όχι. Η παρουσία πληροφοριοδοτών της Κυβέρνησης σε διάφορες σημαίνουσες θέσεις στην ιεραρχία του NPD και η άρνηση του Υπουργείου Εσωτερικών να αποκαλύψει την ταυτότητά τους, προκειμένου να προστατεύσει τις πηγές του, κατέστησε κατά τη γνώμη τριών εκ των επτά δικαστών του αρμοδίου Β΄ Τμήματος αδύνατη τη συνέχιση της διαδικασίας. Η γνώμη της μειοψηφίας, που κατά τον οργανωτικό νόμο του Δικαστηρίου μπορούσε να σταματήσει την πρόοδο της διαδικασίας, βασιζόταν στην επιρροή που ασκούσε το κράτος μέσω των πληροφοριοδοτών του στις κομματικές

Κάποιοι, μάλιστα, ασκούν κριτική στη γερμανική έννομη τάξη, διότι κατ’ αυτούς η απαγόρευση πολιτικού κόμματος έχει καταστεί εξαιρετικά δύσκολη και οι προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται, προκειμένου να υλοποιηθεί αυτή, πολύ αυστηρές. Γι’ αυτό – σύμφωνα με τη θέση αυτή – μετά τη δεκαετία του 1950 και τις δύο υπό πραγμάτευση απαγορεύσεις, κανένα άλλο κόμμα δεν έχει απαγορευθεί στη Γερμανία παρά τις απόπειρες της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης. Klamt, ό.π, σ. 138.

²⁰⁸ Jaschke, ό.π, σ.120.

²⁰⁹ Βλ. υποσημ. 194.

²¹⁰ Το NPD είναι το παλαιότερο νεοναζιστικό κόμμα στη μεταπολεμική Γερμανία. Ιδρύθηκε στις 28.11.1964.

δραστηριότητες. Ως εκ τούτου δεν μπορούσε, σύμφωνα με τη γνώμη αυτή, να διασφαλιστεί ο δίκαιος χαρακτήρας της δίκης, ενόψει μάλιστα της σημαίνουσας θέσης των πολιτικών κομμάτων εντός της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Το Δικαστήριο, μη γνωρίζοντας την ταυτότητα των προσώπων αυτών, δεν θα μπορούσε να διακριβώσει με ασφάλεια ποιες πράξεις και λόγοι μπορούν να καταλογιστούν ευθέως στο κόμμα και ποια ενέργεια μπορεί να συνιστά χειραγώγηση και «προβοκάτσια» εκ μέρους της αρμόδιας κρατικής υπηρεσίας.²¹¹

Μετά τη σειρά δολοφονιών από τους νεοναζί τρομοκράτες της «Εθνικοσοσιαλιστικής Υπόγειας Αντίστασης» (“Nationalsozialistischer Untergrund” – NSU) κατά τα έτη 2000-2007 ακολούθησε μια δεύτερη απόπειρα για την απαγόρευση του NPD το 2013 χωρίς τη συμμετοχή της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης.²¹² Η αίτηση επικαλούνταν την ουσιαστική ταύτιση του πολιτικού προγράμματος του NPD με αυτό του χιτλερικού NSDAP, όπως περίπου είχε γίνει δεκτό για το SRP. Η αίτηση απορρίφθηκε το έτος 2017, μολοντί έγινε δεκτό πως το NPD απορρίπτει τη φιλελεύθερη δημοκρατική συνταγματική τάξη και επιδιώκει την εγκαθίδρυση ενός αυταρχικού «εθνικού κράτους». Αυτή η πολιτική στόχευση, μάλιστα, κατά το Δικαστήριο προσκρούει στην ανθρώπινη αξία όσων δεν ανήκουν στην «εθνική κοινότητα» (“Volksgemeinschaft”) και είναι ασύμβατη με τη δημοκρατική αρχή του Συντάγματος. Εντούτοις, δεδομένου ότι το κόμμα δεν έχει την παραμικρή πιθανότητα επιτυχίας για την πραγμάτωση των στόχων του, κρίθηκε πως η αίτηση πρέπει να απορριφθεί, καθώς η απαγόρευση πολιτικού κόμματος συνιστά το πιο ισχυρό όπλο («δίκικοπο μαχαίρι» κατά την απόφαση) που έχει η δημοκρατία για την αντιμετώπιση των εχθρών της.²¹³

Η μετατόπιση του Δικαστηρίου από την απόφαση του 1956 για το KPD είναι παραπάνω από προφανής. Το 2017, όμως, δεν είναι 1956 και προφανώς η γερμανική δημοκρατία αισθάνεται σήμερα περισσότερο ασφαλής απέναντι στους εχθρούς της, ακόμη και εάν αυτοί είναι «καθαρόαιμοι» - αν και κάπως συγκαλυμμένοι²¹⁴ - νεοναζί. Αρνήθηκε

²¹¹ Thilo Rensmann, “Procedural Fairness in a Militant Democracy: The “Uprising of the Decent” fails before the Constitutional Court”, German Law Journal, 4 (11), 2003, σ. 1117-1136 (1125-1128).

²¹² Η πρωτοβουλία της νέας διαδικασίας αποφασίστηκε από τα Ομόσπονδα Κρατίδια μέσω του Ομοσπονδιακού Συμβουλίου. Η Κυβέρνηση δεν θεώρησε τη νέα διαδικασία «απαραίτητη».

²¹³ BVerfG 2 BvB 1/13.

²¹⁴ Συγκαλυμμένοι, θέλοντας και μη. Δεδομένης της απαγόρευσης ναζιστικών συμβόλων, χαιρετισμών, στολών κλπ, της ποινικοποίησης της άρνησης του Ολοκαυτώματος και άλλων μέτρων εν ισχύ στη Γερμανία, οι νεοναζί εκ των πραγμάτων αναγκάζονται να προσαρμόσουν τις πρακτικές τους και τους τρόπους επικοινωνίας μεταξύ τους προκειμένου να αποφύγουν ποινικές διώξεις και άλλα εμπόδια στη δράση τους. Για τους μνημένους, βέβαια, είναι εξαιρετικά εύκολο να αποκωδικοποιήσουν τα μηνύματα, όπως π.χ την πραγματική

επομένως να απαγορεύσει ένα προδήλως αντισυνταγματικό κόμμα, διότι αυτό βρίσκεται στο περιθώριο της πολιτικής ζωής και θεωρήθηκε πως η απαγόρευση περισσότερο θα έβλαπτε τη δημοκρατία παρά θα την ωφελούσε. Παράλληλα, όμως, δεν άφησε τελείως εκτεθειμένα τα κρατικά όργανα που αιτήθηκαν την απαγόρευση. Κρίνοντας το κόμμα αντισυνταγματικό και το πολιτικό του πρόγραμμα αντίθετο σε θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατικής έννομης τάξης άνοιξε το δρόμο για τη λήψη άλλων ηπιότερων δυσμενών μέτρων σε βάρος του (π.χ διακοπή κρατικής χρηματοδότησης), εκτός από την απαγόρευση και τη διάλυση, τα οποία μέτρα θα ήταν αντισυνταγματικά χωρίς την κρίση αυτή.²¹⁵

Η δυνατότητα απαγόρευσης πολιτικού κόμματος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελεί τον πυρήνα της μαχόμενης δημοκρατίας. Χωρίς αυτή την πρόβλεψη στην έννομη τάξη ενός κράτους δεν μπορεί να γίνεται λόγος ούτε για μαχόμενη ούτε για αμυνόμενη δημοκρατία παρά το γεγονός ότι μετά βεβαιότητας άλλες διατάξεις (π.χ του ποινικού κώδικα) προστατεύουν την ακεραιότητα του κράτους ή όψεις του πολιτεύματος (π.χ τα αδικήματα της εκλογικής νομοθεσίας προστατεύουν την ορθή και ανόθευτη διεξαγωγή της εκλογικής διαδικασίας). Στη Γερμανία, πάντως, στη φαρέτρα της μαχόμενης δημοκρατίας, σύμφωνα με το Συνταγματικό Δικαστήριο, υπάγονται όλα τα προβλεπόμενα μέτρα που στοχεύουν στο να προστατεύσουν τις θεμελιώδεις επιλογές της φιλελεύθερης συνταγματικής τάξης. Πέρα από την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων, επομένως, ως εκφάνσεις της δημοκρατικής μαχητικότητας θεωρούνται τόσο η απαγόρευση σωματείων και άλλων ενώσεων προσώπων όσο και η αποστέρηση συγκεκριμένων συνταγματικών δικαιωμάτων (π.χ ελευθερία έκφρασης ή συνάθροισης, όταν οι δικαιούχοι τα καταχρώνται προκειμένου να πολεμήσουν τη φιλελεύθερη δημοκρατία).

σημασία του αριθμού «88» σε μπλούζες, μπουφάν κλπ (“Heil Hitler”, από το 8^ο γράμμα του γερμανικού αλφαβήτου “H”).

²¹⁵ Το προνόμιο υπέρ των πολιτικών κομμάτων δεν επιτρέπει δυσμενή μέτρα εις βάρος τους χωρίς να έχει προηγηθεί κρίση του Συνταγματικού Δικαστηρίου περί απαγόρευσης. Η σύνδεση νομιμότητας και κρατικής χρηματοδότησης θεωρείται άρρηκτη, διαφορετικά ο νομοθέτης θα μπορούσε να δημιουργήσει κόμματα α’ και β’ κατηγορίας παρακάμπτοντας το Δικαστήριο. Stephan Braun / Alexander Geisler / Martin Gerster (επιμ.), *Strategien der extremen Rechte. Hintergründe - Analysen- Antworte*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Βίζμπαντεν, 2009, σ. 253.

Η απαγόρευση βάσει του άρθρου 9 του Συντάγματος εχθρικών προς το Σύνταγμα ή με παράνομη εν γένει δραστηριότητα σωματείων είναι μια πρακτική που ακολουθείται συχνά στη Γερμανία, καθώς μετά τη σχέση σε ισχύ το έτος 1964 του σχετικού εκτελεστικού του Συντάγματος νόμου μέχρι σήμερα έχουν απαγορευθεί εκατοντάδες ενώσεις προσώπων. Η ενεργητικά εχθρική στάση απέναντι στη δημοκρατία συνιστά προϋπόθεση της απαγόρευσης και δεν αφορά μόνο ακροδεξιές, φιλοναζιστικές ομάδες – αν και στην πράξη η απαγόρευση αυτών συνιστά τον κανόνα – αλλά και οργανώσεις όπως το ισλαμικό «Κράτος του Χαλιφάτου», που τέθηκε υπό απαγόρευση το 2001.²¹⁶

Σε αντίθεση με την απαγόρευση σωματείων και ενώσεων προσώπων η αποστέρηση (ή, ακριβέστερα, αποδυνάμωση – “Verwirkung”) συγκεκριμένων συνταγματικών δικαιωμάτων για φυσικά πρόσωπα, που προβλέπεται στο άρθρο 18 του γερμανικού Συντάγματος και επιβάλλεται από το Συνταγματικό Δικαστήριο, έχει περισσότερο συμβολική και προειδοποιητική λειτουργία, καθώς πρόκειται για μια διάταξη που έχει περιπέσει σε πλήρη αχρησία. Το σχετικό άρθρο του Συντάγματος προβλέπει πως όποιος καταχράται την ελευθερία της έκφρασης, ιδιαίτερα την ελευθερία του τύπου, την ελευθερία της διδασκαλίας, της συνάθροισης, το απόρρητο των επικοινωνιών, το δικαίωμα στη ιδιοκτησία και το δικαίωμα στο άσυλο πολεμώντας τη φιλελεύθερη δημοκρατική συνταγματική τάξη, αποστερείται των δικαιωμάτων αυτών. Η αποστέρηση και η έκταση αυτής επιβάλλονται από το Συνταγματικό Δικαστήριο. Παρά τη μη εφαρμογή του μέτρου αυτού στη μεταπολεμική Γερμανία²¹⁷ και το ασαφές νομικό καθεστώς των λεπτομερειών της εφαρμογής του, πρόκειται αναμφίβολα για ένα (θεωρητικό) όπλο στη φαρέτρα της μαχόμενης δημοκρατίας. Καταδεικνύει, επίσης, ότι ο πολέμιος της δημοκρατίας δεν αντιμετωπίζεται ως «Εχθρός», όπως τον αντιλαμβάνεται ο Carl Schmitt, που μπορεί να εξοντωθεί ή να αποστερηθεί κάθε δικαίωματος, εκπίπτοντας, θα λέγαμε, από τη θέση του υποκειμένου σε αυτή του αντικειμένου δικαίου. Μπορούν μεν να περιοριστούν συγκεκριμένα, αποκλειστικά (και όχι ενδεικτικά) αναφερόμενα συνταγματικά δικαιώματα, σύμφωνα με ρητή συνταγματική

²¹⁶ Papier / Durner, στο ίδιο, σ. 352-353. Σε καμία έννομη τάξη τα απλά σωματεία δεν απολαμβάνουν της προστασίας που απονέμεται στα πολιτικά κόμματα. Στην Ελλάδα π.χ τα σωματεία, προκειμένου να εγκριθεί το καταστατικό τους και να αποκτήσουν υπόσταση, ελέγχονται ως προς τη νομιμότητά τους (και μόνον) από τα δικαστήρια, ενώ μπορούν ομοίως να διαλυθούν με δικαστική απόφαση αν - μεταξύ άλλων - η λειτουργία τους καταστεί παράνομη ή αντίθετη στη δημόσια τάξη (άρθρο 105 του Αστικού Κώδικα).

²¹⁷ Αναφέρονται οι απόπειρες να εφαρμοστεί το άρθρο εις βάρος τεσσάρων ακροδεξιών (τριών πολιτικών και ενός εκδότη ακροδεξιού εντύπου) τα έτη 1952, 1974 και 1992, οι οποίες απέτυχαν όλες. Στο ίδιο, σ. 349-350, υποσημ. 51.

διάταξη και στο πλαίσιο προστασίας της δημοκρατικής τάξης, αλλά κατά τα λοιπά ακόμα και ο πιο φανατισμένος και δραστήριος «εχθρός» αντιμετωπίζεται ως ίσος ως προς τις άλλες πλευρές της κοινωνικής και πολιτικής του ύπαρξης και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του εν γένει.²¹⁸

Στο πλαίσιο της γερμανικής μαχόμενης δημοκρατίας η θεωρία εντάσσει ενίοτε και το προβλεπόμενο στο άρθρο 20 παρ. 4 του Συντάγματος δικαίωμα αντίστασης, το οποίο απονέμεται στους πολίτες, όταν δεν υπάρχει άλλο μέσο άμυνας (προφανώς κρατικής προέλευσης) για την προάσπιση της συνταγματικής τάξης,²¹⁹ καθώς και το άρθρο 5 παρ. 3 του Συντάγματος, κατά το οποίο η ελευθερία της διδασκαλίας (των εκπαιδευτικών κάθε βαθμίδας) δεν συνεπάγεται αποδέσμευση από την πίστη προς το Σύνταγμα. Η διάταξη αυτή, ασφαλώς, δεν απαγορεύει την επιστημονική κριτική στις επιλογές του συνταγματικού νομοθέτη, ακόμα και εάν αφορά θεμελιώδεις επιλογές του, αλλά την ανοιχτή περιφρόνηση

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 349. Η απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος απαντάται σε πολλά συνταγματικά κείμενα και διεθνείς συμβάσεις προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κατά το άρθρο 25 παρ. 3 του ελληνικού Συντάγματος π.χ «η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται». Πιο σχετική για το υπό πραγμάτευση ζήτημα είναι το άρθρο 17 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που ομοίως απαγορεύει την ενάσκηση των δικαιωμάτων, που η ίδια κατοχυρώνει, με σκοπό την καταστροφή των δικαιωμάτων αυτών ή τον περιορισμό τους σε μεγαλύτερο βαθμό από αυτόν που επιτρέπει η Σύμβαση. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως εν προκειμένω εκδηλώνεται η «μαχητικότητα» της Σύμβασης, καθώς το άρθρο αυτό θέτει φραγμούς π.χ στο λόγο μίσους (“hate speech”), στην άρνηση του Ολοκαυτώματος, στη ναζιστική προπαγάνδα ή σε ανοιχτά αντιδημοκρατική δράση υπό την επίκληση των προστατευόμενων δικαιωμάτων. Είναι ένα εργαλείο αυτοάμυνας με τη μορφή του θετικού δικαίου, αν και η σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δεν είναι ιδιαίτερα συνεπής ως προς τα χρησιμοποιούμενα κριτήρια κατά τη νομική αξιολόγηση των απαγορεύσεων πολιτικών κομμάτων. Όπως, πάντως, επισημαίνει ο Wagrاندl, «το άρθρο 17 έχει χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει κλασικά μέτρα της μαχόμενης δημοκρατίας». Ulrich Wagrاندl, “Transnational militant democracy”, *Global Constitutionalism*, 7 (2), 2018, σ. 143-172 (168).

²¹⁹ Το ακροτελεύτιο άρθρο 120 του ελληνικού Συντάγματος, στην παράγραφο 4 - διάταξη με μεγάλο ιστορικό φορτίο, που έγινε τη δεκαετία του 1960 σύνθημα υπέρ της δημοκρατίας ως «1-1-4» (πρόκειται για το άρθρο 114 του Συντάγματος του 1952) - ορίζει: «*Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία*». Στη γερμανική θεωρία υποστηρίζεται, πως η κατοχύρωση ενός δικαιώματος αντίστασης στο κείμενο του Συντάγματος είναι περιττή, καθώς προσπαθεί να ρυθμίσει νομικά κάτι που δεν επιδέχεται νομικής ρύθμισης αλλά επαφίεται στη συνείδηση του κάθε πολίτη. Εάν, δηλαδή, το πραξικόπημα επιτύχει, η επίκληση του δικαιώματος αντίστασης απέναντι στη νέα αυθαίρετη εξουσία προφανώς δεν έχει καμία αξία. Εάν αποτύχει, σε κάθε περίπτωση όσοι αντιστάθηκαν θα επαινεθούν και θα τιμηθούν. Όταν πληρούνται οι προϋποθέσεις για την άσκηση του δικαιώματος αντίστασης, δηλαδή η δημοκρατική κρατική εξουσία έχει καταρρεύσει και αδυνατεί να προστατεύσει τον εαυτό της, η επίκληση της καταρρέουσας έννομης τάξης δεν έχει νόημα για τον πολίτη. Bodo Pieroth / Bernhard Schlink, *Grundrechte – Staatsrecht II*, C.F Müller Verlag, 18^η έκδοση, Χαϊδελβέργη, 2002, σ. 263-264. Η άποψη αυτή, ορθή ίσως από το πρίσμα μιας τυπικής νομικής λογικής, φαίνεται να παραγνωρίζει τη μεγάλη συμβολική αξία της διάταξης, όπως απέδειξε περίτρανα η δεκαετία του 1960 στην Ελλάδα. Ο αριθμός ενός συνταγματικού άρθρου κατέστη ένα από τα πιο γνωστά πολιτικά συνθήματα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

προς τη δημοκρατική συνταγματική τάξη εν γένει, λόγω ακριβώς και της επενδυμένης με αυθεντία θέσης του εκπαιδευτικού.²²⁰

6. Η ΕΠΙΛΥΣΗ ΕΝΟΣ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΔΙΛΗΜΜΑΤΟΣ: ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΟΧΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Από όσα προηγήθηκαν μάλλον πρέπει να αναγνωρίσουμε πως ο John Rawls, η Nancy Rosenblum και ο Jan Werner-Müller έχουν δίκιο.²²¹ Η μαχόμενη δημοκρατία, τα επιμέρους εργαλεία της, η ένταση της μαχητικότητας, τα κρατικά όργανα, που είναι επιφορτισμένα με την επιβολή της και άλλες επιμέρους πτυχές της δεν συνιστούν τόσο ένα ερώτημα προς επίλυση από τον φιλοσοφικό στοχασμό και την πολιτική θεωρία, όσο ένα ζήτημα πρακτικών σταθμίσεων, στις οποίες κάθε δημοκρατική πολιτική κοινότητα προβαίνει ανάλογα με την ιστορία της, την πολιτική της παράδοση και τις εκάστοτε επικρατούσες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Είναι μάλλον αδύνατο να επιλυθεί το παράδοξο της δημοκρατίας κατά τρόπο ικανοποιητικό, καθώς μόνο η απολύτως ακώλυτη κυκλοφορία όλων των ιδεών στο δημόσιο λόγο, η ελεύθερη ίδρυση και λειτουργία όλων των πολιτικών κομμάτων, η ελεύθερη πολιτική δράση και η συμμετοχή όλων των πολιτών γενικά επί ίσοις όροις στη διαδικασία διαμόρφωσης των πολιτικών αποφάσεων μπορούν να θεωρηθούν ως πυλώνες μιας «γνήσιας» δημοκρατίας.

Εξάλλου, ο κίνδυνος κατάχρησης των θεσμών της μαχόμενης δημοκρατίας προκειμένου να περιοριστεί ή να εξαλειφθεί η αντιπολίτευση ή ένας ενοχλητικός πολιτικός αντίπαλος εν γένει είναι αδιαμφισβήτητος και επισημαίνεται ακόμα και από ερευνητές που αποδέχονται χωρίς ιδιαίτερες επιφυλάξεις την αναγκαιότητα και τις εκφάνσεις της μαχόμενης δημοκρατίας στα διάφορα κράτη του κόσμου ως μέσο προστασίας της φιλελεύθερης δημοκρατίας δυτικού τύπου από τα άκρα, τους φανατικούς ισλαμιστές κλπ.²²² Η θεώρηση της Τουρκίας π.χ ως «μαχόμενης δημοκρατίας» επειδή το πολιτικό καθεστώς απαγορεύει «κατ' εξακολούθηση» πολιτικά κόμματα Κούρδων, κομμουνιστών ή ακόμα και

²²⁰ Papier / Durner, σ. 353-354.

²²¹ Βλ. ανωτέρω υπό 1.2.

²²² Π.χ Tyulkina, ό.π, σ. 2.

ισλαμιστών,²²³ μόνο θυμηδία μπορεί να προκαλέσει. Η μαχόμενη δημοκρατία μπορεί πράγματι να οδηγήσει στον αυταρχισμό, στην καταπίεση, στον περιορισμό της πολιτικής ελευθερίας και στον «εθισμό» των κρατικών οργάνων στο να χρησιμοποιούν όλο και πιο συχνά και όλο και πιο εύκολα τα εργαλεία της. Ταυτόχρονα, μπορεί η συχνή χρήση των όπλων της να την καταστήσει λιγότερο αποτελεσματική, καθώς ο αντίπαλος θα προσαρμόζει τη δράση του και την τακτική του απέναντι σύμφωνα με τη «ρουτίνα» εφαρμογής των μέσων άμυνας της δημοκρατίας.²²⁴

Στο άρθρο τους με τον εύγλωττο τίτλο “What’s wrong with Militant Democracy”²²⁵ οι Acceti και Zuckermann ασκούν κριτική στη μαχόμενη δημοκρατία λόγω της αυθαιρεσίας που αυτή αναπόφευκτα εμπεριέχει. Όταν αποφασίζεται ο αποκλεισμός ενός μέρους του δήμου από την πολιτική κοινότητα, η απόφαση αυτή είναι αναπόφευκτα αυθαίρετη. Διότι το ποιοι αποτελούν το δήμο πρέπει να είναι γνωστό εκ των προτέρων, διαφορετικά επερωτώνται διαρκώς τα όρια της πολιτικής κοινότητας, ο «Εχθρός» του Carl Schmitt επανεφευρίσκεται διαρκώς, και αυτό αποτελεί μια εξόχως πολιτική αλλά και αυθαίρετη διαδικασία. Η έλλειψη σαφούς νομικής οριοθέτησης αποδεικνύεται κατά τους συγγραφείς από τη γκάμα των απαγορεύσεων πολιτικών κομμάτων: από την έκκληση για απαγόρευση των φασιστών κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, στον Ψυχρό Πόλεμο τη θέση τους πήραν οι κομμουνιστές και σήμερα διάφορα θρησκευτικά κινήματα θεωρούνται ως απειλές για τη βιωσιμότητα και τη σταθερότητα των δημοκρατικών συστημάτων.²²⁶

²²³ Στο ίδιο, σ. 169-187. Η Tyulkina κάνει λόγο για «μαχόμενο κοσμικό κράτος» (“militant secularism”) αναφερόμενη στην περιβόητη απαγόρευση του «Κόμματος της Ευημερίας» (“Refah Partisi”) του Necmettin Erbakan στις 16.1.1998. Η απαγόρευση και η διάλυση από το τουρκικό Συνταγματικό Δικαστήριο του μεγαλύτερου κόμματος της χώρας, με συμμετοχή μάλιστα στην κυβέρνηση – στην οποία προήδρευε ως πρωθυπουργός ο Erbakan – αποτελεί σε κάθε περίπτωση ακραία παρέμβαση στη δημοκρατική πολιτική ζωή. Η απαγόρευση έχει κατακριθεί σφοδρά στη νομική θεωρία, παρά το γεγονός ότι το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων την επικύρωσε ως σύμφωνη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η απόφαση αυτή ομοίως δέχθηκε τα βέλη της κριτικής. Αντί πολλών, Rijkema, *Militant democracy*, ό.π, σ. 146-153 με περαιτέρω παραπομπές. Στην απόφαση αυτή, πάντως, το Δικαστήριο του Στρασβούργου δέχτηκε πως η δράση των κομμάτων σε μια δημοκρατία πρέπει να πληροί δύο προϋποθέσεις: α) οι μέθοδοί τους πρέπει να είναι νόμιμες και δημοκρατικές και 2) οι σκοποί τους πρέπει να είναι συμβατοί με θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές. ECHR, Case of Refah Partisi and others vs. Turkey, 2003, σκ. 98.

²²⁴ Michael Minkeberg, “Repression and reaction: militant democracy and the radical right in Germany and France”, *Patterns of Prejudice*, 40 (1), σ. 25-44 (39). Υπό αυτή την οπτική μπορούμε να σκεφτούμε την τακτική των Γερμανών νεοναζί π.χ να χρησιμοποιούν παρηλλαγμένα ναζιστικά σύμβολα προκειμένου να παρακάμψουν την απαγόρευση χρήσης του αγκυλωτού σταυρού και άλλων ναζιστικών συμβόλων σύμφωνα με τον γερμανικό ποινικό κώδικα.

²²⁵ Βλ. υποσημ. 183.

²²⁶ Acceti / Zuckerman, ό.π, σ. 183-186.

Ο κίνδυνος που αποτελεί η μαχόμενη δημοκρατία για τις πολιτικές ελευθερίες και την ποιότητα εν τέλει του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος, όπως καταδεικνύεται και από την εναλλαγή «εσωτερικών εχθρών» στη σύγχρονη ιστορία και τις διακυμάνσεις της νομολογίας των εθνικών και διεθνών δικαστηρίων επάνω στα ζητήματα αυτά, δικαιώνει τους συγγραφείς, τουλάχιστον εν μέρει. Διότι η θέση τους ότι ένα μέρος του δήμου, μέσω της απαγόρευσης π.χ ενός πολιτικού κόμματος, αποκλείεται από την πολιτική κοινότητα είναι υπερβολική. Σε καμία εκδοχή της μαχόμενης δημοκρατίας δεν προβλέπεται ο «πολιτικός θάνατος», δηλαδή η εσαεί αποστέρηση πολιτικών δικαιωμάτων ή ο εν γένει αποκλεισμός από την πολιτική ζωή και τη δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Οι νομοθετικοί ή συνταγματικοί περιορισμοί στην ελευθερία του λόγου υποχρεώνουν ίσως σε μετριασμό κάποιων τοποθετήσεων και εκφράσεων - τουλάχιστον όταν απευθύνεται κανείς στο ευρύ κοινό - αλλά κανείς δεν στερείται εν γένει το δικαίωμά του να εκφράζει εγγράφως ή προφορικά τις απόψεις του, ενώ η απαγόρευση και διάλυση ενός πολιτικού κόμματος δεν σημαίνει ότι οι ψηφοφόροι του δεν μπορούν να ψηφίσουν κάτι άλλο ή να ιδρύσουν νέο, συγγενές κόμμα.²²⁷ Επομένως, δεν πρόκειται για αποκλεισμό – έστω προσωρινό - από την πολιτική κοινότητα, όπως ήταν π.χ το μέτρο του εξοστρακισμού στην αρχαία Αθήνα.²²⁸

Σε κάθε περίπτωση πρέπει να στέκεται κανείς πάντα με εξαιρετική επιφύλαξη απέναντι στα εργαλεία της μαχόμενης δημοκρατίας, διότι ο βολονταρισμός της πλειοψηφίας, η δυσχέρεια ασφαλούς εφαρμογής των κριτηρίων που επιτρέπουν την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων στην κάθε περίπτωση, η εκ των πραγμάτων συντηρητική φύση του θεσμού, που δυσχεραίνει τη ριζική μεταβολή του status quo και την κοινωνική αλλαγή, η από τη φύση του πράγματος ομορτοουνιστική επίκληση της²²⁹ και όλοι οι κίνδυνοι κατάχρησής της εν γένει, επιβάλλουν να προτιμούμε στη θέση της την ανοιχτή διαμάχη των ιδεών και τον απρόσκοπτο πολιτικό ανταγωνισμό όλων των πολιτικών δυνάμεων με τελικό

²²⁷ Wagrandl, "Transnational militant democracy", ό.π, σ. 153-154. Εφόσον το νέο κόμμα δεν είναι σχεδόν ταυτόσημο με το απαγορευμένο, όσον αφορά τον προγραμματικό του λόγο και στόχευση αλλά διαφοροποιείται σε κάποιο βαθμό από αυτό (υιοθετώντας π.χ πιο μετριοπαθείς θέσεις), μπορούμε να πούμε σχεδόν μετά βεβαιότητας πως δεν θα καταλαμβάνεται από την αρχική απαγόρευση και δεν θα αντιμετωπίσει προβλήματα κατά τη λειτουργία του από τις κρατικές αρχές.

²²⁸ Για μια περιγραφή της λειτουργίας του εξοστρακισμού στην αρχαία Αθήνα βλ. το σχετικό άρθρο της Μαλκορούλου που αναφέρεται στην υποσημ. 150.

²²⁹ Ακόμα και ένα προδήλως αντιδημοκρατικό κόμμα, που προπαγανδίζει π.χ ανοιχτά και χωρίς περιστροφές την ανάγκη καταστροφής της δημοκρατίας, δεν πρόκειται να απαγορευτεί, εάν η πολιτική εξουσία δεν αποφασίσει να εκκινήσει τη σχετική διαδικασία λαμβάνοντας υπόψη την πολιτική και κοινωνική συγκυρία, τα οφέλη και τη ζημία - και με μικροπολιτικά κριτήρια ενδεχομένως - από μια τέτοια κίνηση κλπ. Δέσμοι αρμοδιότητα της εκτελεστικής εξουσίας εν προκειμένω δε νοείται.

κριτή το δήμο. Ακόμα και οι εχθρικές προς τη δημοκρατία τάσεις, πέραν του γεγονότος ότι ευνοούνται και ενισχύονται από συγκεκριμένους και εντοπίσιμους κοινωνικοπολιτικούς παράγοντες, καταπολεμώνται πιο αποτελεσματικά όχι από αιτήσεις απαγόρευσης και Συνταγματικά Δικαστήρια αλλά από τη δημοκρατική κοινωνική πλειοψηφία, εφόσον αυτή υφίσταται.²³⁰ Όπως διατύπωσε πριν από εέν περίπου αιώνα, το 1923, ο Πρώσος Υπουργός Εσωτερικών και Σοσιαλδημοκράτης Carl Severing: «Ένα πραγματικό πνευματικό κίνημα δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί με το αστυνομικό ξίφος και η απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος εξαιτίας των πολιτικών του στόχων θα ήταν μια παράφρων αρχή».²³¹

Αναπόφευκτα, όμως, τίθεται το ερώτημα, εάν η επιβαλλόμενη επιφυλακτικότητα απέναντι στην έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας οδηγεί αναπόδραστα στην απόλυτη θέση του Hans Kelsen, πως δηλαδή μια δημοκρατία που προσπαθεί να καταστείλει τις αντιδημοκρατικές πολιτικές δυνάμεις παύει η ίδια να είναι δημοκρατία. Εάν, δηλαδή, οι ιδέες και τα πολιτικά προγράμματα κρίνονται αποκλειστικά στην πολιτική αρένα και οι πάντες έχουν το δικαίωμα να ακούγονται και να κρίνονται από τον λαό χωρίς νομικούς περιορισμούς και κατασταλτικά μέτρα εκ μέρους της κρατικής εξουσίας, ακόμη και εάν τα μέτρα αυτά έχουν την υποστήριξη της δημοκρατικής πλειοψηφίας. Αυτή, άλλωστε, είναι μια βασική πτυχή της δημοκρατίας, ότι δηλαδή ακόμα και η πιο αμελητέα μειοψηφία μπορεί να διεκδικεί – στο μέτρο των δυνατοτήτων της – το να καταστεί κάποια μέρα πλειοψηφική πολιτική δύναμη.

Για να δώσουμε τη δική μας απάντηση θα στραφούμε στον Ernesto Laclau και θα θέσουμε εκ νέου το ερώτημα περί της νομιμοποίησης της μαχόμενης δημοκρατίας υπό μια οπτική που θυμίζει το παράδοξο της ανεκτικότητας του Karl Popper. Ο Laclau επισημαίνει πως δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η θέση περί απεριόριστης, απροϋπόθετης ανεκτικότητας, καθώς αυτή μπορεί να οδηγήσει στην εγκαθίδρυση μιας απολύτως μη ανεκτικής κοινωνίας υπό το πρόσχημα της ανεκτικότητας. Εξάλλου, υπάρχουν πρακτικές, τις οποίες η ηθική συνείδηση των περισσότερων μελών μιας κοινότητας δεν μπορεί να ανεχθεί. Τι είναι ανεκτό και τι όχι σε μια κοινωνία, όμως, δεν ορίζεται από το δίπολο ανεκτικότητα/μη ανεκτικότητα

²³⁰ Άλλωστε, η ίδια η μαχόμενη δημοκρατία είναι λειτουργική μόνο στο βαθμό που υφίσταται ήδη μια δημοκρατική πλειοψηφία, η οποία αμύνεται απέναντι σε μια αντιδημοκρατική μειοψηφία και προσπαθεί να αποτρέψει την ενίσχυσή της. Εάν τελικά αποτύχει και διαμορφωθεί μια αντιδημοκρατική πλειοψηφία, είναι προφανές πως η μαχόμενη δημοκρατία στερείται κάθε νοήματος. Wagrandl, "Transnational militant democracy", ό.π, σ. 149-150.

²³¹ Αναφέρεται στο Meier, ό.π, σ. 18.

αλλά διαμορφώνεται σε έναν άλλο τόπο. Είναι βέβαιο, πάντως, πως η ανεκτικότητα έχει νόημα, μόνο όταν αφορά ιδέες και πρακτικές που αποδοκιμάζουμε και μας ενοχλούν. Ανεκτικότητα απέναντι σε ιδέες που συμπαθούμε, ή έστω μας είναι αδιάφορες, στερείται νοήματος. Η ανεκτικότητα, υπό αυτή την έννοια λοιπόν, είναι απαραίτητη για να οικοδομήσουμε κοινωνίες με επαρκή βαθμό διαφοροποίησης ως προς την αντίληψη του ορθού και του αγαθού. Χωρίς αυτή την ποικιλία είμαστε εκτεθειμένοι στον διαρκή κίνδυνο ενός εμφυλίου πολέμου.

Εάν, όμως, η βιωσιμότητα μιας κοινωνίας εξαρτάται από την ανεκτικότητα που επιδεικνύουν τα μέλη της, προκύπτει πως η ανεκτικότητα αυτή δεν μπορεί να είναι απεριόριστη, καθώς αυτό θα ήταν εξίσου καταστροφικό με την επιβολή μιας και μόνης ολοκληρωτικής ηθικής αντίληψης. Η μη ανεκτικότητα απέναντι σε κάποιες πρακτικές ή ιδέες, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανεκτικότητα μας απέναντι σε άλλες. Η μη ανεκτικότητα αποτελεί συνθήκη τόσο της δυνατότητας όσο και της αδυνατότητας της ανεκτικότητας. Ο τόπος που καθορίζεται το τι ανέχεται η κάθε κοινωνία είναι ο τόπος του Πολιτικού, εκεί που δίδεται η μάχη για την ηγεμονία, ένας τόπος ρευστός, ευμετάβλητος.²³²

Λόγω ακριβώς των κινδύνων, που ελλοχεύουν στον καθορισμό του μη ανεκτού από την κρατική εξουσία,²³³ από την κοινωνική πλειοψηφία ή από οποιονδήποτε εν γένει φορέα αυθεντίας σε έναν κοινωνικοπολιτικό σχηματισμό, η προσέγγισή μας οφείλει να είναι μεν εξαιρετικά προσεκτική και περιοριστική αλλά πρέπει ταυτόχρονα – εάν αποδεχτούμε τη θέση του Laclau - να εντοπίσουμε αυτό που (πρέπει να) τίθεται εκτός πολιτικής διαπραγμάτευσης στις σημερινές κοινωνίες. Η θέση της μελέτης αυτής είναι πως το μη ανεκτό, αυτό που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο περιοριστικών και κατασταλτικών μέτρων χωρίς να μπορεί να γίνει πειστικά λόγος για διακινδύνευση της ποιότητας της δημοκρατίας και των συμμετοχικών δικαιωμάτων των πολιτών είναι η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία και πρακτική, όπως τις βίωσε η ανθρωπότητα κατά τα έτη 1933-1945 κυρίως –

²³² Ernesto Laclau, “Deconstruction, Pragmatism, Hegemony”, στο: Simon Critchley / Chantal Mouffe (επιμ.), *Deconstruction and Pragmatism*, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη, 1996, σ. 47-68 (50-52).

²³³ Στοχαστές που εντάσσονται στη φιλελεύθερη πλουραλιστική παράδοση απορρίπτουν απόπειρες νομιμοποίησης της έλλειψης ανεκτικότητας απέναντι σε συγκεκριμένες ιδέες και απόψεις, διότι φοβούνται τη δημιουργία μιας πανίσχυρης κρατικής εξουσίας ή ορθοδοξίας, που θα περιορίζει με αυθαίρετο τρόπο τις ελευθερίες των ατόμων και των μειονοτήτων. Yossi Nehushtan, “The limits of tolerance: A substantive – liberal perspective”, *Ratio Juris*, 20 (2), 2007, σ. 230-257 (247).

αλλά όχι αποκλειστικά – μέσω της άσκησης κυβερνητικής εξουσίας από το NSDAP και τις επιμέρους οργανώσεις του στη Γερμανία.

Η χάραξη της γραμμής στο ναζισμό δεν είναι αυθαίρετη. Ερείδεται στην εγγενή εγκληματική φύση της ναζιστικής ιδεολογίας, η οποία είναι εμποτισμένη με ακραίο βιολογικό ρατσισμό²³⁴ και βίαιο αντισημιτισμό.²³⁵ Το αποκορύφωμα της ιδεολογίας αυτής ήταν το Ολοκαύτωμα ή - με τα λόγια του σπουδαίου Claude Lanzmann - «*το Ολοκαύτωμα ήταν η αναπαράσταση του Ναζισμού*».²³⁶ Η σύνδεση μεταξύ των ιδεολογικών οριζουσών του εθνικοσοσιαλισμού και της μαζικής, βιομηχανοποιημένης εξόντωσης εκατομμυρίων ανθρώπων είναι αιτιώδης. Δεν πρόκειται για παραχάραξη, αλλοίωση ή διαστρέβλωση της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας από τον Hitler και τους συνοδοιπόρους τους αλλά για πιστή εφαρμογή της.²³⁷ Ανεξάρτητα από την επί δεκαετίες συνεχιζόμενη διαμάχη ανάμεσα σε ιστορικούς και άλλους κοινωνικούς επιστήμονες σχετικά με τη μοναδικότητα (“uniqueness”) του Ολοκαυτώματος,²³⁸ ο αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ ιδεολογίας και εγκλήματος αρκεί για

²³⁴ Ο ιταλικός φασισμός δεν χαρακτηριζόταν από τον επιθετικό, βιολογικό ρατσισμό του εθνικοσοσιαλισμού, αν εξαιρέσουμε βέβαια κάποιους φανατικούς αντισημίτες που εντάχθηκαν από την αρχή στις τάξεις του. Είχε περισσότερο πολιτισμικό χαρακτήρα και επεδίωκε την αναμόρφωση των Ιταλών, που θα μολιάζονταν δήθεν με το πνεύμα της Αιώνιας Ρώμης. Griffin, ό.π, σ. 91-92.

²³⁵ Το φασιστικό ιταλικό καθεστώς επέδειξε ελάχιστα σημάδια αντισημιτισμού για διάστημα δεκαέξι ετών αφότου ανέλαβε την εξουσία. Περίπου διακόσιοι Εβραίοι έλαβαν μέρος στην πορεία προς την Ρώμη, ενώ Εβραίοι βιομήχανοι και μεγάλοι γαιοκτήμονες χρηματοδότησαν αρχικά τον Mussolini. Ο ίδιος διατηρούσε στενές φιλικές σχέσεις με Εβραίους, όπως ο Aldo Finzi, μέλος του φασιστικού κόμματος αρχικά, και είχε Εβραία ερωμένη, τη Margheritta Sarfatti, συγγραφέα της πρώτης επίσημης βιογραφίας του. Ο Paxton θεωρεί κατά συνέπεια προβληματικό να θεωρείται πως ο αντισημιτισμός αποτελεί την ουσιώδες γνώρισμα του φασισμού. Paxton, ό.π, σ. 21-22. Είναι λάθος, πάντως, να εξαλείφεται παντελώς ο αντισημιτισμός από τα βασικά γνωρίσματα του φασισμού. Ορθότερη είναι η επισήμανση, πως δεν ήταν **εξ αρχής** συστατικό του ιταλικού φασισμού. Λιόσης, ό.π, σ. 381.

²³⁶ Claude Lanzmann, “From the Holocaust to the *Holocaust*”, Telos, 42, 1979, σ. 137-143 (140).

²³⁷ Το 1944 ο γερμανικός τύπος δημοσίευσε τον ακόλουθο ορισμό του «Εβραίου» (προερχόμενος προφανώς από κάποια κυβερνητική υπηρεσία): «*Ένας ψευδο-λαός με συγκολλητική ουσία την κληρονομική εγκληματικότητα*» (“*eine zu einem Scheinvolk zusammengeschlossene Erbkriminalitaet*”). Η κυβερνητική υπηρεσία συνεχίζει ως εξής: «*Η εξολόθρευση των Εβραίων δεν αποτελεί απώλεια για την ανθρωπότητα αλλά είναι τόσο χρήσιμη όσο η θανατική ποινή ή η προληπτική κράτηση εναντίον των άλλων εγκληματιών*». Αναφέρεται στο Emil L. Fackenheim, “Raul Hilberg and the Uniqueness of the Holocaust”, Holocaust and Genocide Studies 3 (4), 1988, σ. 491-494 (494, υποσημ. 6).

²³⁸ Η σχετική βιβλιογραφία είναι τεράστια. Μια επισκόπηση μέχρι το 1992 βρίσκεται στο Alan Rosenberg / Evelyn Silvermann, The issue of the Holocaust as a unique event, στο Michael N. Dobkowski / Isidor Wallimann (επιμ.), *Genocide in Our Time. An annotated bibliography with analytical introductions*, Pierian Press, Μίσιγκαν, 1992, σ. 47-65. Πολύ πρόσφατα ο Αμερικάνος φιλόσοφος Steven Katz επικύρωσε την αρχική του θέση - διατυπωμένη πρώτη φορά το 1981 - περί μοναδικότητας του Ολοκαυτώματος, «μετά από 40 χρόνια έρευνας» όπως λέει ο ίδιος, αφού το συγκρίνει με άλλα ιστορικά γεγονότα που φέρουν τα χαρακτηριστικά της γενοκτονίας ή της μαζικής εξόντωσης (μεταφορά σκλάβων στον Νέο Κόσμο από την Αφρική, σταλινικά gulag, εποικισμός της Αμερικής). Steven T. Katz, “The issue of the Uniqueness of the Holocaust: After forty years of study”, A Journal of Jewish Ideas and Experience, 40 (1), 2020, σ. 1-23.

να μπορέσουμε με ασφάλεια να χαράξουμε το όριο ανάμεσα στον πολιτισμό και τη βαρβαρότητα.

Η αναγνώριση της εγγενούς εγκληματικότητας μιας ιδεολογίας φυσικά δεν σημαίνει την απαγόρευση αυτής. Οι ιδέες και το φρόνημα δεν αστυνομεύονται ούτε το ποινικό δίκαιο ενδιαφέρεται για τους λόγους που αποτρέπουν κάποιους από το να εγκληματήσουν. Αρκεί το ότι δεν το πράττουν για να αφεθούν ήσυχοι από την κρατική εξουσία ως νομοταγείς πολίτες. Εάν κάποιος αμετανόητος νεοναζί δεν επιτίθεται βιαίως π.χ στους Εβραίους συμπολίτες του γιατί τους απεχθάνεται τόσο πολύ που θεωρεί πως δεν αξίζει καν τον κόπο να ασχοληθεί με αυτούς, μπορούμε να πούμε πως συμμορφώνεται πλήρως με τις επιταγές της έννομης τάξης και τους βασικούς κανόνες της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης. Τα εθνικοσοσιαλιστικά ιδεολογήματα θα βρίσκουν πρόσφορο έδαφος σε κάποιο τμήμα του πληθυσμού και οι (φιλο)ναζί θα υπάρχουν πάντα ανάμεσά μας.

Αυτό που μπορεί, όμως, να περιοριστεί είναι η συλλογικά οργανωμένη έκφραση και προπαγάνδισή του ναζισμού μέσω πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων με ευθεία αναφορά στην εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, ακριβώς λόγω της αυξημένης επικινδυνότητας που συνεπάγεται η μετάβαση από τις ατομικές πεποιθήσεις του μεμονωμένου πολίτη - τις οποίες μπορεί ενδεχομένως να μοιράζεται με την οικογένειά του και τον κοινωνικό του περίγυρο –στη διάχυση της ναζιστικής ιδεολογίας μέσω ενός συνεκτικού κομματικού μηχανισμού, που διαθέτει π.χ εφημερίδα, ιστοσελίδα, τοπικές οργανώσεις κλπ. Εάν ο ναζισμός είναι εγκληματική ιδεολογία, η οργανωμένη επιδίωξή της καθιστά πιθανότερο το πέρασμα – κάποια στιγμή – από τη θεωρία στην πράξη και την τέλεση– για άλλη μια φορά – του εγκλήματος. Η προληπτική άμυνα απέναντι σε αυτό το ενδεχόμενο είναι, σύμφωνα με την εδώ υποστηριζόμενη θέση, νομιμοποιημένη, διότι εδώ βρισκόμαστε ήδη στον προθάλαμο της βίας και του εγκλήματος. Άλλωστε, τα εμπειρικά δεδομένα από την οργάνωση και τη δράση των νεοναζιστικών κομμάτων και οργανώσεων ανά την υφήλιο αποδεικνύουν πως η βία και ο εκφοβισμός είναι εγγεγραμμένα στο πολιτικό γενετικό τους υλικό. Ο «Εχθρός» (Εβραίος, έγχρωμος, κομμουνιστής, ομοφυλόφιλος κλπ.) θα εκφοβιστεί ή θα χτυπηθεί μέχρις ότου η δύναμη του κόμματος επιτρέψει και τη φυσική του εξόντωση.²³⁹

²³⁹ Η οργάνωση και η δράση της Χρυσής Αυγής στα καθ' ημάς είναι το εναργέστερο παράδειγμα του πως λειτουργεί μια «υποδειγματική» νεοναζιστική οργάνωση στις μέρες μας, ειδικά εάν αφήνεται σχετικά ανενόχλητη από τις κρατικές αρχές και το πολιτικό σύστημα εν γένει. Η έρευνα του δημοσιογράφου-συγγραφέα

Αυτό δεν αποτελεί εικασία αλλά βέβαιο συμπέρασμα αντλούμενο από την ιστορική εμπειρία, η οποία δεν μπορεί να μένει αναξιοποίητη όταν στοχαζόμαστε πάνω στα θεμέλια και τις στοιχειώδεις αρχές της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης.

Ο Frankenberg στο άρθρο του με τον εύγλωττο τίτλο «Ο Κυρίαρχος που μαθαίνει» (“The learning sovereign”) αναφέρεται σε αυτή ακριβώς την παιδευτική διάσταση της ιστορικής εμπειρίας για έναν δημοκρατικό – και όχι απολυταρχικό - Κυρίαρχο. «*Τα γεγονότα του παρελθόντος μπορεί να ολοκληρώνονται γραμματικώς αλλά ποτέ ιστορικά*».²⁴⁰ Συγκεκριμένες ιστορικές εμπειρίες μπορούν να αποκλειστούν από την πιθανότητα να επανεμφανιστούν, με την ίδια ή παραπλήσια μορφή, ακριβώς γιατί διδασκόμαστε από τα λάθη – ή τα εγκλήματα – του παρελθόντος. Η δημοκρατική εξουσία οφείλει, μάλιστα, να μαθαίνει διαρκώς, ακριβώς γιατί είναι ανοιχτή σε αυτή τη διαδικασία σώρευσης γνώσης. Ο Frankenberg ολοκληρώνει το άρθρο του λέγοντας πως ο Κυρίαρχος που μαθαίνει έχει προφανώς το δικαίωμα να σφάλει αλλά ταυτόχρονα πρέπει να αποφεύγει τα σοβαρά λάθη, όταν αυτό είναι εφικτό.²⁴¹

Στην πολιτική θεωρία αυτή ακριβώς η σύνδεση της δημοκρατικής εγρήγορσης με την ιδιαίτερη ιστορική εμπειρία κάθε χώρας βαφτίστηκε «αρνητικός ρεπουμπλικανισμός» (“negative republicanism”). Η δημοκρατική κοινωνία «εξορκίζει» τις αδικίες που διέπραξε στο παρελθόν και λαμβάνει μέριμνα – στο όνομα της δημοκρατίας - ώστε να μην ξανασυμβούν.²⁴² Ο αρνητικός ρεπουμπλικανισμός ορίζεται ως τέτοιος, ακριβώς γιατί λόγω της ιστορικής εμπειρίας της πολιτικής κοινότητας τίθενται κάποιου είδους περιορισμοί στη συμμετοχή στα κοινά (π.χ δεν υφίσταται απόλυτη ελευθερία ίδρυσης και λειτουργίας πολιτικών κομμάτων). Η δημόσια σφαίρα δεν είναι απροϋπόθετα προσβάσιμη.²⁴³ Αναφερθήκαμε ήδη επιγραμματικά στην αντιναζιστική στόχευση της αυστριακής έννομης τάξης.²⁴⁴ Ως τυπικό παράδειγμα «αρνητικού ρεπουμπλικανισμού» παρατίθεται επιπροσθέτως η Ιταλία, το Σύνταγμα της οποίας απαγορεύει ρητά την αναδιοργάνωση, υπό οιαδήποτε μορφή, του διαλυθέντος μουσολινικού Φασιστικού Κόμματος (“Partito Nazionale

Δημήτρη Ψαρρά σχετικά με τη Χρυσή Αυγή και την πορεία της από την πρώτη της εμφάνιση μέχρι σήμερα είναι ανεκτίμητη (βλ. υποσημ. 18 και 36).

²⁴⁰ Frankenberg, ό.π, σ. 19.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 30.

²⁴² Niesen, ό.π, σ. 83. Ο όρος «αρνητικός ρεπουμπλικανισμός» ανήκει στον Niesen.

²⁴³ Frankenberg, ό.π, σ. 33.

²⁴⁴ Βλ. υποσημ. 189.

Fascista” - PNF).²⁴⁵ Η συμβολική διάσταση της απαγόρευσης είναι προφανής αλλά η πρακτική της αξία περιορισμένη, καθώς στη μεταπολεμική ιταλική ιστορία απαγορεύτηκε βάσει αυτής μόνο η ακροδεξιά τρομοκρατική “Ordine Nuovo”. Αντίθετα, δεν εμπόδισε τους νοσταλγούς του Mussolini να ιδρύσουν το 1946 το νεοφασιστικό «Ιταλικό Κοινωνικό Κίνημα» (“Movimento Sociale Italiano”), το οποίο μετεξελίχθηκε στην «Εθνική Συμμαχία» (“Alleanza Nazionale”) του Gianfranco Fini το 1995.²⁴⁶ Το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, πάντως, θεωρεί συμβατές με το Σύνταγμα διατάξεις που περιορίζουν τον εγκλημασμό του φασισμού ή άλλες φασιστικές εκδηλώσεις, κάνοντας αναφορά στην αποτροπή του κινδύνου αναδιοργάνωσης του Φασιστικού κόμματος.²⁴⁷ Η πρακτική χρησιμότητα του ιταλικού αρνητικού ρεπουμπλικανισμού, αν και περιορισμένη, δεν πρέπει να υποτιμάται τελείως.

Η εμπειρία της ναζιστικής διακυβέρνησης, όμως, δεν μπορεί να περιχαρακωθεί σε κρατικά σύνορα και εθνικά όρια. Η έκταση και η ένταση της εγκληματικής δραστηριότητας των τακτικών γερμανικών στρατευμάτων²⁴⁸ και των άλλων οργανώσεων του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους δεν αφορά μόνο τους Γερμανούς. Άλλωστε συμμετοχοί στη βαρβαρότητα ήταν και οι συνοδοιπόροι τους σε διάφορες - κατεχόμενες ή μη - χώρες. Σε κάποιες περιπτώσεις οι μιμητές ξεπερνούσαν σε αγριότητα και ενθουσιασμό τους Γερμανούς Ναζί.²⁴⁹ Το πρόβλημα δεν είναι πρωτίστως των Γερμανών, μολονότι αυτοί φέρουν το κύριο βάρος της πολιτικής, ποινικής, ηθικής και μεταφυσικής ευθύνης, όπως έχει εννοιολογήσει τα είδη της γερμανικής ευθύνης ο γερμανοελβετικής καταγωγής φιλόσοφος

²⁴⁵ Η στενή σύνδεση του αρνητικού ρεπουμπλικανισμού με το ιστορικό παρελθόν της κάθε χώρας δεν θα μπορούσε να είναι πιο προφανής. Η ρητή αναφορά σε συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα, το μουσολινικό PNF, δεν θίγει π.χ νεοναζιστικά κόμματα ή οργανώσεις. Ο ιταλικός συνταγματικός αντιφασισμός δεν είναι και αντιναζισμός, τουλάχιστον όχι υποχρεωτικά.

²⁴⁶ Niesen, ο.π, σ. 92.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 95.

²⁴⁸ Παρά την απόπειρα εκ μέρους κάποιων Γερμανών ιστορικών, πολιτικών, συλλόγων βετεράνων και γερμανικών μέσων ενημέρωσης να δικαιολογήσουν τα εγκλήματα της Wehrmacht και να επιρρίψουν όλη την ευθύνη στα SS ή σε άλλους μηχανισμούς του χιτλερικού κράτους, ο τακτικός γερμανικός στρατός ευθύνεται για αναρίθμητα εγκλήματα πολέμου παρά το γεγονός πως ελάχιστα από αυτά έφτασαν προς διερεύνηση και απόδοση ευθυνών σε κάποια δικαστική αίθουσα. Οι δύο κινητές εκθέσεις του Ινστιτούτου του Αμβούργου για την Κοινωνική Έρευνα (“Hamburger Institut für Sozialforschung”), που παρουσιάστηκαν στη Γερμανία τα έτη 1995-1999 η πρώτη και 2001-2004 η δεύτερη και φέρουν τον τίτλο «Εγκλήματα της Wehrmacht» καταγράφουν ένα σημαντικό μέρος της συνολικής εγκληματικής δράσης του γερμανικού στρατού. Οι σφοδρές αντιδράσεις που προκάλεσαν έχουν αφήσει μέχρι σήμερα το στίγμα τους στην αυτοσυνειδησία του γερμανικού λαού. Ενδεικτικός ο τίτλος του άρθρου της 5^{ης} Μαρτίου του 2020 του ραδιοτηλεοπτικού μέσου NDR: «Πώς μια έκθεση δίχασε του Γερμανούς», διαθέσιμο στο <https://www.ndr.de/geschichte/chronologie/Wehrmachtsausstellung-loest-1995-Proteste-aus,wehrmachtsausstellung100.html> (ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 12.1.2021).

²⁴⁹ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ρουμανίας, η οποία θέσπισε το 1940 σκληρότερη αντιεβραϊκή νομοθεσία ακόμη και από τη Γερμανία, ενώ οι σφαγές και οι εκτοπίσεις των Εβραίων στη χώρα υπερέβησαν κάθε προηγούμενο. Άρεντ, ό.π, σ. 152-154.

και ψυχίατρος Karl Jaspers.²⁵⁰ Διότι αναμφισβήτητα μπορεί να γίνει λόγος για αυξημένη «γερμανική ευθύνη», που επιβάλλει ιδιαίτερες υποχρεώσεις στην γερμανική κοινωνία. Ο ναζισμός, όμως, ως ιδεολογία, δεν συναρτάται με κάποια μοναδικά, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γερμανικού λαού, όπως ενίοτε υποστηρίζεται.²⁵¹ Εάν ο εθνικοσοσιαλισμός κατέλαβε την εξουσία στη Γερμανία πριν μερικές δεκαετίες – υπό τις δεδομένες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες του Μεσοπολέμου – μπορεί στο μέλλον να εμφανιστεί αλλού εκ νέου ως κυρίαρχη πολιτική δύναμη, έστω και με παραλλαγμένα χαρακτηριστικά. Το περίφημο απόφθεγμα του Primo Levi ισχύει πέρα για πέρα: « Πρέπει να ακουστούμε: πάνω και πέρα από την προσωπική μας εμπειρία, γίναμε συλλογικά μάρτυρες ενός θεμελιώδους απρόβλεπτου συμβάντος, θεμελιώδους ακριβώς επειδή ήταν απρόβλεπτο, ουδείς το είχε προβλέψει. Συνέβη, επομένως μπορεί να συμβεί ξανά. Αυτή είναι η ουσία όσων έχουμε να πούμε. Μπορεί να ξανασυμβεί, και μπορεί να ξανασυμβεί οπουδήποτε».²⁵² Ο ναζισμός έχει πρωτίστως κοινωνικές και οικονομικές αιτίες, χωρίς αυτό να σημαίνει πως η πολιτική και πολιτισμική παράδοση μιας κοινωνίας (π.χ περισσότερο ή λιγότερο φανατισμένος αντισημιτισμός ανά τους αιώνες) είναι άνευ σημασίας για την ιστορική εξέλιξη.

Η ναζιστική ιδεολογία είναι εγκληματική, ανεξαρτήτως τόπου εφαρμογής, τυχόν παραλλαγών στην εμφάνισή της και επιμέρους τάσεων και ρευμάτων εντός αυτής.²⁵³ Το

²⁵⁰ Karl Jaspers, *Το πρόβλημα της γερμανικής ευθύνης* (μτφρ. Στέφανου Ροζάνη), Έρασμος, Αθήνα, 2016, σ. 36-41. Ο Jaspers τόνισε σε ραδιοφωνική συνέντευξη πριν αρχίσει η δίκη του Adolf Eichmann στην Ιερουσαλήμ το 1961, πως «το έγκλημα κατά των Εβραίων ήταν και έγκλημα κατά του ανθρώπινου είδους, και συνεπώς μπορεί να το κρίνει μόνο δικαστήριο που απαρτίζεται από αντιπροσώπους όλου του ανθρώπινου είδους». Αναφέρεται στο Άρεντ, ό.π, σ. 210.

²⁵¹ Το πλέον γνωστό παράδειγμα τέτοιας προσέγγισης είναι η μελέτη – προερχόμενη από τη διδακτορική διατριβή - του Αμερικάνου πολιτικού επιστήμονα Daniel Goldhagen με τον εύγλωττο τίτλο: «*Πρόθυμοι Δήμιοι: Οι εκτελεστές του Χίτλερ ("Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the Holocaust")*», που κυκλοφόρησε το 1996 και προκάλεσε το παγκόσμιο ενδιαφέρον αλλά δέχτηκε και σφοδρή κριτική. Ο Goldhagen θεωρεί τον αντισημιτισμό φυσική έκφραση ενός αντιεβραϊκού πάθους που συμμεριζόταν παλαιόθεν η πλειονότητα των Γερμανών. Η εξόντωση των Εβραίων οφείλεται κατά το συγγραφέα στο γεγονός ότι ο αντισημίτης - με το δικό του, μοναδικό τρόπο - γερμανικός λαός επιθυμούσε το θάνατό τους. «*Έτσι καταδίκασε ένα ολόκληρο έθνος*», γράφει χαρακτηριστικά ο Ian Kershaw. Ian Kershaw, *Der NS-Staat. Geschichtsinterpretationen und Kontroversen im Überblick*, Rororo, Αμβούργο, 1999, σ. 379. Η κριτική προς τον Goldhagen συνοψίζεται στη μομφή περί υπεραπλούστευσης και μονομέρειας που διέπει το σύνολο της μελέτης του.

²⁵² Η Arendt υποστηρίζει, πως από τη στιγμή που πρωτογίνεται ένα συγκεκριμένο έγκλημα η πιθανότητα να ξαναγίνει είναι μεγαλύτερη από την πιθανότητα να διαπραχθεί για πρώτη φορά. Ένα πρωτοφανές έγκλημα, μόλις διαπραχθεί, αποτελεί πιθανό προηγούμενο για το μέλλον. Άρεντ, ό.π, σ. 213.

²⁵³ Όπως ο «στρασερισμός», εκ των αδερφών Otto και Gregor Strasser, οι οποίοι εκπροσωπούσαν την υποτιθέμενη «αριστερή πτέρυγα» του NSDAP με πιο έντονη αντικαπιταλιστική χροιά. Ο αντισημιτισμός τους ήταν κυρίως οικονομικός και όχι βιολογικός, ενώ απέρριπταν την «Αρχή του Αρχηγού» (*"Führerprinzip"*). Ο Gregor Strasser δολοφονήθηκε στη Νύχτα των Μεγάλων Μαχαιριών το 1934. Σήμερα υπάρχουν ακόμα ομάδες

στρατόπεδο συγκέντρωσης είναι το «σήμα κατατεθέν» της, η βία και ο εκφοβισμός των αντιπάλων – που είναι «Εχθροί» με τον τρόπο που τους εννοεί ο Carl Schmitt και όχι νομιμοποιημένοι πολιτικοί αντίπαλοι – είναι στοιχεία εγγεγραμμένα στο γενετικό της υλικό. Δεν μπορούμε να φανταστούμε το ναζισμό χωρίς την Treblinka και το Auschwitz, διότι τα θεμελιώδη συστατικά του οδηγούν με νομοτελειακή ακρίβεια στο έγκλημα. Ποτέ άλλοτε η ορμή για καταστροφή δεν υπήρξε τόσο θεμελιώδες χαρακτηριστικό του ιδεολογικού πλαισίου από το οποίο αντλεί νομιμοποίηση ένα πολιτικό σύστημα. Το Τρίτο Ράιχ ήταν πολύ πιο καταστροφικό από την Τρίτη Ρώμη του Mussolini και το όραμα του τελευταίου για μια ιταλική Μεσόγειο.²⁵⁴ Μπορούμε να φανταστούμε τη φασιστική Ιταλία χωρίς θαλάμους αερίων, τη ναζιστική Γερμανία, όμως, όχι. Δεν υπάρχει πιο ήπια, πιο μετριοπαθής εκδοχή του εθνικοσοσιαλισμού από αυτήν που γνωρίζουμε.

Στο πλαίσιο του «οικουμενικού αρνητικού ρεπουμπλικανισμού», που υποστηρίζει αυτή η μελέτη, μπορούμε να πούμε πως μια φορά αρκεί για την ανθρωπότητα η δοκιμασία της εθνικοσοσιαλιστικής εξουσίας. Δοκιμάστηκε μία φορά και οδήγησε στο μεγαλύτερο έγκλημα στην ιστορία της ανθρωπότητας.²⁵⁵ Οι εθνικοσοσιαλιστικές ιδέες μπορούν θεμιτά να εξοβελιστούν από τη δημόσια σφαίρα με τα θεσμικά εργαλεία της μαχόμενης δημοκρατίας, να τους αφαιρεθεί ο μανδύας της «κοσμοθεωρίας», που μπορεί δήθεν να ανταγωνίζεται ισότιμα στον ιδεολογικό στίβο με όλα τα άλλα ιδεολογικά συστήματα που επιδιώκουν την κατανόηση και τη μεταβολή της κοινωνικής πραγματικότητας. Η θεσμική αυτή απονομιμοποίηση μπορεί να συντελεστεί χωρίς να πλήττει τη δημοκρατία και χωρίς να στερεί ένα τμήμα του δήμου από τα συμμετοχικά του δικαιώματα κατά τρόπο οριστικό και αμετάκλητο. Οι λεπτομέρειες της εφαρμογής του οικουμενικού αρνητικού

νεοναζί που έχουν ιδεολογικές αναφορές στους Strasser, όπως υπάρχουν νεοναζί που τρέφουν μεγαλύτερη εκτίμηση στον Himmler παρά στον Hitler κοκ.

²⁵⁴ Griffin, ό.π, σ. 130, 135.

²⁵⁵ Θεωρούμε το Ολοκαύτωμα ως ιδιαίτερη και αξεπέραστη μέχρι σήμερα περίπτωση γενοκτονίας για δύο βασικούς λόγους: α) η βούληση των Ναζί να εξοντώσουν όλους του Εβραίους όχι μόνο στη Γερμανία αλλά σε όλη την Ευρώπη και προφανώς και σε όλο τον πλανήτη, εάν τους δινόταν η δυνατότητα, είναι μοναδικό ιστορικό φαινόμενο και β) η γραφειοκρατική οργάνωση και η συστηματική, βιομηχανοποιημένη φύση της εξόντωσης ομοίως δεν έχει προηγούμενο στην Ιστορία. Για πρώτη φορά ένα ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κράτος, με όλες σχεδόν τις υπηρεσίες του και τη γραφειοκρατική του δομή, από τη διοίκηση των σιδηροδρόμων μέχρι το Υπουργείο Οικονομικών, αφοσιώθηκε στο σχέδιο πλήρους εξόντωσης ενός λαού. Η μοναδικότητα του φαινομένου, όμως, δεν το καθιστά μη εξηγήσιμο ούτε το θέτει εκτός Ιστορίας. Αντίθετα, όπως ήδη αναφέρθηκε, προειδοποιεί πως μπορεί να επαναληφθεί, έστω και με αρκετά διαφορετικές εκδηλώσεις. Στη βιβλιογραφία που παραθέτουν οι Rosenberg / Silverman (βλ. υποσημ. 238) εκτίθεται πληθώρα απόψεων σχετική με μοναδικότητα ή μη του Ολοκαυτώματος αλλά και οι διαφορετικές προσεγγίσεις όσων υιοθετούν τη θέση περί μοναδικότητας.

ρεπουμπλικανισμού, που υποστηρίζεται από τη θέση αυτή, αναπτύσσονται στο επόμενο και τελευταίο κεφάλαιο, το οποίο – εν είδει επιλόγου και υπό τη μορφή θέσεων – φιλοδοξεί να καταθέσει μια πρόταση επί του πρακτέου από μια δημοκρατική πολιτική κοινότητα.

7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ. ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΣΜΟΣ ΜΕ ΑΝΤΙΝΑΖΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΣΗΜΟ. ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΑΚΤΕΟΥ ΤΗΣ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Δανειζόμενοι τον όρο «αρνητικός ρεπουμπλικανισμός» από το Niesen και προσδίδοντας του οικουμενική διάσταση ως προς την εμπειρία της κατάληψης της εξουσίας στη Γερμανία από τους Ναζί το 1933 και τα όσα επακολούθησαν για ολόκληρη την ανθρωπότητα, διατυπώνουμε τις ακόλουθες θέσεις περί μαχόμενης δημοκρατίας:

1. Η «μαχόμενη δημοκρατία» είναι μια υπό εξαιρετικές περιστάσεις έκφανση της άμυνας της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της ως προς την οποία πρέπει να είμαστε κατ' αρχήν αρνητικοί και απορριπτικοί. Τα μέσα της μαχόμενης δημοκρατίας είναι εκ φύσεως αντιδημοκρατικά, η δε προσφυγή σε κατασταλτικά μέτρα μπορεί σχετικά εύκολα και υπό την προσχηματική επίκληση δημοκρατικών αξιών να οδηγήσει στην καταπίεση του πολιτικού αντιπάλου από την πλειοψηφία.
2. Η επιφυλακτικότητα απέναντι στη μαχόμενη δημοκρατία δεν αφορά πολιτικούς σχηματισμούς και δυνάμεις που προσφεύγουν στη βία και στην τρομοκράτηση του αντιπάλου. Το πρόβλημα με τη μαχόμενη δημοκρατία έγκειται στο ότι καταστέλλει πολιτικές δυνάμεις που σέβονται – εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον - τους κανόνες του παιχνιδιού και επιδιώκουν με νόμιμα μέσα να κατακτήσουν την εξουσία ή να ενισχύσουν εν γένει την πολιτική και κοινωνική επιρροή τους. Οι δυνάμεις αυτές απευθύνονται πρωτίστως στο εκλογικό σώμα και επιδιώκουν τη στήριξή του εκθέτοντας την ιδεολογία τους και τις προτάσεις τους ως προς τη βελτίωση της κοινωνικής πραγματικότητας.
3. Οι ιδέες και οι κοσμοθεωρίες στις δημοκρατίες κυκλοφορούν ελεύθερα, προστατευμένες από την κρατική παρέμβαση. Αξιολογούνται και κρίνονται από το ανώτατο όργανο του δημοκρατικού κράτους, που είναι ο λαός (ο δήμος) ως φορέας

της κυριαρχίας. Αυτό ισχύει για όλες τις ιδέες, ακόμη και εάν αυτές αντιστρατεύονται τη δημοκρατία και υπερασπίζονται άλλες μορφές πολιτειακής οργάνωσης, όσο ειδεχθείς και εάν μας φαίνονται αυτές. Εξάλλου, η κριτική στη δημοκρατία έχει παράδοση αιώνων, από την αρχαία Αθήνα μέχρι τις μέρες μας, και έχει εμπλουτίσει με ανεκτίμητο τρόπο την πολιτική θεωρία και φιλοσοφία αλλά και τη δική μας, σύγχρονη αντίληψη περί δημοκρατίας.²⁵⁶

4. Ο ναζισμός, εντούτοις, ως εκ φύσεως εγκληματική ιδεολογία, δεν μπορεί να απολαμβάνει της ίδιας προστασίας. Η ναζιστική ιδεολογία παροτρύνει στη βία και στον φυσικό αφανισμό του αντιπάλου, ο οποίος λαμβάνει τη μορφή του Εβραίου, του Ρομά, του κομμουνιστή, του έγχρωμου, όποιου εν πάση περιπτώσει δεν ανταποκρίνεται στα ναζιστικά «ιδεώδη» περί φυλής. Οι Ναζί δεν μπορούν να μοιραστούν τον πλανήτη με τους μη Άριους.²⁵⁷ Εδώ η ίδια η ιδέα εμπεριέχει το έγκλημα, είναι προθάλαμός του.
5. Ως εκ τούτου η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία – και μόνο αυτή - μπορεί να περιοριστεί με προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο μιας μαχόμενης εκδοχής της δημοκρατίας. Οι περιορισμοί αυτοί δεν πλήττουν τη δημοκρατία και δεν στερούν τα συμμετοχικά δικαιώματα κανενός. Χαράσσουν, όμως, το όριο μεταξύ του ανεκτού και του μη ανεκτού εντός μιας δημοκρατικής πολιτικής κοινότητας, όπως θεωρεί αναγκαίο να γίνεται ο Laclau, με τον οποίο συμφωνούμε. Επειδή, άλλωστε, η στόχευση είναι αμιγώς αντιναζιστική, μπορούν να εξειδικευθούν αρκετά σαφή νομικά κριτήρια, που εφόσον πληρούνται θα μπορούν να οδηγήσουν στην

²⁵⁶ Η κριτική ενάντια στη δημοκρατία συμβάλλει και στην προάσπισή της, για όσους τουλάχιστον θέλουν να την προασπιστούν. Αναδεικνύει τα ελαττώματα, τις ανεπάρκειες και τους ενδεχόμενους κινδύνους που ελλοχεύουν σε αυτήν, αλλά τονίζει κυρίως τη ματαιότητα επιδίωξης μια γνήσιας, ανόθευτης δημοκρατίας που θα ενσαρκώνει το απόλυτο δημοκρατικό ιδεώδες. Η δημοκρατία είναι καθημερινή διαδικασία και αγώνας, δεν περατώνεται ποτέ. Ως προς τις όψεις της αντιδημοκρατικής κριτικής κλασικό θεωρείται το Albert O. Hirschman, *The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*. Harvard University Press, Κέμπριτζ / Μασαχουσέτη / Λονδίνο, 1991. Βασισμένο στην τυπολογία του Hirschman είναι και το Joseph V. Femia, *Against the Masses. Varieties of Anti-democratic Thought Since the French Revolution*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2001.

²⁵⁷ Η Arendt τελειώνει το έργο της «Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ» με τα ακόλουθα λόγια, τα οποία θα ήθελε να έχουν ειπωθεί με ευθύτητα στον κατηγορούμενο Adolf Eichmann από το ισραηλινό δικαστήριο: «Ας υποθέσουμε, απλώς για να γίνει συζήτηση, ότι μόνον η κακοτυχία σας κατέστησε πρόθυμο όργανο στη διοργάνωση των μαζικών φόνων. Γεγονός παραμένει ότι εφαρμόσατε μια τακτική που δεν ήθελε να μοιράζεστε τη γη με τον εβραϊκό λαό και με ορισμένους άλλους λαούς – σάμπως εσείς και οι ανώτεροί σας να είχατε το δικαίωμα να αποφασίσετε ποιος πρέπει να κατοικεί τον πλανήτη μας και ποιος όχι. Φρονούμε, λοιπόν, ότι κανένας απολύτως, κανένας εκπρόσωπος του ανθρώπινου είδους δεν θα θέλει να μοιράζεται μαζί σας τον πλανήτη. Γι' αυτό τον μοναδικό λόγο θα πρέπει να απαχρονιστείτε». Άρεντ, ό.π, σ. 217.

απαγόρευση. Έτσι μειώνεται η διακριτική ευχέρεια – ή ο πολιτικός ομορτουρισμός - του αποφασίζοντος οργάνου και επιτυγχάνεται μεγαλύτερη ασφάλεια δικαίου.

6. Τα μέτρα αυτά μπορούν να λάβουν ως πρότυπο τα ισχύοντα στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας αλλά και το αντιναζιστικό πρόσημο της αυστριακής έννομης τάξης. Κόμματα και οργανώσεις με προφανείς αναφορές στον εθνικοσοσιαλισμό δεν μπορούν να ιδρύονται και να λειτουργούν νομίμως, ενώ μπορεί να προβλέπεται και διαδικασία απαγόρευσης και διάλυσής τους – εφόσον για κάποιο λόγο ιδρυθούν ή εφόσον αλλάξουν ιδεολογικό προσανατολισμό μεταγενέστερα και στραφούν προς τον εθνικοσοσιαλισμό - η οποία απαγγέλλεται από ένα δικαστικό όργανο με εγγυήσεις προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας των μελών του.²⁵⁸ Ναζιστικά σύμβολα, ύμνοι, χαιρετισμοί, ομοιόμορφη στρατιωτική αμφίεση κλπ. απαγορεύονται,²⁵⁹ ενώ το δικαίωμα της συνάθροισης υφίσταται αντίστοιχους περιορισμούς (π.χ μη χρήσης ναζιστικών συμβόλων ή ομοιόμορφων στολών, πυρσών κλπ).
7. Σε περίπτωση απαγόρευσης και διάλυσης κόμματος που εκπροσωπείται στη Βουλή οι βουλευτές εκπίπτουν από το βουλευτικό αξίωμα και διεξάγεται αναπληρωματική εκλογή, καθώς το Κοινοβούλιο δεν μπορεί να μένει με λιγότερες έδρες από τις προβλεπόμενες νομοθετικά. Η θέση αυτή δεν αντίκειται στην αρχή της ελεύθερης

²⁵⁸ Στην ουσία μόνο ένα Συνταγματικό Δικαστήριο μπορεί να αναλάβει αυτή την αρμοδιότητα λόγω της φύσης και της θέσης των πολιτικών κομμάτων εντός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Η απαγόρευση και η διάλυση κόμματος π.χ από τη Βουλή, ακόμη και με ομόφωνη απόφαση των μελών της, είναι εξόχως προβληματική. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη Δημοκρατία μέσω του Δικαίου («Επιτροπή της Βενετίας», όπως είναι περισσότερο γνωστή), η οποία αποτελεί συμβουλευτικό όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης, στις «Κατευθύνσεις για την Απαγόρευση και Διάλυση Πολιτικών Κομμάτων και για Ανάλογα Μέτρα» ομοίως υιοθετεί τη θέση για απαγόρευση και διάλυση κόμματος μόνο κατόπιν δικαστικής απόφασης, Συνταγματικού ή άλλου δικαστηρίου, που εκδίδεται με όλες της εγγυήσεις δημοσιότητας και δίκαιης δίκης (θέση 7). Οι θέσεις αυτές εγκρίθηκαν κατά τη συνεδρίαση της ολομέλειας της Επιτροπής στις 10/11.12.1999 στη Βενετία. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), “Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures”.

²⁵⁹ Τέτοιοι περιορισμοί, πάντως, δεν αποτελούν κάτι πρωτόκουστο. Για να αναφερθούμε στην ελληνική πραγματικότητα, το άρθρο 37 παρ. 5 του Προεδρικού Διατάγματος 55/1999, με το οποίο κωδικοποιείται η νομοθεσία για την εκλογή βουλευτών, απαγορεύεται η χρήση ως ονόματος και εμβλήματος ή σήματος κόμματος του στέμματος, καθώς και συμβόλων ή εμβλημάτων του δικτατορικού καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου του 1967 ή φωτογραφιών προσώπων που έχουν καταδικαστεί για τη συμμετοχή τους σε αυτό. Πρόκειται για μια μορφή ελληνικού αρνητικού ρεπουμπλικανισμού, έστω και ασθενούς, για τον οποίο πάντως δεν έχουμε υπόψη να έχει ασκηθεί ιδιαίτερη κριτική ως αντιδημοκρατικού ή αυταρχικού κλπ. Εάν η χώρα υπέφερε από το βασιλικό θεσμό και τους συνταγματάρχες της χούντας 1967-1974, υπέφερε σίγουρα και από τη ναζιστική κατοχή, από τη Wehrmacht, τα SS και τους ντόπιους συνοδοιπόρους τους. Δε διακρίνουμε κάποιο λόγο διαφοροποίησης εν προκειμένω.

εντολής,²⁶⁰ καθώς α) η απαγόρευση είναι νοητή μόνο εις βάρος νεοναζιστικών μορφωμάτων, ως εκ τούτου έχει όλως εξαιρετικό χαρακτήρα και οι σχετικές διατάξεις θα πρέπει να ερμηνεύονται στενά και β) στο σύγχρονο κοινοβουλευτισμό οι βουλευτές δεν είναι αυτόφωτοι αλλά αναδεικνύονται ως πολιτικά πρόσωπα και προωθούνται προς εκλογή από τους οργανωμένους κομματικούς μηχανισμούς. Χωρίς αυτή την υποστήριξη η πιθανότητα εκλογής για τους περισσότερους δεν υφίσταται.²⁶¹

8. Τα παραπάνω πρέπει να ρυθμίζονται με διατάξεις συνταγματικής ισχύος, καθώς αφορούν τη λειτουργία του πολιτεύματος και τα όρια της δημοκρατίας. Δεν πρέπει να επαφίενται στον κοινό νομοθέτη, διότι ελλοχεύει πράγματι ο κίνδυνος διεύρυνσης και κατάχρησης των μέτρων από περιστασιακές πλειοψηφίες. Η στόχευση της μαχόμενης δημοκρατίας πρέπει να είναι αντιναζιστική και μόνο.
9. Οι περιορισμοί αυτοί αφορούν την οργανωμένη συλλογική δράση, που εκδηλώνεται μέσω των πολιτικών κομμάτων ή άλλων ενώσεων προσώπων, διότι ο κίνδυνος αλλά και ο εκφοβισμός της πολιτικής κοινότητας δεν προέρχεται από τα μεμονωμένα άτομα αλλά από την ένωσή τους. Επομένως η μαχόμενη δημοκρατία, που υπερασπιζόμαστε εδώ, δεν εμπεριέχει ρύθμιση αντίστοιχη με τη γερμανική περί αποστέρησης (αποδυνάμωσης, “*Verwirkung*”) συγκεκριμένων συνταγματικών δικαιωμάτων. Επίσης, δεν αφορά περιορισμούς που τίθενται στην ελευθερία της έκφρασης (λόγος μίσους, άρνηση Ολοκαυτώματος ή άλλων γενοκτονιών κλπ.) που κρίνονται με άλλα μέτρα και σταθμά από τη νομική και πολιτική θεωρία και δεν εντάσσονται, κατά τη γνώμη μας, στην προβληματική περί μαχόμενης δημοκρατίας.
10. Οι συμμετέχοντες σε κόμμα που κρίνεται απαγορευμένο και δεν του επιτρέπεται η συμμετοχή στην πολιτική ζωή συμμετέχουν κατά τα λοιπά κανονικά στο δημόσιο βίο.

²⁶⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 60 παρ. 1 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, «*οι Βουλευτές έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση*».

²⁶¹ «*Όποιος βγαίνει απ’ το μαντρί τον τρώει ο λύκος*» είχε πει κάποτε ο Ευάγγελος Αβέρωφ αναφερόμενος στη διαφαινόμενη αποχώρηση διαφωνούντων από το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας. Για τα διαφορετικά μοντέλα ρύθμισης της τύχης των βουλευτικών εδρών σε περίπτωση απαγόρευσης κόμματος (σε Γερμανία, Τουρκία, Ολλανδία και Ισπανία) βλ. Rijkema, *Militant democracy*, ό.π, σ. 164-166. Αυτή κυμαίνεται από διατήρηση της έδρας για το βουλευτή (Ισπανία, Ολλανδία) μέχρι το εξαιρετικά προβληματικό τουρκικό μοντέλο, στο οποίο το Συνταγματικό Δικαστήριο κρίνει ποιοι βουλευτές διατηρούν την έδρα και ποιοι όχι (θεωρητικά ανάλογα με τη στάση του καθενός απέναντι στη συνταγματική τάξη). Η ακραία πολιτικοποίηση του Δικαστηρίου εν προκειμένω είναι προφανής. Η Τουρκία, βέβαια, συνιστά κατά τη γνώμη μας μια κατ’ επίφαση δημοκρατία, η οποία προσφεύγει κατ’ εξακολούθηση και καταχρηστικά στο μέτρο της απαγόρευσης και διάλυσης πολιτικών κομμάτων, όπως έχει κριθεί και από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Μπορούν να ιδρύσουν νέο κόμμα, που να πληροί, όμως, αυτή τη φορά τις νόμιμες προϋποθέσεις, και γενικά συμμετέχουν ως ισότιμοι πολίτες σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής. Δηλαδή κανένα μέρος του δήμου δεν εκπίπτει σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας, όπως θα αντέτασσε μια κριτική άποψη, υποχρεούται, όμως, και αυτό να προσαρμοστεί στους απολύτως θεμελιώδεις κανόνες του παιχνιδιού.

8. ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ

Οι παραπάνω θέσεις δεν πηγάζουν από μια αφελή θεώρηση των πραγμάτων, που θα βασιζόταν την ψευδαίσθηση πως με κρατικές απαγορεύσεις και δικαστικές αποφάσεις περιορίζονται ιδεολογικοπολιτικά κινήματα ή χώροι και εξαλείφονται ιδεολογίες. Οι νεοναζί και οι συνοδοιπόροι τους θα συνεχίσουν να υπάρχουν ανάμεσά μας, στο συγγενικό περιβάλλον, στους χώρους εργασίας, στο γειτονικό διαμέρισμα. Μόνο όσοι εθελουφλούν πιστεύουν στην αποτελεσματικότητα των κατασταλτικών μέτρων για την αντιμετώπιση σύνθετων κοινωνικοπολιτικών φαινομένων.

Γνωρίζουμε πως ο αντιναζισμός της αυστριακής πολιτειακής οργάνωσης δεν απέτρεψε το φαινόμενο Jörg Haider. Γνωρίζουμε πως ακόμη και εάν απαγορευθεί ένα νεοναζιστικό κόμμα, θα προκύψει κάτι ελαφρώς παραλλαγμένο, με παραπλήσιες ιδέες και το ίδιο περίπου στελεχιακό δυναμικό, κάτι που δεν θα εμπίπτει στο απαγορευτικό πλαίσιο και θα μπορεί να συμμετέχει κανονικά στην πολιτική ζωή. Αυτό το νέο μόρφωμα, όμως, θα αναγκαστεί να απόσχει από τις ανοιχτά ναζιστικές αναφορές, από τη βία των ομοιόμορφων στολών και των παρελάσεων, από τους πυρσούς και τα τάγματα εφόδου. Εκ των πραγμάτων θα προκύψει κάτι πιο μετριοπαθές, έστω και ελάχιστα. Δεν είναι όλοι οι ακροδεξιόι εθνικοσοσιαλιστές, ούτε καν οι περισσότεροι από αυτούς.

Εάν οι Ναζί υποχρεωθούν να αποκρύπτουν πως είναι Ναζί και αναγκαστούν να μετριάσουν το λόγο τους, να καμουφλιστούν πίσω από την ταυτότητα του «εθνικιστή» ή του «πατριώτη», μπορούμε να πούμε πως η συμβολική λειτουργία της μαχόμενης δημοκρατίας θα αποκτήσει και μια πρακτική πλευρά, ακόμη και εάν αυτή έχει πενιχρά

αποτελέσματα. Θα έχει τουλάχιστον τεθεί ένα όριο από τη δημοκρατική κοινότητα, που θα διαχωρίζει τον πολιτισμό από τη βαρβαρότητα, το ανεκτό από το μη ανεκτό.

Το βάρος, βέβαια, της αντιμετώπισης του ναζισμού πέφτει στην κοινωνία. Όπως φάνηκε και στην περίπτωση της Χρυσής Αυγής, όπου ένα καθεύδον πολιτικό σύστημα άφησε επί σειρά ετών τη νεοναζιστική δράση ανενόχλητη, κανείς δεν μπορεί να επαφίεται στους κρατικούς θεσμούς και στην εκάστοτε πολιτική εξουσία για την καταπολέμηση της ναζιστικής απειλής. Χωρίς την επαγρύπνηση της δημοκρατικής κοινωνικής πλειοψηφίας καμιά εκδοχή της μαχόμενης δημοκρατίας δεν θα σταματήσει το ναζισμό και το φασισμό να σηκώσουν κεφάλι, όταν οι συνθήκες το ευνοήσουν. Το δημοκρατικό κράτος, στο βαθμό που του αναλογεί, έχει την ευθύνη και την υποχρέωση να ενισχύσει τα δημοκρατικά αντανακλαστικά των πολιτών μέσω της παρεχόμενης εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων, μέσω των θεσμών του κοινωνικού κράτους και της άμεσης δημοκρατίας, μέσω της επιδίωξης διαρκούς διεύρυνσης της δημοκρατίας σε όλα τα επίπεδα: στο σχολείο, στο πανεπιστήμιο, στα σωματεία, στους χώρους εργασίας, στη δημόσια διοίκηση. Από εκεί και πέρα εναπόκειται στη συνείδηση του καθενός και της καθεμιάς να αντισταθεί στον εκφασισμό της πολιτικής και καθημερινής ζωής και να μη γίνει κάποια στιγμή στο μέλλον ένας «κοινός ταχυδρόμος»,²⁶² που σαν τον Eichmann θα είναι ικανός και ικανή να διαπράξει τα μεγαλύτερα εγκλήματα χωρίς τις παραμικρές τύψεις.

²⁶² Ο συνήγορος του Eichmann δήλωσε κατά τη διάρκεια της δίκης, πως ο πελάτης του είχε την προσωπικότητα «ενός κοινού ταχυδρόμου», προκειμένου να αποδείξει πως δεν ήταν κάποιο σαδιστικό, διεστραμμένο τέρας αλλά ένας νομιμόφρων Γερμανός αξιωματούχος και αυτά που έπραττε λόγω της θέσης του θα τα έπραττε οποιοσδήποτε με αυτό το αξίωμα άλλος εκείνη την περίοδο. Ο Eichmann ήταν ένας τρομακτικά φυσιολογικός άνθρωπος. Αναφέρεται στο «Επίμετρο» της Πηνελόπης Κουφοπούλου, Το πορτραίτο ενός ναζί ή Ως που είναι ικανός να φτάσει ένας κοινός ταχυδρόμος, στο Άρεντ, ό.π, σ. 238.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Giorgio Agamben, *Αυτό που μένει από το Άουσβιτς. Το αρχείο και ο μάρτυρας*, Εξάρχεια, Αθήνα, 2015.
- Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα, 2011.
- Χάνα Άρεντ, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*. Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2009.
- Sandrine Baume, *Χανς Κέλσεν. Συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας*, Πόλις, Αθήνα, 2016.
- Φίλιππος Κ. Βασιλόγιαννης, *Αυτονομία και βιοηθικός εξαναγκασμός. Μια κριτική περιπτωσιολογία: από τις αμβλώσεις και την ευθανασία στο ιατρικό λειτούργημα και τη βιοτεχνολογία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2020.
- Karl Jaspers, *Το πρόβλημα της γερμανικής ευθύνης* (μτφρ. Στέφανου Ροζάνη), Έρασμος, Αθήνα, 2016.
- Αλέξανδρος Κεσσόπουλος, *Η αυτοκτονία του δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Βαϊμάρη*, Ευρασία, Αθήνα, 2018.
- Γεράσιμος Κουζέλης, «Η «Βαϊμάρη» και η Ελλάδα του 2012: Αναλογίες, μεταφορές και διαφορές. Συνέντευξη στον Στρατή Μπουρνάζο για τα «Ενθέματα» της Αυγής», στο: Γεράσιμος Κουζέλης, *Φασισμός και δημοκρατία*, Νήσος, Αθήνα, 2014, σ. 101-110.
- Παντελής Λέκκας, *Αφαίρεση και εμπειρία. Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Τόπος, Αθήνα, 2012.
- Βασίλης Λιόσης, *Ναζισμός. Τα αίτια γέννησης και γιγάντωσής του*, ΚΨΜ, Αθήνα, 2020.
- Αριστόβουλος Μάνεσης, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 8, Ιούλιος 1980, σ. 20-35.
- Τζον Στιούαρτ Μιλ, *Περί ελευθερίας* (μτφρ. Γιάννης Βογιατζής), Ηριδανός, Αθήνα, 2018.

- Γρηγόρης Μολύβας, «Εισαγωγή», στο Will Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, Πόλις, Αθήνα, 2005, σ. 9-65.
- Φιλήμων Παιονίδης, *Προλεγόμενα στην πολιτική φιλοσοφία*, Οκτώ, Αθήνα, 2020.
- Κωνσταντίνος Α. Παπαγεωργίου, *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης*, Νήσος, Αθήνα, 1994.
- Robert O. Paxton, *Η ανατομία του φασισμού*, Κέδρος, Αθήνα, 2006.
- Καρλ Ρ. Πόππερ, *Η ζωή είναι επίλυση προβλημάτων. Σκέψεις για την Επιστήμη, την Ιστορία και την Πολιτική*, Μελάι, Αθήνα, 2011.
- Τζων Ρωλς, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Πόλις, β' έκδοση, Αθήνα, 2002.
- Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004, σ. 281, 285.
- Max Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, Ε' τομ.: *Κοινωνιολογία της εξουσίας*, Σαββάλας, Αθήνα, 2009.
- Heinrich Winkler, *Βαϊμάρη. Η ανάπηρη δημοκρατία 1918-1933*, Πόλις, Αθήνα, 2011.
- Δημήτρης Ψαρράς, *Ο Αρχηγός. Το αίνιγμα του Ν. Μιχαλολιάκου*, Πόλις, Αθήνα, 2018.
- Δημήτρης Ψαρράς, *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Πόλις, Αθήνα, 2012.

B. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Carlo Invernizzi Accetti / Ian Zuckerman, "What's wrong with Militant Democracy?", *Political Studies*, 65 (1S), 2017, σ. 182-199.
- Bruce Ackerman, *Before the next attack. Preserving civil liberties in the age of terrorism*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν / Λονδίνο, 2006.
- Theodor W. Adorno, *Aspekte des neuen Rechtsradikalismus*, Suhrkamp, Βερολίνο, 2019.
- Joseph J. Bendersky: *Carl Schmitt. Theorist for the Reich*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1983.

- Gur Bligh, "Defending democracy: A new understanding of the party - banning phenomenon", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 46 (5), 2013, σ. 1321-1379.
- Stephan Braun / Alexander Geisler / Martin Gerster (επιμ.), *Strategien der extremen Rechte. Hintergründe - Analysen- Antworten*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Βίτζμπαντεν, 2009.
- Mark Chou, *Theorising democide. Why and how democracies fail*, Palgrave Macmillan, Χάμψαϊρ / Νέα Υόρκη, 2013.
- Emil L. Fackenheim, "Raul Hilberg and the Uniqueness of the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, 3 (4), 1988, σ. 491-494.
- Joseph V. Femia, *Against the Masses. Varieties of Anti-democratic Thought Since the French Revolution*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2001.
- Meindert Fenemma / Marcel Maussen, "Dealing with extremists in public discussion: Front National and "Republican Front" in France", *The Journal of Political Philosophy*, 8 (3), 2000, σ. 379-400.
- Gereon Flümann, *Streitbare Demokratie in Deutschland und den Vereinigten Staaten. Der staatliche Umgang mit nichtgewalttätigem politischem Extremismus im Vergleich*, Springer, Βίτζμπαντεν, 2015.
- Moritz Föllmer/ Rüdiger Graf/Per Leo, Einleitung: "Die Kultur der Krise in der Weimarer Republik", στο: Moritz Föllmer/ Rüdiger Graf (επιμ.), *Die "Krise" der Weimarer Republik. Zur Kritik eines Deutungsmusters*, Campus Verlag, Φρανκφούρτη / Νέα Υόρκη, 2005.
- Gregory H. Fox/ Georg Nolte, "Intolerant democracies", *Harvard International Law Journal*, 36 (1), 1995, σ. 1-70.
- Günter Frankenberg, "The learning sovereign", στο: Joakim Nergelius (επιμ.), *Constitutionalism: New Challenges. European Law from a Nordic Perspective*, Martinus Nijhoff Publishers, Λάιντεν / Βοστόνη, 2008, σ. 17-39.
- Giovanni Gentile, "The philosophic basis of fascism", *Foreign Affairs*, 6 (2), 1928, σ. 290-304.
- John N. Gray, "The liberalism of Karl Popper", *Government and Opposition*, 11 (3), 1976, σ. 337-355.
- Udi Greenberg, *The Weimar Century. German émigrés and the ideological foundations of the Cold War*, Princeton University Press, Πρίνστον / Οξφόρδη, 2014.

- Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, Routledge, Νέα Υόρκη, 1993.
- H.L.A Hart, Positivism and the Separation of Law and Morals, *Harvard Law Review*, 71 (4), 1978.
- Martin Henkel / Oliver Lembcke, “Wie sinnvoll ist ein Verbot der NPD? Zum Zusammenhang von streitbarer Demokratie und politischer Kultur”, *Kritische Justiz*, 34 (1), 2001, σ. 14-28.
- Albert O. Hirschman, *The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*. Harvard University Press, Κέιμπριτζ / Μασαχουσέτη / Λονδίνο, 1991.
- Arthur J. Jacobson / Bernhard Schlink, “Introduction”, στο: Arthur J. Jacobson / Bernhard Schlink (επιμ.), *Weimar. A Jurisprudence of Crisis*, University of California Press, Μπέρκλεϊ / Λος Άντζελες / Λονδίνο, 2000.
- Hans-Gerd Jaschke, “Die Zukunft der “streitbaren Demokratie”, *Totalitarismus und Demokratie*, 1 (1), 2004, σ. 109-123.
- Steffen Kallitz, *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland, Eine Einführung*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Βίζμπαντεν, 2004.
- Joshua Kassner, “Debate: Is everything really up for grabs? The relationship between democratic values and a democratic process”, *The Journal of Political Philosophy*, 14 (4), 2006, σ. 482-494.
- Steven T. Katz, “The issue of the Uniqueness of the Holocaust: After forty years of study”, *A Journal of Jewish Ideas and Experience*, 40 (1), 2020, σ. 1-23.
- Erin Kelly / Lionel McPherson, “On tolerating the unreasonable”, *The Journal of Political Philosophy*, 9 (1), 2001, σ. 38-55.
- Hans Kelsen, *The essence and value of democracy*, Rowman & Littlefield, Μαίρυλαντ, 2013.
- Hans Kelsen, “Verteidigung der Demokratie”, στο: *Verteidigung der Demokratie: Abhandlungen zur Demokratietheorie*, Mohr Siebeck, Τύμπιγκεν, 2006, σ. 229-237.
- Hans Kelsen, “Absolutism and relativism in philosophy and politics”, *American Political Science Review*, 42 (5), 1948, σ. 906-914.

- Ian Kershaw, *Der NS-Staat. Geschichtsinterpretationen und Kontroversen im Überblick*, Rororo, Αμβούργο, 1999.
- Alexander S. Kirshner, *A theory of militant democracy. The ethics of combatting political extremism*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν / Λονδίνο, 2014.
- Marin Klamt, “Militant Democracy and the Democratic Dilemma: Different ways of protecting democratic constitutions”, στο Fred Bruinsma / David Nelken (επιμ.), *Explorations in Legal Cultures*, Reed Business BV, Άμστερνταμ, 2007, σ. 133-158.
- Ernesto Laclau, “Deconstruction, Pragmatism, Hegemony”, στο: Simon Critchley / Chantal Mouffe (επιμ.), *Deconstruction and Pragmatism*, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη, 1996, σ. 47-68.
- Claude Lanzmann, “From the Holocaust to the *Holocaust*”, *Telos*, 42, 1979, σ. 137-143.
- Karl Loewenstein, “Militant democracy and fundamental rights I”, *The American Political Science Review*, 31 (3), 1937, σ. 417-432.
- Karl Loewenstein, “Militant democracy and fundamental rights II”, *The American Political Science Review*, 31 (4), 1937, σ. 638-658.
- Graham Maddox, “Karl Loewenstein, Max Lerner, and militant democracy: an appeal to “strong democracy”, *Australian Journal of Political Science*, 54 (4), 2019, σ. 490-504.
- Anthoula Malkopoulou / Ludvig Norman, “Three models of democratic self-defence: Militant democracy and its alternatives”, *Political Studies*, 66 (2), 2018, σ. 442-458.
- Anthoula Malkopoulou, “Ostracism and democratic self-defense in Athens”, *Constellations*, 2017, σ. 1-14.
- Anthoula Malkopoulou, “The Self-Limiting Theory of Militant Democracy”, *Redescriptions*, 19 (1), 2016, σ. 108-112.
- Karl Mannheim, *Diagnosis of our Time: Wartime essays of a sociologist. Collected works of Karl Mannheim*, τομ. III, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη, 2010.

- Horst Meier, *Verbot der NPD-ein deutsches Staatstheater in zwei Akten. Analysen und Kritik 2001-2014*, Berliner Wissenschafts-Verlag, Βερολίνο, 2015.
- Michael Minkeberg, "Repression and reaction: militant democracy and the radical right in Germany and France", *Patterns of Prejudice*, 40 (1), σ. 25-44.
- Chantal Mouffe, "Introduction: Schmitt's challenge", στο: Chantal Mouffe (επιμ.), *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, Λονδίνο, 1999, σ. 1-6.
- Jan Werner-Müller, "Militant democracy", στο: Michael Rosenfeld / András Sajó (επιμ.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2012, σ. 1253-1268.
- Jan Werner-Müller, "A "practical dilemma which philosophy alone cannot resolve"? Rethinking militant democracy: An introduction", *Constellations*, 19 (4), 2012, σ. 536-539.
- Jan Werner-Müller, *Constitutional patriotism*, Princeton University Press, Πρίνστον / Οξφόρδη, 2007.
- Yossi Nehushtan, "The limits of tolerance: A substantive – liberal perspective", *Ratio Juris*, 20 (2), 2007, σ. 230-257.
- Peter Niesen, "Anti-extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties", *German Law Journal*, 3 (7), 2002, σ. 81-112.
- Hans-Jürgen Papier/ Wolfgang Durner, "Streitbare Demokratie", *Archiv des öffentlichen Rechts*, Band 128, 2003, σ. 340-371.
- Ami Pedahzur, "Struggling with the challenges of Right-Wing extremism and terrorism within democratic boundaries: A comparative analysis", *Studies in Conflict & Terrorism*, 24 (5), 2001, σ. 339-359.
- Bodo Pieroth / Bernhard Schlink, *Grundrechte – Staatsrecht II*, C.F Müller Verlag, 18^η έκδοση, Χαϊδελβέργη, 2002.
- Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*, Princeton University Press, Πρίνστον / Οξφόρδη, 2013.
- Ulrich K. Preuß, *Legalität und Pluralismus. Beiträge zum Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Suhrkamp Verlag, Φραγκφούρτη επί του Μάιν, 1973.

- Thilo Rensmann, “Procedural Fairness in a Militant Democracy: The “Uprising of the Decent” fails before the Constitutional Court”, *German Law Journal*, 4 (11), 2003, σ. 1117-1136.
- Bastiaan Rijpkema, *Militant democracy. The limits of democratic tolerance*, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη, 2018.
- Bastiaan Rijpkema, “Popper’s paradox of democracy”, *Think*, Vol. 11, 1993, σ. 93-96.
- Richard Robinson, “Dr. Popper’s Defense of Democracy”, *The Philosophical Review*, 60 (4), 1951, σ. 487-507.
- Alan Rosenberg / Evelyn Silvermann, “The issue of the Holocaust as a unique event”, στο Michael N. Dobkowski / Isidor Wallimann (επιμ.), *Genocide in Our Time. An annotated bibliography with analytical introductions*, Pierian Press, Μίσιγκαν, 1992, σ. 47-65.
- Stefan Rummens / Koen Abs, “Defending Democracy: The concentric containment of political extremism”, *Political Studies*, 58 (4), 2010, σ. 649-655.
- András Sajó, “Militant democracy and transition towards democracy”, στο: András Sajó (επιμ.), *Militant democracy*, Eleven International Publishing, Ουτρέχτη, 2004, σ. 209-230.
- Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, Duke University Press, Ντάραμ / Λονδίνο, 2008.
- Carl Schmitt, *Legality and Legitimacy*, Duke University Press, Ντάραμ / Λονδίνο, 2004.
- Carl Schmitt, “Der Führer schützt das Recht”, *Deutsche Juristen-Zeitung*, 39 (15), 1934, σ. 945-950.
- Benjamin A. Schupmann, “Constraining political extremism and legal revolution”, *Philosophy and Social Criticism*, XX (X), 2019, σ. 1-25.
- Benjamin A. Schupmann, *Leviathan Run Aground: Carl Schmitt’s State Theory and Militant Democracy*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Columbia University, 2015, διαθέσιμη στο: <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8ZP44V0> (ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 4.9.2020).
- Melissa Schwartzberg, *Democracy and Legal Change*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ / Νέα Υόρκη, 2007.
- Stefan Sottiaux / Stefan Rummens, “Concentric democracy: Resolving the incoherence in the European Court of Human Rights’ case law on freedom of expression and freedom of association”, *International Journal of Constitutional Law*, 10 (1), 2012, σ. 106-126.
- L.W Sumner, “Should Hate Speech Be Free Speech? John Stuart Mill and the Limits of Tolerance”, στο: Raphael Cohen-Almagor (επιμ.), *Liberal Democracy and the Limits of*

Tolerance. Essays in Honor and Memory of Yitzhak Rabin, The University of Michigan Press, Μίσιγκαν, 2000, σ. 133-150.

- Markus Thiel, "Comparative aspects", στο: Markus Thiel (επιμ.), *The "Militant Democracy" principle in modern democracies*, Ashgate, Σάρρεϋ, 2009, σ. 379-421.

- Svetlana Tyulkina, *Militant Democracy. Undemocratic political parties and beyond*, Routledge, Λονδίνο / Νέα Υόρκη, 2015.

- Ulrich Wagrandl, "Militant democracy in Austria", *University of Vienna Law Review*, τ. 2, 2018, σ. 95-128.

- Ulrich Wagrandl, "Transnational militant democracy", *Global Constitutionalism*, 7 (2), 2018, σ. 143-172.

- Slavoj Žižek, "From democracy to divine violence", στο: Amy Allen (επιμ.), *Democracy in what state?*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, 2010, σ. 100-120.